

У номері

Запрошення до дискусії <i>Машикіна І.В.</i> Роль дистанційного навчання при підготовці студентів економічних спеціальностей 4	<i>Махініч Г. О.</i> Система управління навколишнім середовищем на вітчизняних підприємствах 89
Соціологія та профспілковий рух <i>Гончар Л.К.</i> Впровадження політики безбар'єрності на рівні громади 8	<i>Шевченко І.Б.</i> Вплив світової фінансової кризи на стан безробіття в Україні 94
<i>Марченко А. М.</i> Основні онтологічні виміри соціального престижу в українському суспільстві 16	<i>Політика, історія, культура</i> <i>Голубничка А.І.</i> Формування світогляду М.Л. Бойчука 99
<i>Слабко Я.Я.</i> Соціальні засади та алгоритм роботи механізму розвитку організаційної культури підприємства ... 19	<i>Деревінський В. Ф.</i> Внесок В'ячеслава Чорновола у створення і діяльність прес-служби УГС 104
<i>Філь Г.В.</i> Специфіка культури і субкультури бідних 25	<i>Ігнатенко М.М.</i> Висвітлення соціально-економічного розвитку українського села у 1990–2000 рр. у сучасній науковій літературі 108
<i>Франченко Л.Л.</i> Феномен конс'юмеризму як об'єкт соціологічної концептуалізації 31	<i>Коротенко Н.М.</i> Організація соціалістичних змагань в університетах УСРР–УРСР у період 1933– 1941 рр. 114
<i>Ядранський Д.М.</i> Соціальні проблеми демографічного розвитку суспільства 38	<i>Крисенко Д.С.</i> Гуманітарні аспекти режиму антиіракських санкцій (1991–2003 рр.) 119
Право України: теорія і практика <i>Башияк О.С., Башияк А.О.</i> Проходження державної служби в органах місцевого самоврядування України та країнах ЄС: порівняльний аспект 45	<i>Махінько А.І.</i> Реформування середньої школи у незалежній Україні 124
<i>Беззубов Д.О.</i> Співпраця з населенням як механізм зниження юридичних ризиків у службово-бойовій діяльності органів внутрішніх справ України (адміністративно-правовий аспект) 49	<i>Моторнюк С.С.</i> Торговельно-комерційна діяльність купців Південної Бессарабії (друга половина XIX – початок XX ст.) 127
<i>Єфремова І.І.</i> Організаційно-правові засади планування місцевих бюджетів 55	<i>Ніколаєць К.М.</i> Ідеологічна робота Комуністичної партії України у другій половині 60-х – на початку 80-х років XX ст.: історіографія 131
<i>Шапошнікова Н.О.</i> Механізм дії принципу територіальності при оподаткуванні пасивних доходів нерезидентів із джерелом їх походження з України у національному законодавстві і конвенціях про уникнення подвійного оподаткування 61	<i>Ніколаєць Ю.О.</i> Кадрова політика М.С. Хрущова у працях українських дослідників 139
Економіка. Проблеми економічного становлення <i>Боронос В.Г., Сторчака Н.О.</i> Внутрішні джерела фінансування в загальній системі антикризового управління 69	<i>Орлова Т.В.</i> Визначні діячі громадсько-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. про становище жіноцтва та виникнення жіночого руху в Україні: історіографічний нарис 143
<i>Забута Н.В.</i> Регулювання зайнятості населення: теорія і зарубіжний досвід 76	<i>Стоян Т.А.</i> П'ятирічка художньо-ідеологічної кіноцензури (1928–1933 рр.): форми, принципи, персоналії 149
<i>Курманова Л.В.</i> Управление государственной собственностью: понятие и принципы 83	<i>Шевченко М.О.</i> Українсько-російські відносини на сучасному етапі 159
	<i>Щербатюк В.М.</i> Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр. (за результатами пошукових експедицій організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України) 166
	Автори номера 174

Запрошення до дискусії

УДК 378.018.43:33-057.87

Машкіна І.В.,

*канд. техн. наук, доцент кафедри інформаційних технологій
та математичних методів АПСВ*

Роль дистанційного навчання при підготовці студентів економічних спеціальностей

Сучасний етап переходу від індустріального до інформаційного суспільства ставить нові вимоги до системи освіти. Економічна освіта є актуальною потребою, оскільки вона спрямована на формування фахівців, здатних наблизити Україну до інших європейських країн за життєвим рівнем громадян.

Структурні зміни у народному господарстві спричиняють зростання попиту роботодавців на фахівців економічної галузі із сформованими вміннями використання інформаційних технологій у вирішенні професійних завдань. З'явилися нові сфери економічної діяльності, такі як електронна комерція, Інтернет-банкінг. Технології мережевої передачі даних змінюють умови роботи агентів традиційних галузей економічної діяльності. Програмно-апаратні комплекси вдосконалюють діяльність економістів різних професій: бухгалтерів, менеджерів, фінансистів. Корпоративні інформаційні системи автоматизують усі бізнес-процеси підприємства. Згідно з цим змінюється зміст вищої економічної освіти, в якій комп'ютерні технології нерозривно пов'язані з процесом навчання і з кожною окремою дисципліною економічного циклу.

Стрімке вдосконалення та зміна економічних стратегій і технологій їх реалізації зумовили швидке старіння знань і вмінь та потребу перепідготовки економістів, які не мають можливості стаціонарно навчатись та регулярно відвідувати навчальний заклад. Доступність та якість здобування освіти на відстані від навчального закладу забезпечує дистанційне навчання (ДН). У програмі Світового банку «Освіта для економічної компетентності» визначається, що глобальне дистанційне навчання є ефективним способом забезпечення розвитку людини, її соціальної і професійної мобільності протягом життя, успішної адаптації до умов сучасного суспільства.

Розвиток дистанційного навчання в Україні почав прискорюватись з прийняттям законів України «Про Національну програму інформатизації» та «Про вищу освіту» [1]. Однак, як зазначено у Постанові Кабінету Міністрів України (КМУ) «Про затвердження Програми розвитку системи дистанційного навчання на 2004–2006 роки», сучасний стан розвитку дистанційного навчання не відповідає вимогам суспільства. На жаль, за останніх три роки ситуація суттєво не змінилася, хоча майже 30 % ВНЗ України заявило про впровадження ДН.

Дистанційне навчання – це технологія, що базується на принципах відкритого навчання, широко використовує комп'ютерні навчальні програми різного призначення та сучасні телекомунікації з метою доставки навчального матеріалу та спілкування, у тому числі в реальному часі [2]. При ДН студенти мають володіти певними знаннями та вміннями галузі використання інформаційних технологій. Інформаційні технології вносять докорінні зміни до господарської діяльності, роблять її динамічною, розширюють сферу послуг, прискорюють платежі,

здешевлюють вартість грошового обігу. Вивчення інформаційних технологій студентами економічного спрямування обумовлюється сучасними тенденціями інформатизації економіки.

Сьогодні необхідно чітко визначити ті уміння з інформаційних технологій, що потрібні сучасним економістам, обґрунтувати систему формування цих умінь у процесі дистанційного навчання студентів. Дистанційне навчання — це гуманістична особистісно-орієнтована форма навчання, основою якої є цілеспрямоване, мотивоване навчання і спілкування студентів з викладачем та між собою засобами сучасних інформаційних технологій.

Слід визначити фактори диференціації форм навчання: систематичне спілкування між учасниками навчального процесу, віддаленість учасників. До дистанційної відноситься така форма навчання, якій притаманне систематичне спілкування між студентами та викладачем засобами інформаційних технологій.

Навчання за дистанційною формою може бути широко використано для підготовки студентів економічного спрямування у вищих навчальних закладах, оскільки специфіка професійної діяльності економістів не потребує безпосереднього оперування з фізичними об'єктами і тому підготовка може успішно проводитись за умов віртуального навчального середовища.

Слід наголосити, що процеси, які відбуваються в сфері освіти, не носять антагоністичного характеру, і тому віртуальні й традиційні форми навчання не слід сприймати як взаємовиключні. Якісна освіта сьогодні — це синтез найрізноманітніших форм отримання знань і сучасних технологій, оптимальне поєднання яких може визначити для себе сам студент.

При організації системи дистанційної освіти доцільно використовувати принцип комбінування різних методик і технологій організації навчального процесу, що дозволяє найбільш ефективно поєднувати переваги тієї чи іншої форми навчання для активізації пізнавальної діяльності студентів, а також широко використовувати можливості інформаційних і телекомунікаційних технологій.

Однією із суттєвих переваг дистанційної освіти є її індивідуальний характер: процес навчання визначається самим студентом. Така освіта може користуватися популярністю у людей, які працюють у галузі бізнесу і не мають можливості надовго залишати робочі місця; у сільського населення, якому не потрібно буде їхати за освітою до столиці чи обласного центру; у громадян, що мають необхідність у перепідготовці чи перекваліфікації; обмежених у пересуванні категорій населення: військовослужбовців, інвалідів, молодих мам. Для навчального закладу найефективнішою дистанційна форма навчання може стати для студентів відділення перепідготовки і, частково, для студентів заочної форми навчання. Студент працює у своєму індивідуальному темпі та ритмі, самостійно розподіляє свій час навчання, визначає порядок вивчення дисциплін, необхідність звернення за консультацією. Студенти мають можливість самі здобувати необхідні знання, користуючись інформаційними ресурсами, сучасними інформаційними технологіями. Інформаційні ресурси: бази даних і знань, комп'ютерні, у тому числі мультимедіа, навчальні та контролюючі системи, відео- й аудіозаписи, електронні бібліотеки разом із традиційними підручниками і методичними посібниками створюють унікальне середовище навчання, яке доступне широкій аудиторії користувачів. Це дозволяє оптимізувати навчальний процес, вносить до нього елементи наукової організації праці. Мотивацією та лейтмотивом навчальної діяльності при цьому є засвоєння нових знань, професійних навичок, а у результаті — отримання необхідної кваліфікації, обраної спеціальності.

Спираючись на зазначені характерні риси дистанційної освіти, можна стверджувати, що їй притаманні наведені нижче специфічні властивості:

- гнучкість і адаптивність;
- модульність;
- економічна ефективність;
- нова роль викладача;
- спеціалізований контроль якості освіти;
- використання спеціалізованих технологій і засобів навчання.

Дистанційне навчання повинно базуватися на таких принципах: інтерактивності, вільного вибору одержуваної інформації, наочності. Для вирішення цієї проблеми має бути вирішене питання створення інформаційно-освітнього середовища.

Інформаційно-освітнє середовище дистанційного навчання – це системно організована сукупність традиційних і комп'ютерно-орієнтованих засобів навчання, засобів діалогу та передачі даних, протоколів взаємодії, систем мультимедіа, інформаційних і телекомунікаційних технологій, інформаційних ресурсів, системного, апаратно-програмного та організаційного-методичного забезпечення [3]. Ця сукупність повинна бути зорієнтована на задоволення освітніх потреб користувачів дистанційної освіти. Використання сучасних засобів телекомунікацій та електронних видань дають можливість подолати недоліки традиційних форм навчання, зберігаючи при цьому майже всі їх надбання та переваги.

Уміння з інформаційних технологій — це сукупність знань і навичок використання комп'ютерної та телекомунікаційної техніки для розв'язання студентами навчальних завдань у вищому навчальному закладі та у майбутній професійній діяльності. Оскільки у професійній діяльності майбутні економісти працюватимуть з інформаційними системами, необхідно сформулювати класифікацію умінь економістів у галузі інформаційних технологій за ознакою їх належності до роботи із складовими інформаційної системи: апаратним забезпеченням, програмами, даними, людьми. Можна виділити такі класи умінь:

- технічна грамотність,
- володіння програмним забезпеченням,
- контентні уміння,
- мережеві комунікативні уміння.

Володіння інформаційними технологіями для студентів економічного спрямування має відповідати таким критеріям:

- сформованість змістового компонента:
  - знань принципів підвищення ефективності економічної діяльності засобами інформаційних технологій;
  - знань фундаментальних понять з інформаційних технологій;
  - знань засобів універсального та спеціалізованого програмного забезпечення для розв'язання економічних задач;
  - знань застосування теоретичного матеріалу, що вивчається, у практиці роботи економістів;
  - знань тенденцій розвитку технологій;
- сформованість операційного компонента:
  - побудова математичної моделі розв'язання економічної задачі засобами інформаційних технологій;
  - достатній рівень автоматизації навичок роботи з пристроями комп'ютера та програмним забезпеченням;
  - виконання комплексу дій, що становлять основу уміння;
  - самоаналіз результатів;
- здатність до здійснення переносу знань, навичок і умінь, що сформовані у процесі розв'язання навчальних завдань, у професійну діяльність майбутніх економістів. На підставі використання зазначених критеріїв можна дійти висновку про високий, середній і низький рівні сформованості умінь з інформаційних технологій у майбутніх економістів.

Може створитися враження, що успішний розвиток дистанційної освіти залежить лише від наявності і сучасності засобів телекомунікації. Але це, на нашу думку, не правильно. Дистанційна освіта — це, насамперед, форма навчання, і всі притаманні традиційній освіті ознаки тут також присутні. Організаційна структура повинна займатися організацією навчального процесу та його методичного забезпечення, а не лише технічними аспектами. Такий підхід є важливим з огляду на те, що управління дистанційним навчанням поки що залишається невідпрацьованим. Це стосується також і організаційно-економічного забезпечення дистанційної освіти.

Обов'язковою умовою впровадження дистанційного навчання є наявність фахівців у команді, яка створює курс. Кожен член цієї групи повинен розуміти, сприймати і застосовувати основні принципи ДН. Це можна реалізувати, наприклад, через дистанційний курс для професорсько-викладацького складу, який діє у межах однієї мережі у навчальному закладі, де одночасно будуть відпрацьовуватися навички, виникатимуть та вирішуватимуться питання.

Потребує уточнення, чи виникатиме бажання у викладачів займатися розробкою, а потім і супроводом, дистанційного курсу без стимулювання роботи. Можливим вирішенням його є створення постійно діючої структури з розробки ДК. У такому випадку члени цього відділу не будуть задіяні у навчальному процесі традиційної освіти, а цілком присвячуватимуться досягненню своїх цілей. Однак вилучити із навчального процесу викладачів задля іншої діяльності є недоцільним.

Кращим виходом із ситуації, на нашу думку, буде створення тимчасової групи по створенню і експлуатації дистанційного курсу. Організація впровадження дистанційних освітніх технологій у вищих навчальних закладах неможлива без визначення зрозумілого механізму нормування і стимулювання роботи викладачів, захисту їх авторських прав, створення фонду електронних матеріалів і банку атестованих дистанційних курсів. Тому варто запровадити регламентні документи із визначеними положеннями про організацію і супровід курсів дистанційного навчання.

Поширення віртуальних форм навчання – це природний етап еволюції системи освіти від класичного університету до віртуального, тобто – від дошки з крейдою – до комп'ютерних навчальних програм, від звичайної бібліотеки – до електронної, від малочисельних груп до віртуальних аудиторій будь-якого масштабу. Керівництво багатьох вищих навчальних закладів зрозуміло, що, розвиваючи таку форму навчання, вони можуть успішно конкурувати на ринку освітніх послуг.

Популярність, зацікавленість та розвиток дистанційного навчання в Україні дозволяє дійти висновку про перспективність цієї форми освіти для нашої країни. Опитування роботодавців доводять, що уміння з інформаційних технологій є необхідним компонентом професійної підготовки економістів; рівень сформованості умінь з інформаційних технологій у випускників вищих економічних навчальних закладів є недостатнім для конкурентоспроможності на ринку праці та професійної діяльності.

Література

1. Кремень В.Г. Освіта і наука України – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати /В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 446 с.
2. Дистанционное образование? Это возможно / Мария Коновалова // Библиотека. – 2005. – №1. – С. 22–23.
3. <http://www.osvita.org.ua/distance/>

Соціологія та профспілковий рух

УДК 364.68-787.5-056.26

Гончар Л.К.,

*ст. викладач кафедри соціальної роботи
та практичної психології АПСВ*

Впровадження політики безбар'єрності на різних громадах

У статті висвітлюється сутність поняття «безбар'єрність», міжнародний досвід реалізації ідеї безбар'єрного доступу та перешкоди впровадження цієї політики в Україні.

Ключові слова: безбар'єрність, доступність, безперешкодний доступ, люди з особливими потребами, соціальна допомога, громада.

На етапі становлення незалежності України найскладнішим завданням виявилось формування засад національної системи соціального захисту населення в цілому та, зокрема, такої незахищеної групи населення як люди з обмеженими функціональними можливостями, що за умов ринкової економіки потребували розробки нових законодавчих актів.

Держава взяла на себе конкретні зобов'язання з матеріального забезпечення людей з обмеженими функціональними можливостями, створення для них необхідних правових, соціально-побутових, психологічних умов життя, надання їм пільг, конституційно гарантувала рівні з іншими громадянами можливості для освіти, участі в економічній та інших життєвих сферах суспільства.

У зв'язку зі складними суспільними процесами у державі критичним станом державного бюджету і неспроможністю фінансування визначених законодавством заходів стосовно соціального захисту людей з обмеженими можливостями права та державні гарантії залишаються в декларованому вигляді, або порушуються.

Життя людей з обмеженими можливостями регламентують нижчезазначені ратифіковані документи ООН. У Керівництві щодо забезпечення рівних можливостей для інвалідів [2] та Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів [9] зазначається, що люди з особливими потребами повинні продовжувати жити у своїх громадах, вести звичайний спосіб життя при належній підтримці та брати активну участь у загальному соціальному та економічному розвитку суспільства, реалізувати свій творчий потенціал, розкрито поняття «урівняння можливостей».

Також до основних правових засад соціальної захищеності людей з особливими потребами у галузі безперешкодного доступу слід віднести Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів», Постанову Кабінету Міністрів «Про затвердження Програми забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення», Наказ Держбуду України «Про заходи щодо виконання завдань Національної програми професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими можливостями», державні будівельні норми.

© Гончар Л.К.

Згідно із Законом України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» [1] дискримінація інвалідів забороняється і переслідується законом (ст. 1). Також органи державної влади, підприємства (об'єднання), установи і організації (незалежно від форм власності і господарювання) зобов'язані створювати умови для безперешкодного доступу інвалідів до жилих, громадських і виробничих будинків, споруд, громадського транспорту, для вільного пересування в населених пунктах (ст. 26). Місцеві органи державної влади зобов'язані забезпечувати інвалідам необхідні умови для вільного доступу і користування культурно-видовищними закладами і спортивними спорудами, для занять фізкультурою і спортом, а також забезпечувати надання спеціального спортивного інвентаря (Ст. 34).

Постановою Кабінету Міністрів України від 4 червня 2003 р. №863 [3] затверджується Програма забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення. Ця програма спрямована на поступове формування умов для вільного доступу людей з обмеженими можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення (житлові будинки, гуртожитки, готелі, будинки відпочинку, заклади соціального захисту населення, лікарні, санаторії, театри, кінотеатри, заклади торгівлі, культові споруди тощо) на державному, регіональному та місцевому рівні. Програмою передбачається здійснення державного архітектурно-будівельного контролю за дотриманням вимог щодо забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення, виконанням проектних і ремонтних робіт з метою формування доступного середовища у населених пунктах, а також шляхово-магістральної інфраструктури, вокзалів, аеропортів тощо.

Згідно з Наказом Держбуду України від 5 вересня 2001 р. «Про заходи щодо виконання завдань Національної Програми професійної реабілітації та зайнятості осіб з обмеженими можливостями на 2001 – 2005 роки» місцеві органи містобудування та архітектури у межах повноважень мають забезпечувати дотримання нормативних вимог щодо потреб інвалідів та мало мобільних груп населення під час розроблення відповідної містобудівної документації, організувати експертизу та проектування об'єктів архітектури. Державній архітектурно-будівельній інспекції України та місцевим інспекціям архітектурно-будівельного контролю заборонено приймати в експлуатацію об'єкти житлово-цивільного призначення, в яких не виконані заходи щодо безперешкодного доступу інвалідів до зазначених об'єктів, передбачені чинними будівельними нормами та ін.

Окрім цього, існують прийняті Держбудом України державні будівельні норми, окремі положення яких стосуються врахування можливості використання таких об'єктів людьми з особливими потребами, а саме:

ДБН В.2.2-9-99 «Громадські будинки та споруди»;

ДБН В.2.3-4-2000 споруди транспорту «Автомобільні дороги»;

ДБН В.2.3-5-2001 споруди транспорту «Вулиці та дороги населених пунктів».

Незважаючи на чинну законодавчу базу, що постійно доповнюється, вирішення проблеми безбар'єрності не знайшло свого відображення у діяльності компетентних органів – управліннь капітального будівництва та архітектури місцевих райдержадміністрацій, інспекцій архітектурного нагляду.

Відсутність виваженої державної політики щодо контролю за виконанням законодавства призводить до того, що будівництво, реконструкція та ремонт об'єктів відбуваються без врахування положень та принципів безбар'єрної архітектури та універсального дизайну. Навіть представництва іноземних фірм часто будуються з порушенням законодавства України та законодавства країни центрального офісу. Має місце бездіяльність органів прокуратури. Людина формує простір, в якому вона існує, а простір формує світогляд людини. Людей з особливими потребами не беруть до уваги архітектори, будівельники та замовники. Світогляд громадян розвинутих країн базується на загальнолюдських принципах, де кожен вважає своїм обов'язком створити належні життєві умови іншим для того, щоб не бути ізольованим від суспільства самим.

Таким чином, Україна створила необхідні правові норми соціального захисту людей з особливими потребами, а у законодавчих документах знайшли своє відображення вимоги «урівняння можливостей» та безбар'єрного доступу.

Проте, визначення поняття безбар'єрності відсутнє в україно- та російськомовних словниках із соціальної роботи [5; 6; 7; 8].

У світовій практиці під поняттям «безбар'єрність» або «універсальний дизайн» розуміють комплекс нормативно-правових, науково-технічних, інформаційних та фінансових заходів компетентних органів, спрямованих на забезпечення конституційних прав громадян на пересування, користування закладами, пристроями та транспортними засобами громадського призначення [10].

Сучасним цивілізованим довіллям передбачається зручність у користуванні ресурсами громади для всіх членів суспільства, незалежно від будь-яких обмежень: вікових, соціальних, у тому числі і за станом здоров'я. Людей з особливими потребами відносять до такої категорії населення, яка особливо гостро відчуває прояви нерівності в економічному, соціальному, моральному і політичному аспекті внаслідок обмеженості їх життєдіяльності.

Архітектурне довілля в Україні все ще розраховане на ідеально здорову за середніми стандартами людину, через що деякі люди мають багато незручностей у повсякденному житті. Те, яким чином влаштоване середовище, впливає на будь-яку сферу життя, робить доступними, чи навпаки, можливості пересування, навчання, працю, відпочинок, дозвілля. Конструкція доріг, споруд, транспорту може мати істотний вплив на спосіб життя.

Для того, щоб люди з особливими потребами мали рівні права і могли повноцінно брати участь у суспільному житті, важливо мати доступне фізичне середовище для тих, хто має знижені можливості та користується допоміжними засобами. Побутоє думка, що фізичних бар'єрів можна уникнути, витрачаючи незначні кошти ще на етапі планування. Багато змін можна внести в існуюче середовище навіть з мінімальними витратами.

На сучасному етапі такі терміни як «доступна», «приспосована архітектура», «універсальний дизайн», «безперешкодний доступ», підкреслюють специфіку архітектури для людей з особливими потребами. Зазначені терміни стосуються галузі безперешкодного доступу, мають своє значення, але інколи можуть бути взаємозамінними [10].

Безперешкодний доступ розрахований на переважну більшість людей, включаючи широкий спектр обмежених можливостей зору, слуху, сприйняття, руху, а також психоемоційні й інтелектуальні особливості. Універсальний дизайн звертається до проблем доступності і пропонує перетворити всі елементи середовища на доступні. Це може бути досягнуто з огляду на детальне планування на всіх етапах проектування. Універсальний дизайн вимагає більш глибокого розгляду можливостей людини протягом життя. Створення універсального для всіх середовища – це створення безпечного, зручного, комфортного середовища для всіх осіб без винятку.

Приспосовування включає адаптацію до середовища, в якому проживає людина з обмеженими можливостями, як, наприклад, вітальня, кухня, ванна кімната, туалет, робоче місце в квартирі, вихід з будинку тощо. Досвід вказує на те, що здорові люди не замислюються над необхідністю змінювати або пристосовувати житло для людей з особливими потребами, щоб не погіршувати його зовнішнього вигляду. Проектування пристосовувань переважно здійснюють самотужки, кожен по-своєму знаходячи спосіб та вихід зусиллями некваліфікованої робочої сили без значних будівельних ресурсів та коштів.

Стандарти доступності є різними. Багато країн вже виробили свої стандарти доступності, взявши до уваги кращий практичний досвід інших країн. У такий спосіб формуються уніфіковані стандарти для цивілізованої країни.

Універсальний дизайн передбачає [4]:

- рівноправність використання засобів та приміщень всіма категоріями користувачів, щоб додаткові, доступні пристосовування не ставили окремих відвідувачів у гірше становище;
- гнучкість у вживанні, коли одним і тим же пристроєм могли б користуватися всі однаково легко;

- простоту, коли дія не вимагає додаткових навичок, досвіду чи знань мови, а може здійснюватись на інтуїтивному рівні;
- сприйняття інформації та сигналів, у тому числі людьми з проблемами слуху і зору чи людьми зі зниженим рівнем уваги, з інтелектуальною недостатністю;
- толерантність до помилок, коли випадкова чи ненавмисна дія не створить загрози;
- мінімальність зусиль, коли пристрій чи елемент середовища викликає мінімальну втому при тривалій дії, а також незначне одноразове зусилля;
- достатність розмірів і простору, включаючи місце для допоміжних засобів, якими користуються люди з особливими потребами, а також враховуючи зони досяжності, різні для різних людей.

Універсальний дизайн, як правило, повинен розповсюджуватись на такі об'єкти: будинки, квартири, магазини, лікарні, аптеки, дитячі та навчальні заклади, спортивні споруди, приміщення органів виконавчої влади, суду, прокуратури, місця роботи, приміщення банків, поштових відділень, театрів та концертних залів, готелів, ресторанів, туалетів, зупинок громадського транспорту, стоянки, гаражі тощо.

При будівництві нових об'єктів, перебудові чи ремонті існуючих питання безбар'єрності повинно враховуватись на стадії проектування. Проблема має кілька складових частин: створення універсального дизайну зовнішньої та внутрішньої частини споруд громадського призначення й пристосування транспорту, його інфраструктури, доріг, вулиць, тротуарів, вказівних знаків.

При вході до будинку повинна бути якісна до розпізнання пряма дорога до пандусу, сходів і ліфтів з відповідним освітленням та спеціальним знаком, який сприймався б контрастно. Підходи (доріжки) мають позбавлятися архітектонічних бар'єрів і бути безпечними. Для пішохідних доріжок обов'язковим є максимальний нахил 6 градусів. Таке обмеження нахилу зумовлене тим, що при більшому нахилі людина, яка користується візком, докладає надмірних зусиль, а при більшому схилі їзди верхня частина тіла може сильно перехилитись, що призвело б до перекидання.

Для інвалідів та інших маломобільних груп населення у громадських будинках один з основних входів повинен бути обладнаний пандусом або іншим пристроєм, що забезпечує можливість підйому інваліда на рівень входу до будинку, його першого поверху або ліфтового холу. Такий вхід має захищатися від атмосферних опадів. Перед ним слід влаштовувати площадку розміром не менше 1 м x 2,5 м з дренажем. Ухил пандусів на шляхах пересування людей слід приймати (висота до довжини):

- всередині будинку, споруди – не більше 1:6;
- зовні – не більше 1:8.

Через кожних 6 м будуються горизонтальні майданчики для відпочинку. При різниці висот до 0,36 м майданчик не потрібний, а при різниці до 0,75 м – потрібен один майданчик.

По обидва боки пандуса чи сходового маршруту має передбачатися огорожа заввишки не менше 0,9 м з поручнями. Поручні в цих випадках повинні бути подвійними на висоті 0,7 і 0,9 м, а для дітей дошкільного віку – 0,5 м. Довжина поручнів має бути більше довжини пандуса або маршруту сходів з кожного їх боку не менше як на 0,3 м.

Поверхня покриття пішохідних шляхів і підлог приміщень будинків та споруд, якими користуються інваліди, повинна бути твердою, міцною і не допускати ковзання. Конструкції пандусів та їх огорожу слід робити з негорючих матеріалів з межею вогнестійкості не менше 2 год.

Ширина пандуса при односторонньому русі повинна бути не менше 1,2 м при двосторонньому русі не менше 1,8 м.

На початку і наприкінці кожного підйому пандуса слід влаштовувати горизонтальні площадки завширшки не менше ширини пандуса і завдовжки не менше 1,5 м. Довжина проміжних горизонтальних площадок гвинтового пандуса по внутрішньому його радіусу повинна бути не менше 2 м. При зміні напрямку руху пандуса ширина горизонтальної площадки повинна забезпечувати можливість повороту крісла-коляски [10, с. 8-11].

Доцільно обладнати двері допоміжними засобами їх відкривання та закривання, ручка дверей розташовується на висоті не більше 1 м. Доступний під'їзд до помешкання – це вхід без

підніжок перед дверима з шириною просвіту 85 см. Зали, коридори мають бути широкі і мати достатню площу для маневрів перед дверима і за ними 1,5 на 1,5 м. Двері ліфтів, а також нормальні двері всередині приміщення повинні мати ширину 80–90 см, потрібно уникати влаштування порогів висотою більше 2,5 см. Ідеальний варіант – замість дверей на завісах – відсувні двері, що автоматично відкриваються та при користуванні візками не зменшують маневрової площі.

Написи на дзвінках, поштових скриньках, дверях та інформаційних таблицях повинні добре читатись і бути написаними великими літерами, добре освітленими. Усі доступні для інвалідів місця загального користування, будинки та споруди мають помічатися знаками або символами, зокрема: місця паркування особистого автотранспорту, зупинка громадського транспорту: пристосовані для інвалідів входи до будинків, споруд та переходи через транспортні комунікації, громадські туалети.

Таким чином, без впровадження ідеї безбар'єрності неможливо досягти рівності можливостей всіх громадян у доступі до фізичного та культурного середовища, житла, освіти, роботи тощо. Це, в свою чергу, передбачає чітке знання вищезазначених стандартів.

З метою аналізу стану впровадження безбар'єрного доступу на рівні територіальної громади було проведено дослідження, предметом якого є стан дотримання ідеї безбар'єрності на рівні територіальної громади (на прикладі територіальної громади житлового масиву «Теремки» м. Кисва).

Дослідження проводилось методами глибинного інтерв'ю та спостереження і проходило у два етапи. На першому етапі були проведені глибинні інтерв'ю з п'ятьма експертами з питання безперешкодного доступу. Експертами виступили: координатор Національної асамблеї інвалідів України та чотири особи з числа людей з особливими потребами, які проживають на житловому масиві «Теремки» і є членами громадських об'єднань, що займаються питаннями людей з особливими потребами (Центр реабілітації «Аріс», «Відродження АРС», ФСК «Березіль», «Жіночий консорціум»). Стаж роботи експертів у галузі допомоги людям з особливими потребами – від 5 до 12 років. За допомогою глибинних інтерв'ю було розроблено бланк спостереження за об'єктами громадського призначення на предмет доступності та визначено перелік об'єктів спостереження.

На другому етапі дослідження було проведено спостереження (експертиза) об'єктів громадського призначення на житловому масиві «Теремки».

Дослідження підтвердило загальну гіпотезу про існування суперечностей між сучасними будівельними стандартами, орієнтованими на міжнародні норми, та більшістю об'єктів громадського призначення.

У табл. 1 представлені результати спостереження досліджених об'єктів.

Таблиця 1

Результати експертизи об'єктів громадського призначення житлового масиву «Теремки»

	Універсам «Теремки» «METRO»	Гіпермаркет «Магелан»	Поштове відділення	Ощадний банк	Аптека	Поліклініка	Територіальний центр	АПСВ	Перукарня	Спортивний клуб
1	2	4	3	0	2	8	9	0	1	12
1. Входи/виходи, двері										
Споруда має чітко видимий, головний вхід з вулиці	-	-	-	-	-	-	-	-	-	+
Передбачено альтернативний вхід для осіб з особливими потребами	-	-	-	-	-	-	-	+	-	-
Ширина проходу входних дверей (у просвіті) $\geq$ 850 мм	-	-	-	-	-	-	-	+	-	+

потребами										

Умовні позначення:

«*» – Не працює   — – Немає потреби облаштувати   «+» – Відповідає   «-» – Не відповідає

Як бачимо з результатів дослідження (див.табл.1): в універсамі «Теремки» з 20 обов'язкових позицій дотримуються 11; у центрі оптової торгівлі «METRO» дотримується 10 позицій з 11 обов'язкових; у гіпермаркеті «Магелан» – 11 з 12 позицій; на поштовому відділенні – 13 з 18 позицій; в ошадному банку – 4 з 19 позицій; в аптеці – 15 з 18 обов'язкових позицій; у поліклініці з 25 позицій дотримується 12; у територіальному центрі – 15 з 26 позицій; в АПСВ – 9 з 25 позицій; у перукарні відповідають 8 позицій з 19 обов'язкових; у спортивному клубі – 7 позицій з 21.

Окрім громадських будівель було проведено спостереження п'яти громадських телефонів у різних географічних точках району. Жоден не відповідає стандартам безперешкодного доступу (відповідають лише дві позиції з п'яти обов'язкових).

У результаті обстеження можна дійти висновку, що більшість об'єктів громадського призначення, які відіграють важливу роль у повсякденному житті, не відповідають потребам людей з особливими потребами у питанні доступності.

Доступними (за більшістю показників) виявилися об'єкти, що умовно поділені нами на три групи:

- Спроектовані та збудовані за європейськими стандартами – центр оптової торгівлі «METRO» (10 з 11 позицій), гіпермаркет «Магелан» (11 з 12 позицій);
- пристосовані завдяки активній участі та тиску членів громади (установка пандуса) – аптека (15 позицій з 18), поштове відділення (13 позицій з 18), універсам «Теремки» (11 з 20 позицій);
- спеціалізований заклад по роботі з людьми з особливими потребами – територіальний центр (15 позицій з 26).

Результати засвідчують, що повністю доступною є лише перша група об'єктів (за винятком стоянки для паркування автомобілів недалеко від об'єкта з виділеними місцями для інвалідів шириною 3,5 м (з піктограмою), але це компенсується великою територією для паркування автомобілів).

Типові реакції керівників на запит членів громади зробити очолюваний ними об'єкт доступним для людей з особливими потребами:

- нестача коштів;
- дороговизна переобладнання;
- небажання зміни дизайну;
- вважають безперешкодний доступ не важливим;
- не знали раніше про питання доступності;
- не дають відповіді на запит.

На думку експертів, до основних перешкод впровадження ідеї безбар'єрності відносяться:

1. Відсутність органів перевірки і контролю.
2. Матеріальний чинник.
3. Непоінформованість про питання безбар'єрності.
4. Небажання займатись цим питанням.
5. Складність переобладнання об'єктів, які побудовані раніше.
6. Небажання зміни дизайну будівлі.
7. Проведення ремонтних робіт некваліфікованими з питання безперешкодного доступу спеціалістами.

Проведене дослідження дає змогу дійти загальних висновків:

Універсальний дизайн у рамках ідеї безбар'єрності – це комфорт, зручність, безпечність для здорових людей, а для людей з особливими потребами – реалізація прав з рівності, доступності та життєва необхідність.

Інтеграція України до країн європейської спільноти та позитивний досвід у вирішенні соціальних проблем у цих країнах підводить до втілення в повсякденному житті норм і принципів

безбар'єрного архітектурного середовища та універсального дизайну. Люди похилого віку, діти, батьки з дитячими колясками, люди з ураженням опорно-рухового апарату на візках, проблемами зору, слуху почуватимуть себе комфортно, користуючись пандусами, поручнями, неслизькими поверхнями, звуковими пристроями, спеціальним освітленням та вказівними знаками.

Питання безперешкодного доступу є маловивченим та важливим на сучасному етапі. Ідея реалізації політики безбар'єрності є актуальною у світі та інноваційною в Україні, тому існує потреба у подальшій дослідній роботі в напрямі вивчення можливостей громади у процесі реалізації вимоги «урівняння можливостей».

Результати дослідження дають можливість використовувати розроблений інструментарій для експертизи об'єктів громадського призначення у громаді на предмет їх доступності для людей з особливими потребами.

Література

1. Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» //Права інвалідів в Україні: зб. прав. док. / [упоряд. Т. Яблонська]. – К.: Сфера, 1998. – С. 91–102.
2. Керівництво щодо забезпечення рівних можливостей для інвалідів //Права інвалідів в Україні: зб. прав. док. / [упоряд. Т. Яблонська]. – К.: Сфера, 1998. – С. 16–32.
3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми забезпечення безперешкодного доступу людей з обмеженими фізичними можливостями до об'єктів житлового та громадського призначення» від 4 червня 2003 р. №863 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish.html>
4. Рибальський Я. Аудит доступності об'єктів житлово-громадського призначення: метод. посіб. /Я. Рибальський, Я. Мудрий, М. Сварник. – Львів: РЦНЖ, 2003. – 22 с.
5. Словарь-справочник по социальной работе / Под ред. Е. И. Холостовой. – М.: Юрист, 2000. – 424 с.
6. Словник-довідник для соціальних педагогів та соціальних працівників / [упоряд.: О. В. Безпалько, Р. Х. Вайнола, З. Г. Зайцева та ін.]; за ред. А. Й. Капської, І. М. Пінчук, С. В. Толстоухової. – К.: УДЦССМ, 2000. – 260 с.
7. Социальная работа: словарь-справочник / под ред. В. И. Филоненко. – М.: Контур, 1998. – 480 с.
8. Соціальна робота: короткий енциклопедичний словник: [в 7 ч.] /
9. [В. П. Андрущенко, В. П. Бех, В. А. Башкірев та ін.]; за ред. С. В. Толстоухової. – К.: ДЦССМ, 2002. – Ч. 4. – 536 с.
10. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів: прийняті Генеральною Асамблеєю ООН на 48-ій сесії 20.12.1993 р. (резолюція 48/96). – Львів: Надія, 2003. – 40 с.
11. Універсальний безбар'єрний дизайн. Аудит доступності. – Львів: РЦНЖ, 2003. – 24 с.

Гончар Л.К. Внедрение политики безбарьерности на уровне общины. В статье освещается сущность понятия «безбарьерности», международный опыт реализации идеи безбарьерного доступа и преграда внедрения этой попытки в Украине.

Ключевые слова: **безбарьерность, доступность, беспрепятственный доступ, люди с особыми потребностями, социальная помощь, община.**

Honchar L. K. Implementation of the «without borders policy» on the community level. The term «without borders policy» is given in the article. The international experience of the policy realization and obstacles on the way of its implementation in Ukraine are revealed.

Key words: **«without borders policy», availability, access, disabled people, social help, community.**

УДК 316.344.5

Марченко А.М.,

*канд. соціол. наук, доцент кафедри соціології та
соціального управління АПСВ*

*Основні онтологічні виміри соціального престижу
в українському суспільстві*

У статті розглядаються чотири можливих виміри онтології поняття «соціальний престиж»: нормативно-оцінковий, ідентифікаційний, демонстративний та дистанційний. Наголос зроблено на прикладах складових кожного з вимірів, а також на їх взаємодії. Пропонується практичне їх використання у дослідній роботі.

Ключові слова: соціальний престиж, онтологія, нормативно-оцінковий вимір, ідентифікаційний вимір, демонстраційний вимір, дистанційний вимір.

Чинник соціального престижу, безумовно, є одним із важливих вимірів соціальної нерівності у суспільстві. Проблемна ситуація, яка і спонукала до написання цієї статті, відзначається суперечностями між розвитком уявлень про соціальний престиж і відсутністю теоретичного осмислення його онтологічних вимірів, тобто площин його операціоналізації. Слід, звісно, відзначити ряд досліджень соціального престижу – у сфері професій (П. Сорокін, С. Ліпсет, Л. Ворнер, В. Чорноволенко, В. Осовський, В. Паніотто, С. Войтович, І. Попова, С. Моїн, В. Комлева та ін.), у сфері споживання (Т. Веблен, В. Ільїн, Р. Мезон, О.Гофман, Л. Сохань, О. Донченко, В. Тихонович та ін.) як засіб підтримки соціальної ідентичності (С. Макеєв, І. Акіндінова, О. Кармадонов). У цій статті ми прагнули розглянути тему онтологічних вимірів соціального престижу, започатковану у дисертаційній роботі [1, с. 107] ширше та звертаємо увагу на актуальність проблеми – онтологія соціального престижу зазнає деяких змін на тлі економічної кризи в українському суспільстві, що не є відрефлексованим у науковому соціологічному дискурсі. Таким чином, метою статті є означення та характеристика динаміки основних онтологічних вимірів соціального престижу в сучасному українському суспільстві.

У понятті «соціальний престиж» інтегруються рівні соціального авторитету, довіри, поваги, впливу, значущості та соціальної уваги. Крім цього, варто говорити про соціальну успішність як про зовнішній, «об'єктивний» показник соціального престижу [1, с.121]. Зміст поняття «соціальний престиж» може розглядатися через призму його онтологічних вимірів. Такими вимірами можуть бути:

- нормативно-оцінковий (система престижних оцінок, соціально схвалювані зразки поведінки);
- ідентифікаційний (система розпізнавальних символів, які відповідають критеріям, схвалюваним у певній групі, наявність певних соціальних привілеїв, атрибути соціального престижу);
- демонстраційний (специфічний престижний стиль життя, демонстраційні практики), або ж статусний;
- дистанційний (способи дистанціювання певних статусних груп від груп із нижчим статусом).

Нормативно-оцінкова площина (тут ми будемо вживати термін «площина» як тотожний терміну «вимір») соціального престижу являє собою соціально схвалювані зразки поведінки, систему оцінок і норм даного суспільства, які, по суті, і формують так зване престижне поле. Відповідно до цієї площини у кожній соціальній спільноті можуть бути атрибути соціального

престижу, які поряд із попередньо визначеним престижним стилем життя зумовлюють належність або неналежність особи до певної статусної групи.

Наприклад, соціально схвалюваними зразками поведінки українців можна назвати економічно активну поведінку (навіть споживацтво), нерідко за рахунок життя у кредит. Економічна криза внесла корективи у даний вимір соціального престижу, зумовивши існування нової ознаки соціального престижу в цьому вимірі – можливості економити та знаходити альтернативні джерела прибутку. Наголосимо, що і у західних суспільствах «життя в кредит» із соціально схвалюваного стилю життя перетворюється на проблемний, однак цей процес розпочався раніше за аналогічний в українському суспільстві. На це вказують експертні оцінки [2, с. 62], а також «антиборгова програма» найбільш популярного у світі ток-шоу «Шоу Опри Уінфрі». Саме ці теми порушуються у сучасних засобах масової інформації українських ЗМІ (наприклад, всі випуски щоденної столичної газети «Газета по-київськи» мають рубрику «Антикриза»). Соціально схвалюваними зразками поведінки є здебільшого зразки, пов'язані з економією, і цю тенденцію можна простежити також з існуючої реклами.

Ідентифікаційний вимір соціального престижу зумовлений існуванням так званого престижного поля, окресленого завдяки нормативно-оцінковій площині. Зазначимо, що особа чи група ідентифікують себе з об'єктом соціального престижу з огляду на певні символи. Система розпізнавальних символів є найбільш видимим показником соціального престижу в молодіжних субкультурах (емо, панки, хіп-хопери, байкери тощо) і для них же визначальним критерієм прийняття-неприйняття. Символами можуть бути форма одягу, стиль поведінки у певних ситуаціях, документи про належність до певної спільноти (наприклад, студентський квиток або посвідчення працівника престижного закладу). Більшості населення України відомий перелік вузів, які є найбільш престижними (у 2008 р., наприклад, найрейтинговішими вищими навчальними закладами країни визнані Київський національний університет імені Тараса Шевченка і Національна юридична академія імені Ярослава Мудрого (Харків) [3]); безумовно, завдяки певній традиційності даного переліку новим вузам потрапити до цього переліку «обраних» практично неможливо.

Система соціальних привілеїв означає доступ до певних благ і видів діяльності, зумовлених належністю до певної спільноти. За рахунок цього багато в чому і здійснюється діяльність статусних груп, яка забезпечує ідентифікацію та самоідентифікацію, а також дистанціювання від інших статусних груп. Наприклад, привілеї для власників клубних карт, привілеї для передплатників певних періодичних видань (наприклад, часописи «Афіша», «Единственная», при передплаті яких надаються знижки у багатьох закладах обслуговування).

Демонстраційний (статусний) вимір соціального престижу виявляється у поведінці, спрямованій на визнання іншими. Слід наголосити, що ідентифікаційний вимір насамперед виражає внутрішнє ставлення особи, її інтереси у належності до певної спільноти (статусної групи), а демонстраційний, спрямований на визнання у даній спільноті. Специфічний престижний стиль життя характерний насамперед для спільнот з високим економічним статусом. Як економічна криза впливає на демонстраційний вимір соціального престижу? Очевидно, тут можемо спостерігати дві протилежні тенденції. Перша виявляється у прагненні представників статусних груп підтримувати звичний спосіб життя (наприклад, це яскраво виражається серед представників українського шоу-бізнесу), а друга – у демонстрації економічних обмежень і вже згаданої економії (надання інтерв'ю, участь у громадських заходах тощо).

У західних суспільствах, зокрема США, давно відомий еталонний образ «американської посмішки» та «чудового стану справ», що давно є критерієм соціального престижу та соціального успіху особи. Феномен, який набуває поширення і в українському суспільстві, за своєю суттю є нічим іншим як відповідністю «демонстраційним практикам» соціального престижу. Іншими словами, цей феномен є демонстрацією, спрямованою на підтримання критеріїв соціального престижу чи підвищення своєї «соціальної значущості». Дослідниками українського ринку у 2008 р. було відзначено небувале зростання продажу автомобілів з вагомою часткою придбання у кредит. Це можна пояснити тим, що автомобіль є одним із атрибутів соціально престижного стилю життя, а у час, коли більш значущий атрибут – власне житло – не завжди є економічно

доступним, авто виявляється найбільш можливим засобом демонстрації «розкоші», навіть кредитованої. У 2009 р. почалось безпрецедентне зростання – однак уже кількості повернутих автомобілів, за які виявилось неможливим платити кредит [4]. На тлі економічної кризи соціально-престижний вимір демонстрації зазнав найбільших змін. Візитні картки з назвою посад «директор», «управлінець-менеджер» є своєрідною демонстрацією належності до найвищої професійної верстви, незважаючи на те, що «директор» може означати керівника приватного підприємства з однієї-двох осіб, а може вказувати управлінські якості у транснаціональній компанії. Поділяємо точку Д.В. Іванова відносно того, що основним диференціюючим чинником у соціумі стає *стиль життя*, а не його рівень [5]. Групи зі схожим стилем життя можуть включати до себе управлінців вищого рівня, а й, наприклад, «зірок» шоу-бізнесу, відомих телеведучих та ін. Демонстраційні практики таких статусних груп можуть виражатись у проведенні спільних заходів, спонсорстві розрекламованих акцій, інтерв'ю з приводу будь-яких нормативних елементів власного «стилю життя».

Дистанційний вимір соціального престижу полягає у встановленні певної символічної плати за належність до статусної групи, ведення престижного способу життя. Одними з найостанніших прикладів реалізації цього виміру є ініціатива влади м. Києва запровадити так званий податок на розкіш, а також додаткової платні за проживання у столиці України без реєстрації. Не вдаючись до оцінки цих ініціатив, слід констатувати, що вона є нічим іншим як платою за соціально престижний статус – багаті людини або людини, яка проживає у столиці. Цей вимір також характеризують певні символічні обмеження, а також регламентація соціальних взаємодій у межах такого «престижного поля». Вхід у деякі заклади відпочинку (нічні клуби, ресторани) можливі лише за наявності клубної карти, яку, в свою чергу, можна отримати за чималу суму; те ж і з абонементом в елітні спортивні клуби – їх ціна є платнею за доступ до «іміджевого» закладу. Дистанційний вимір соціального престижу є своєрідним «ситом», яке відсіює небажані для цього престижного поля елементи. Такі демонстраційні практики водночас виконують функцію дистанціювання від інших груп, які не мають необхідних вище вказаних «символічних ресурсів» (П.Бурдьє) (*dress-code*, зокрема, «вхід на вечірку у спортивному одязі заборонено», «замовлення столика має бути не менш ніж на суму 500 гривень» тощо). Соціальне виключення «чужих» може здійснюватись і завдяки їх «стигматизації», певних засуджувальних практиках, переважно мовленнєвих. Важливою рисою всіх елементів цього виміру є необхідність їх постійного підтвердження (відтворення). На нашу думку, економічна криза внесла і тут свої корективи у вигляді знижок – «для постійних клієнтів», «для нових клієнтів» та ін. Інакше кажучи, зменшилася символічна плата за доступ до соціально престижного об'єкта.

За допомогою окреслених престижних вимірів можна описувати та ранжувати будь-які соціальні об'єкти. Наприклад, за допомогою шкали оцінки виявляти більш і менш престижні ознаки, особливості чи види діяльності, зразки соціально схвалюваної поведінки. Крім того, досліднику може бути цікаво, за допомогою яких ознак (символів) особа чи соціальна спільнота ідентифікує себе з певним престижним або непрестижним «полем». Не менш цікавим може бути і виявлення способів орієнтації на певні статусні групи, найбільш значущих аспектів у стилях життя різного ступеня престижу. І, нарешті, стає можливим встановити, які способи дистанціювання є найбільш важливими для носіїв соціального престижу. Таким чином, наступним кроком у даному напрямі може бути розробка інструментарію для теми конкретного соціологічного дослідження.

Отже, резюмуючи викладене, доходимо висновку, що всі чотири виміри соціального престижу є взаємопов'язаними та мають розглядатися у комплексі. У нормативно-оцінковій площині задаються критерії, які визначають престижність або непрестижність специфічних стилів життя (демонстраційна, або статусна, площина). В ідентифікаційному вимірі можна з'ясувати, які особливості престижного об'єкта є значущими для відчуття особою належності до нього, а у дистанційному – яким чином цей об'єкт відмежовується від інших. Викладене вище відкриває перспективу для комплексних проектів з дослідження динаміки соціального престижу та його об'єктів у сучасному українському суспільстві.

Література

1. Марченко А.М. Еволюція змісту та пізнавальних функцій поняття «соціальний престиж» у соціології [Текст]: дис. канд. соц. наук: 22.00.01: захищ. 25.02.08: затвердж. 21.05.08 / Марченко Алла Михайлівна – К., 2007. – 190 с.
2. Попов Г. Крах кредиту довіри [Текст] / Г. Попов //Кореспондент. – 2007. – № 11. – С. 62-63.
3. Найпрестижніші вузи країни 2008 року [Електронний ресурс] / УНІАН. — Режим доступу: <http://www.4post.com.ua/gromada/109166.html>
4. Автомобильный рынок Украины. Итоги 2008 года и прогноз на 1 квартал 2009 года [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.autoconsulting.com.ua/article.php?sid=11934>
5. Иванов Д.В. Виртуализация общества. Версия 2.0. [Текст] / Д.В.Иванов. – СПб.: Петербургское востоковедение, 2002. – 224 с.

Марченко А.М. Основные измерения онтологии социального престижа в украинском обществе. В статье рассматриваются четыре возможных измерения онтологии понятия «социальный престиж»: нормативно-оценочное, идентификационное, демонстративное и дистанцирующее. Акцент сделан на примерах составляющих каждого из измерений, а также на их взаимодействии. Предлагается практическое их использование в исследовательской работе.

Ключевые слова: **социальный престиж, онтология, нормативно-оценочное измерение, идентификационное измерение, демонстрационное измерение, дистанционное измерение.**

Marchenko A.M. Evaluation of social prestige ontology in the Ukrainian society. Four possible forms of ontology evaluation in the concept of social prestige are given in the article. They are normative-estimating, identifying, demonstrating and distant-making forms. The examples of components in every form of evaluation and their interaction have been underlined. The author offers the ways of applying such forms of evaluation in the research.

Key word: **social prestige, ontology, normative-estimating evaluation, identifying evaluation, demonstrating and distant-making evaluation.**

УДК 316.354

Слабко Я.Я.,

*аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету*

Соціальні засади та алгоритм роботи механізму розвитку організаційної культури підприємства

У статті розглядається проблема розвитку організаційної культури сучасного машинобудівного підприємства. Виходячи з результатів теоретичного та емпіричного досліджень, пропонується алгоритм формування механізму розвитку організаційної культури.

Ключові слова: **організаційна культура, соціальний механізм розвитку, трансформації, індустриальне виробництво, інновації.**

Соціальні трансформації кінця ХХ ст. привели до значних перетворень у організаційній сфері промислового виробництва, а також у його соціокультурному середовищі. Специфікою цього процесу є те, що соціальні перетворення виступили не наслідком переходів до нових технологій виробництва, як це було у попередні історичні епохи, а безвідносно до них. Змінилася офіційна система цінностей, змінилися загальновизнані смисли та цілі професійної діяльності, виникають нові методи управління промисловим підприємством. Це безпосередньо відбилося на організаційній культурі як сукупності норм, цінностей, взірців поведінки, легітимованих стереотипів відносин між учасниками виробництва.

© Слабко Я.Я.

Символічне вираження організаційної культури отримало не тільки новий зміст, а й нові технологічні ресурси, стала іншою система їх документального закріплення. Дегуманізація та тенденції до голого адміністрування, відкидання традицій організаційної культури індустріального виробництва, вироблених за радянської доби наприкінці ХХ ст. поглиблювались кризовими явищами в економіці та політиці, що за умов пізнавальної ситуації постмодерністського типу призвело до нівелювання суспільної значущості індустріального виробництва, відкидання його ціннісної основи як ресурсу суспільного буття та розвитку. Це негативно вплинуло на стан організаційної культури промислового підприємства, призвело до викривлення системи підготовки необхідних для нього трудових ресурсів тощо. Люди, зайняті у процесі промислового виробництва, за умов домінування цінностей суспільства споживання опинилися в стані соціокультурної дезадаптації, що особливо проявилось у тенденціях до економічного спаду. За цих умов загострилися суперечності між колективізмом та індивідуалізмом, яке полягає у тому, що «...соціальна консолідація людей, будучи неефективною як механізм економічного розвитку, стає ефективною у ролі механізму формування духовної культури, моральних цінностей, соціального життя як такого(перек. авт.)» [1].

Щоб усвідомити сутність проблем формування сучасної організаційної культури, слід звернутись до певних історичних передумов її виникнення.

У 70-х роках минулого століття сформувалися та діяли інституціалізовані механізми розвитку організаційної культури, важливе місце серед яких займали механізми нормативно-правового впливу, а також ідеологічна система відтворення ціннісних засад відносин на виробництві. Важливу роль виконували також трудові колективи як первинне соціальне середовище міжособистісного групового впливу на трудову поведінку особи. Організаційна культура була побудована на специфічному розумінні соціальних відносин у системі «персонал – ресурс» та виконувала роль важливого соціокультурного чинника підвищення продуктивності праці, основними характеристиками якого були альтруїстичні цінності (прагнення жити заради соціальної спільноти, жертвність, колективізм, особиста невибагливість). Однак така система побудови організаційної культури, як виявилось згодом, у цілому призводила не до підвищення продуктивності праці, а до закріплення сталих форм її організації, сприяла застійним явищам у соціальному житті, оскільки багато у чому суперечила проявам особистої ініціативності працівників, стримувала їх інноваційний потенціал тощо.

У процесі соціальних трансформацій українського суспільства було втрачено або значно деформовано інституціалізовані механізми організаційної культури працівників, що сформувалися за часів соціалізму: за нових умов почала утворюватись нова організаційна культура. Зокрема, у 90-х роках ХХ ст. розпочалися значні зміни в організаційній культурі промислових підприємств, які проявили себе, з одного боку, у відході від попередньої системи цінностей та їх нормативного забезпечення, а також утворенням підґрунтя нових соціальних відносин між учасниками виробництва (заснованих на приватній власності), – з іншого. Українське суспільство ще історично не встигло виробити механізми розвитку організаційної культури за нових соціальних умов, що становить *актуальну соціальну проблему*, вирішення якої є необхідним задля розвитку сучасного промислового виробництва у нашій країні.

Трансформацію організаційної культури працівників сучасного промислового підприємства розглядають у своїх працях соціологи, соціальні психологи, дослідники сфери менеджменту, економісти. Однак в опублікованих працях розглядаються головним чином окремі соціокультурні аспекти організаційної культури, що мають відношення до управління, в той час як власне соціологічні питання трансформації організаційної культури працівників промислового підприємства початку ХХІ ст. залишаються дослідженими не повною мірою.

На відміну від інших предметних галузей, у соціології організаційна культура розглядається як комплекс досліджень, спрямованих на розкриття природи соціальної поведінки робітників підприємства. Наукові методи розкриття соціуму на підприємстві, критерії угруповання соціально-професійних утворень, принципи аналізу можливостей організаційної культури у системі управління дозволяють визначити організаційну культуру як цілісне знання, а також окремий багатомірний соціальний об'єкт дослідження і управління. За пострадянської доби

розвитку соціології різні аспекти соціального розвитку промислових підприємств та формування ціннісно-мотиваційної сфери робітників знайшли відображення у працях російських соціологів М. Аітова, В. Афанасьєва, В. Беленького, Ф.Бородкіна, В. Герчикова, В. Дряхлова, В. Дудченко, А. Зайцева, Т. Заславської, А. Здравомислова, В.Патрушева, В.Щербини, В. Ядова та ін.

Наукові доробки М.Алдохіна, Г.Дворецької, Л. Димитрової, Н.Зуборевої, М.Лукашевича, В. Матвієнко, Р.Махнорилова, Ж.Малахової, А.Ручки, В.Пилипенко, М. Пірен, В.Полторак, М.Сіроштана, О.Скідіна, Є.Суїменко, М. Туленкова, Л.Хижняк, Г. Щокіна, Л. Швидкої утворили соціологічне бачення цієї проблематики в українській соціологічній думці.

У той самий час проблемами особливостей соціальних, тобто інтегративних, складових організаційної культури сучасного українського промислового підприємства, проблемам формування соціальних механізмів розвитку організаційної культури підприємства приділяється, на нашу думку, досить мало уваги.

Об'єктом статті є процес розвитку організаційної культури на машинобудівному підприємстві.

Відповідно до сутності вказаної вище проблеми *предметом*, який розглядається у статті, є соціальні складові механізму формування організаційної культури та алгоритми його роботи за сучасних умов.

Метою цієї статті є розгляд соціальних засад механізму формування організаційної культури та визначення алгоритму його роботи.

Організаційна культура існує на кожному підприємстві і формується у процесі його розвитку або стихійно, або цілеспрямовано. Велике значення для формування організаційної культури має загальний політичний курс держави, який орієнтує підприємства до інноваційного розвитку, до роботи над корпоративним іміджем та заходами соціально-культурного спрямування. Сприйняття цього курсу трансформує світогляд керівників підприємств і спрямовує їх на впровадження міжнародних стандартів ведення бізнесу, нововведень у сфері стандартизації та сертифікації продукції, розвитку нових культурних принципів. За умов зростаючої конкуренції підвищується роль іміджу підприємства у ефективності його діяльності, тому як фактор формування організаційної культури розглядається характер відношень підприємства зі споживачами, які наразі висувають вимоги підвищення якості продукції та її сервісного обслуговування.

Відсутність уваги з боку керівництва до процесу формування та розвитку організаційної культури, її стихійний характер можуть призвести до появи суперечностей між індивідуальними цілями та цілями загальними, заради яких працює підприємство.

Цілісність процесу спільної діяльності є фундаментальною цінністю організаційної культури, тому діяльність з її формування має бути орієнтованою на кожного працівника підприємства. У соціологічному розумінні культуру розуміють як «універсум загальних для даної спільності значень, цінностей, символів і смислів» [2], що поділяються на дві основні категорії – ціннісно-нормативні та когнітивні компоненти. Особливою рисою сучасної організаційної культури є її індивідуалізованість. Тому механізм її формування розгортається як на рівні мікрогрупи, так і на рівні міжособистісних відносин, об'єктом формування є як групова спільнота, так і кожен працівник як особистість. Це ускладнює процес формування організаційної культури, оскільки вносить до нього компонент персоніфікації.

У той самий час індустріальний характер виробництва на підприємстві передбачає збереження деіндивідуалізованого, обумовленого структурою організації виробничого процесу, характеру відносин між працівниками. Ця тенденція у формуванні відносин тяжіє до їх формалізації, зведення до суто технологічних функцій.

Таким чином, у процесі формування організаційної культури підприємства виникає та діє система внутрішніх суперечностей, що призводить до появи механізмів диференціації та інтеграції, які утворюють та відтворюють суб'єктивний чинник організаційної культури. Статусні відносини працівників як представників соціальної групи за ознакою місця у виробничому процесі (представника виробничої або управлінської ланки) у цьому випадку мають компенсуватися статусними відносинами його як особистості.

Механізм розвитку організаційної культури сучасного підприємства включає співдіяльність членів колективу на таких рівнях:

- мікрогруповому – особистий приклад керівника підприємства та керівників структурних підрозділів;
- інституційному – навчання, підготовка і перепідготовка персоналу;
- управлінському – мотивація та стимулювання трудової діяльності.

Можна виділити два різновиди механізмів управління організаційною культурою: ціннісно-орієнтований та процесно-орієнтований. Перший відображає фрагментарний (стихийний, слабо керований), а другий – цілеспрямований характер її формування.

Важливим фактором розвитку організаційної культури, спрямованої на інновації, є науково-технічний прогрес, який потребує адекватного удосконалення матеріальної культури, переорієнтації персоналу на активне сприйняття інноваційних технологій, ініціювання раціональних пропозицій, і вимагає від сучасних підприємств направленої зміни організаційної культури в інноваційному напрямі.

Управління організаційною культурою – складний процес. Менеджмент не тільки виражає організаційну культуру, а й залежить від неї, одночасно здійснюючи вплив на її формування та розвиток. Як зазначає Ю. Семенов, «...будь-яка організація має здійснювати свою діяльність відповідно до тих цінностей, які мають важливе значення для її співробітників. Створюючи організаційні культури, необхідно враховувати суспільні ідеали та культурні традиції країни, в якій знаходяться організації» [3].

Управління організаційною культурою має здійснюватись постійно, під час її формування та розвитку, тому всі дії менеджерів повинні бути сумісні з поняттями та цінностями організаційної культури. Управління організаційною культурою полягає у створенні умов, що забезпечують її формування та розвиток.

У рамках проведеного автором дослідження був розроблений механізм управління розвитком організаційної культури, спрямованої на інновації.

На першому етапі керівництво підприємства виносить рішення про розвиток організаційної культури. Воно приймається на основі аналізу внутрішнього та зовнішнього середовища. При цьому необхідно досконало вивчити ринок, співвідношення попиту та пропозиції, ступінь конкуренції, ступінь регулювання даного ринку, рівень цін та доходів. Впроваджувати заходи щодо розвитку організаційної культури слід у таких випадках:

- зниження інноваційної активності;
- невідповідність організаційної культури організаційній структурі;
- зниження ефективності управління;
- поглинання чи злиття організацій;
- створення нових продуктів, послуг, структурних підрозділів;
- зниження рівня управління та контролю;
- коригування місії, цілей, задач підприємства;
- зміна поведінки підприємства на ринку, впровадження нової маркетингової стратегії;
- зміна соціальної обстановки;
- зміна загальноекономічного становища в країні, зміна економічної, науково-технічної, соціальної політики держави.

На другому етапі формується робоча група з управління організаційною культурою. Основне призначення цієї групи – об'єднати представників усіх структурних підрозділів підприємства навколо проблеми впровадження організаційної культури, спрямованої на інновації.

На третьому етапі необхідно визначити цілі розвитку організаційної культури; при цьому вони не повинні суперечити місії та загальним цілям підприємства. Головна мета розвитку організаційної культури, спрямованої на інновації, полягає у створенні адекватної навколишньому середовищу організаційної культури, що забезпечує зростання економічної та інноваційної ефективності діяльності підприємства, його конкурентоспроможність на ринку та прогресивний соціальний розвиток. Засобами досягнення цієї мети є цілі другого рівня, які у свою чергу, визначаються складовими організаційної культури. Мета розвитку матеріальної культури –

створення потужного фундаменту, який формує можливості інноваційного розвитку з точки зору оволодіння технічними та технологічними перевагами, підвищення конкурентоспроможності продукції, що виготовляється, забезпечення мотивуючих умов праці. Ціль духовної культури – формування особливої культури кадрового потенціалу, що відкрито сприймає інновації, підтримує творчість та інтелектуальний розвиток і таким чином стимулює різні види інноваційної діяльності підприємства.

Четвертий етап механізму управління розвитком організаційної культури, спрямованої на інновації, – проведення діагностики існуючої організаційної культури, яка включає визначення типу організаційної культури (на основі рамкової конструкції конкуруючих цінностей К. Камерона та Р. Куїна), – визначення рівня організаційної культури за допомогою анкетування співробітників, розрахунок інтегрального показника організаційної культури [4].

На п'ятому етапі здійснюється формування необхідних підприємству цінностей, установок, переконань, норм. На цьому етапі слід визначити, які основні цінності вже сформувались, та визначити ті, що необхідні для здійснення ефективної інноваційної діяльності.

На шостому етапі необхідно визначити форми, методи та засоби впровадження сформульованих цінностей, установок, норм. Розвиток культури особистості кожного робітника відбувається в процесі внутрішньоорганізаційної комунікації і залежить, насамперед, від морально-психологічного клімату, що склався в колективі і ступеня прихильності персоналу. Концептуальним керівництвом впровадження змін повинна стати корпоративна філософія, що забезпечує ефективну інтеграцію пріоритетних цілей розвитку підприємства та поведінки співробітників. Ключовими змістовними характеристиками корпоративної філософії мають стати фундаментальні ціннісні орієнтації підприємства, базові уявлення ідеології підприємства і відповідні етичні норми та правила поведінки. Корпоративна філософія – основа формування організаційної культури, спрямованої на інновації. Вона формує сприятливий імідж підприємства на ринку і здійснює вплив не тільки на персонал, а й на безпосереднє оточення підприємства. У ролі тактичного інструменту управління організаційною культурою рекомендується створення корпоративного кодексу як візуального відображення ключових принципів корпоративної філософії та засобу ознайомлення персоналу з концепцією організаційної культури, спрямованої на інновації. Корпоративний кодекс підприємства повинен включати такі елементи:

- історія створення підприємства;
- вихідні положення корпоративної філософії;
- місія підприємства;
- основні напрями діяльності;
- система пріоритетних цінностей;
- корпоративні традиції;
- правила внутрішнього розпорядку;
- система комунікацій на підприємстві;
- соціальний захист робітників;
- кадрова політика.

Таким чином, з метою успішного виконання корпоративною етикою функції консолідації, корпоративний кодекс має бути документом, що декларує основоположні аспекти організаційної культури підприємства. Таким чином, впровадження офіційної корпоративної філософії спрямоване на забезпечення ефективної інтеграції цінностей та принципів організаційної культури і поведінки робітників.

На сьомому етапі вибирається раціональна стратегія розвитку організаційної культури на основі використання методу лінійного програмування та методу пріоритетів.

На восьмому етапі реалізуються зміни організаційної культури. Важливими заходами для реалізації зміни організаційної культури є інформування персоналу та впровадження системи адаптації персоналу до зміни організаційної культури, яка складається з чотирьох підпрограм: програми психологічного консультування, програми внутрішньофірмового навчання, програми трудової мотивації, програми адміністративного впливу тощо.

Таким чином, процес формування механізму розвитку організаційної культури є досить складним, включаючи відмінні соціальні інтереси. У своєму розгортанні включає вісім основних етапів, які було описано вище. Суттєвою рисою ефективного функціонування такого механізму є його гуманітарна орієнтованість – тобто в основі системи цінностей як складових організаційної культури мають бути соціальні потреби та особливості інтересів працюючих. Наступною особливістю механізму формування організаційної культури є його індивідуалізація, яка викликана відповідними тенденціями у розвитку сучасних суспільств – тобто групові цінності мають носити індивідуальну спрямованість. Тому ціннісний акцент групової приналежності працівника посідає тут другорядну позицію, хоча й не відкидається взагалі. Відтак система цінностей організаційної культури має носити подвійний характер, включаючи цінності, основою яких є функціональні потреби групи працюючих та цінності, основою яких є особиста самореалізація індивіда як члена суспільства загалом (з його національною, гендерною, віковою та іншими визначеностями).

Перспективи подальших розвідок проблем, які ми розглядали, на нашу думку, можуть бути продовжені у напрямі дослідження механізмів формування корпоративних субкультур, які є присутніми у культурі сучасного промислового підприємства. Якими є ціннісні орієнтації та нормативні приписи, що ними користуються працівники основного та допоміжних виробництв, апарату управління тощо? Відповіді на подібні питання нададуть змогу більш ретельно регулювати процесами гармонізації соціальних відносин на підприємстві.

Література

1. Суименко Е.И. Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии. / Е.И.Суименко. – [Текст] / Киев: Институт социологии НАН Украины, 2007. – С.59. – ISBN 9780966-02-4393-4.
2. Культура-суспільство-особистість: навч. посіб. / За ред. Л.Скокової. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – С.15.
3. Семенов Ю.Г. Организационная культура: учеб. гособ. / Ю.Г. Семенов. – М.: Университетская книга; Лотос, 2006. – С. 66.
4. Камерон К., Куин Р. Диагностика и изменение организационной культуры / К. Камерон. [та ін]; Пер. с англ.; под ред. И.В. Андреевой. – СПб.: Питер, 2001. – 320 с.

Слабко Я.Я. Социальные основы и алгоритм работы механизма развития организационной культуры предприятия. В статье рассматривается проблема развития организационной культуры современного машиностроительного предприятия. Исходя из результатов собственных теоретического и эмпирических исследований, предлагается – алгоритм формирования механизма развития организационной культуры.

Ключевые слова: **организационная культура, социальный механизм развития, индустриальное производство, инновации.**

Slabko Y.Y. Social principles and algorithm of the mechanism of the development of company organizational culture. The author reveals the problem of the organizational culture development of contemporary engineering enterprise. Based on the results of personal theoretical and empirical studies, the author proposes algorithm of the mechanism of organizational culture development.

Key words: **organizational culture, social development, industrial production, innovation.**

УДК 316.723

Філь Г.В.,

викладач кафедри соціології та соціального управління АПСВ ФПУ

Специфіка культури і субкультури бідних

У статті інтерпретуються поняття «культура бідних» і «субкультура бідних», а також означені характерні риси й особливості субкультури бідності.

Ключові слова: культура, субкультура, андерклас, межа бідності, депривація, майнова нерівність, прожитковий мінімум, прибутки.

Різке збільшення масштабів бідності в світі зумовило необхідність теоретичного осмислення цього феномену.

Звертаючись до досвіду зарубіжних соціологів, натрапляємо на різноманітні підходи до розуміння бідності. На думку Барі Стапелтона, існує кілька визначень бідності. Зокрема, бідність можна визначити як низький рівень доходів, який не дозволяє забезпечити фізіологічне виживання індивіда; як невідповідність способу життя розповсюдженим, загальноприйнятим стандартам життя в конкретному суспільстві. Третє визначення бідності пов'язане з культурологічним розумінням цього феномену. Тут бідні розглядаються в широкому культурно-історичному аспекті як найбільш знедолена частина всього суспільства [1, с.339]. Останнє розуміння феномену бідності представлено у теорії субкультури бідності.

У науковій літературі, як зарубіжній, так і у вітчизняній, між двома поняттями – «культура бідності» та «субкультура бідності» не завжди проводять різницю. Найчастіше їх використовують як слова-синоніми.

Субкультура – система цінностей, установок, способів поведінки і життєвих стилів певної соціальної групи, яка відрізняється від панівної, загальної, домінуючої у суспільстві культури, хоча і пов'язана з нею [6, с. 382].

Термін «культура (субкультура) бідності» ввів у широкий вжиток соціолог Оскар Люїс у книзі «Діти з Санчеза», в якій описував мешканців мексиканських трущоб.

У концепції О. Люїса субкультура розуміється як «... спосіб життя, що передається з покоління в покоління по сімейній лінії...». Тут індивід у процесі соціалізації засвоює групові норми, а також формує індивідуальний «психо-соціальний профіль», який перешкоджає боротьбі з власною бідністю. До психо-соціального профілю О. Люїс включив такі характеристики як особистісна ідентичність, слабо виражений характер, обмежений погляд на світ, залежність і безпорадність, нездатність до планування свого майбутнього, фаталізм [10, с.19].

Подібна культура спостерігається у американських негрів, життя яких описане у книзі Гуннара Мюрдаля «Американська дилема». Насправді він вивчав національні меншини, тобто, мається на увазі не все населення, стосовно якого тільки і треба використовувати слово «культура», а окрема соціальна група. У таких випадках сукупність норм, звичаїв та традицій, що стосується частини суспільства, соціологи й називають «субкультура». Таким чином, О.Люїс говорив не про культуру, а про субкультуру бідності.

Під культурою бідності слід розуміти сукупність цінностей, поглядів та оцінок, котрих дотримується більшість населення стосовно бідності. Вивчаючи проблеми культури бідності, соціологи визначають, як типовий американець чи росіянин дивиться на бідного – з осудом, презирством чи позитивно. Він встановлює, які стереотипи, істинні чи несправжні, поділяє або не поділяє більшість людей стосовно бідних людей: чи варто їм надавати допомогу чи вони є

жертвами власних лінощів і нездатності, чи варто з ними встановлювати знайомство, позичати гроші тощо.

Аналіз науково-дослідної літератури дозволив виділити два підходи, в межах яких поняття «субкультура» набуває різних значень: структурний і культурологічний. Основою для виділення субкультури у структурному підході є соціально-економічний статус групи, верстви у структурі суспільства. При цьому після виділення групових характеристик сама спільнота розглядається як носій субкультурних особливостей. Культурологічний підхід, навпаки, концентрується на визначенні певних «осередків» цінностей, субкультурних мініуніверсалій, які існують у полі загальної культури і не відносяться до реальних носіїв. Тому носіями ціннісної підсистеми можуть бути представники інших соціально-економічних груп. Культурологічний підхід мало представлений у науковій літературі у формі цілісної концепції. Серед його прихильників можна розглянути точку зору авторів книги «Субкультуры и этносы в художественной жизни», які розробили своє бачення субкультурної проблематики. На думку дослідників, навіть якщо у суспільстві існує сформована соціальна група, то це ще не означає обов'язкового існування субкультури цієї групи. Окрім того, всередині такої верстви існують свої, більш тісні та специфічні спільноти у вигляді однієї чи кількох субкультур. Під субкультурою у цьому випадку розуміється «своєрідний згусток свідомості у вигляді певної картини світу і, виходячи з неї, наявність специфічних норм, цінностей, символів, стереотипів, мови (діалекту, сленгу), етикету, сприйняття»[7, с.25].

Однією з важливих умов для формування субкультури є стійкість, стабільність існування страти, яка не піддається соціальній ерозії. З часом страти стають субкультурними спільнотами, а пізніше в них формуються стійкі гомогенні утворення – субкультури.

Одним з прикладів використання основ структурного підходу є «теорія субкультури бідності». В основі цієї теорії лежить виділення верстви бідних із загальної соціально-економічної структури і наділення його специфічними, відмінними від загальноприйнятих, цінностями.

У цілому можна виділити дві основні і найбільш розповсюджені моделі розуміння цього феномену. Перша модель опирається на точку зору, що субкультура бідності – це окрема система цінностей, головними характеристиками якої виступають дезорганізація, патологія, низький рівень участі у соціальних інститутах. Прихильниками цієї моделі є О.Люїс, В.Вілсон [12, с. 185].

У другій моделі (Г. Ганс, У.Міллер) ключовою є думка про те, що субкультура бідності є результатом вимушеної ситуаційної поведінки бідних. При цьому група бідних розглядається як структурна підспільнота. Субкультура бідності аналізується крізь призму адаптації. У цьому випадку стверджується, що субкультурні моделі стосуються тільки окремих аспектів життя, в решті – вони схожі з моделями всього суспільства.

Джерелами патології, руйнівної поведінки у цій моделі є процеси, які проходять у всій суспільній системі, яка уникає перерозподілу ресурсів і позбавляє бідних тих переваг, якими наділені елітні та середні верстви населення. Тому відповідальність за існування субкультури бідних покладено не тільки на бідних, а й на суспільство в цілому.

Тим не менше, феномен субкультури позбавлений того негативного змісту, який присутній у перших двох моделях. У цьому випадку розглядаються його позитивні сторони, зокрема, споглядальна адаптація до тих умов, за яких вимушені існувати бідні.

Ця модель здається найбільш вигідною для використання з багатьох причин. По-перше, у цій концепції субкультура бідності не представлена як негативний феномен, який перешкоджає, з одного боку, суспільству, з іншого, індивіду повноцінно розвиватися та функціонувати. По-друге, її використання дає новий напрям для вивчення, зокрема, дослідження того, які моделі адаптаційної поведінки бідних вписуються в загальну систему цінностей, не приводячи до формування контркультури. По-третє, ця модель розуміння, не заперечуючи досягнень перших двох моделей, може взяти «сильні» сторони і тієї, й іншої, мінімізуючи недоліки обох.

В основі американської культури бідності – функціональна теорія та ідеологія індивідуальної відповідальності. Ідеологія індивідуальної відповідальності примушує американців сприймати нерівність як справедливий та юридично виправданий, тобто легітимний стан справ. Якщо нерівність дозволяє змагатися на основі чесних правил гри, то виграв найсильніший.

Функція держави полягає у гарантії чесної гри. Багатство у такому випадку розглядається як справедлива винагорода за те, що протягом всього життя людина не витратила, а зберігала гроші, вкладала їх у потрібні компанії, вела нормальний спосіб життя, пишалася своєю кар'єрою. Якщо суспільство базується на таких принципах нерівності, дозволяє чесній людині стати багатого, то воно є справедливим. Інакше кажучи, справедливою є його соціальна структура і справедливою є індивідуальна винагорода у вигляді великого виграшу.

В емпіричних дослідженнях соціологи неодноразово доводили, що більшість американців пояснюють бідність у термінах особистих якостей людини. Людина є бідною тому, що вона нічого не зробила, щоб вибратися зі стану бідності. Американці переконані: люди є бідними тому, що в них не вистачає ощадливості, зусиль, здатності і відповідних моральних якостей. Навпаки, багаті люди – заощадливі, інтелектуальні, талановиті.

Під субкультурою бідності слід розуміти сукупність цінностей, поглядів та оцінок, яких дотримуються самі бідні.

Вивчення не всіх, а лише найбіднішої частини населення, допомагає соціологам виявити специфічні установки та цінності, що поділяються аутсайдерами суспільства. Бідність – це не тільки мінімальний доход, а й особливий спосіб та стиль життя, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психологія, що передаються з покоління в покоління. Тому соціологи вказують на бідність як на особливу субкультуру. Вони з'ясовують, як бідні дивляться на своє життя, чи вважають бідність особливим видом відплати за свої гріхи чи збігом обставин, як вони виховують своїх дітей і ставляться до представників інших класів, у чому вони вбачають зміст життя, щастя, життєвий успіх.

Поняття субкультури бідності стосується не всіх груп бідних і її поява можлива лише в тому суспільстві, де існує хронічна бідність, оскільки накопичення специфічних традицій та звичаїв, цінностей та стереотипів поведінки відбувається протягом значного періоду часу.

Ще у 40-і роки ХХ ст. антропологи та соціологи почали замислюватись над тим, що бідність є не тільки, а якщо поглянути глибше, то і не стільки економічна, скільки культурна проблема.

Так, зокрема, Оскар Люїс, який вивчав бідність на початку 60-х років у Мексиці, зіткнувся з таким цікавим фактом: для того, щоб якимось чином компенсувати нещастя та нестатки, які випали на їхню долю, діти бідняків формують специфічну систему цінностей (тобто культуру), яка допомагає їм мешкати у великому місті. У такій культурі перебільшується значення теперішнього всупереч цінностям майбутнього. Бідний намагається взяти якомога більше від життя тут і тепер. Здійснюючи злочини, він не замислюється про майбутні наслідки. Вважаючи себе обділеним, він краде у багатієв, намагаючись «здійснити розподіл багатства і справедливості». Характерними рисами субкультури бідності є підвищена агресивність та злість, культ сили та рівності, схильність до авантюричних та ризикованих дій, звинувачення інших у власних нещастях, специфічне розуміння успіху в житті. У той самий час їм притаманні ті самі мрії і сподівання на краще майбутнє, що і багатим. Різниця полягає у тому, що перші вірять у здійснення своєї мрії менше, ніж інші. Однак на Кубі він зіштовхнувся з іншим явищем. За економічними показниками, багатьох кубинців слід занести до категорії бідних, інші проживають у нетрях і малоприспосованому житлі. Незважаючи на це, у них не було того самого «комплексу бідності», який є обов'язковою ознакою бідності, а саме: апатії, песимізму, відчуження від влади тощо. Навпаки, після революції 1961 р. кубинці переживали піднесення патріотизму, віри у світле майбутнє, соціальної активності. Вчений дійшов висновку, що економічні й культурні показники бідності не обов'язково пов'язані один з одним. Але там, де вони співпадають, формується особливий спосіб життя та система цінностей. Їм притаманні замкнутість та ізольованість [11, с.188].

Спільними зусиллями соціологи виробили обов'язковий список рис, яким повинна відповідати «субкультура бідності»:

- економічна та соціальна залежність;
- відсутність чітких моделей рольової поведінки;
- девіантна поведінка: наркоманія, алкоголізм, проституція;
- відчуження і політична пасивність;

- відсутність життєвих планів і впевненості у собі;
- підвищена конфліктність внутрішньо-сімейних відносин;
- домінуюче ставлення жінки в сім'ї;
- ранній секс;
- поклоніння фізичній силі [8, с.40].

Соціологи також дійшли висновку, що ці риси можуть бути притаманними не всьому нижчому класу, а лише його частині – тим, хто хронічно бідний. Це – та частина бідних, до яких можна застосувати термін «андерклас». Андеркласом, згідно з визначенням, є представники етнічних меншин і жінки західних суспільств, які зайняті найменш оплачуваними, найменш безпечними і найбільш непривабливими видами праці. При цьому статусні характеристики груп (такі як стать, етнічна приналежність) трансформуються на класові атрибути, які опускають ці групи на найнижчий рівень класової ієрархії [6, с. 11].

Ще у 60-і роки багато соціологів, особливо лівого спрямування, заперечували наявність особливої субкультури бідності. Але чисельні факти переконали їх у зворотньому. Субкультура бідності – продукт ситуації відчаю та безнадії. Матеріальні нестатки (депривація) породжують фаталізм та безвихідь, які продукують депривацію. Рідко хто спроможний самостійно розпоряджатися власною долею. Більшість людей покладаються на волю обставин.

Однак не всі, хто за статистикою зараховується до бідних, поділяють цінності даної культури. Для багатьох бідність – тимчасовий стан.

Тому буде правильним пов'язувати субкультуру бідних як специфічне і помітне явище, лише з хронічною бідністю, а кількісно – лише з незначною частиною бідних, що відносяться до андеркласу.

До останнього часу поняття «нижчий клас» (underclass) застосовувалося майже виключно для позначення тієї соціальної групи, яку А.Горц називає «не-клас не-робітників» [8, с.40]. Такий підхід має глибоке коріння і приводить до проблеми пауперизму, характерної для Європи часів Середньовіччя.

Е.Балабанова вважає носіями описаних О.Люїсом цінностей андерклас, який розглядається як окрема підгрупа у межах групи бідних. На її думку, бідність сама по собі не є приводом для відторгнення чи ізоляції від суспільства [1, с.67]. Андерклас описується через негативні характеристики, такі як безвідповідальність, асоціальна поведінка, лінь, низький рівень запитів тощо. Слід зазначити, що якщо Балабанова розрізняє поняття «бідні» та «андерклас», то західні дослідники досить часто використовують ці поняття як синоніми (Т. Гладвін, Д. Матц, В. Вілсон).

У 70-і роки американські соціологи намагалися залучати до нижчого класу виключно антисоціальні елементи, які були представлені національними меншинами та мешканцями приміських районів великих агломерацій. Тобто нижчий клас поповнюється за рахунок неповнолітніх правопорушників, наркоманів, матерів-одиначок, грабіжників, злочинців, торговців наркотиками тощо.

Однак сьогодні такий підхід є недосконалим. Визначаючи underclass як ту соціальну групу, яка виключена з офіційної соціальної структури суспільства або за обставинами невизначеного характеру (інвалідність, психічні порушення), або, фактично, за власним бажанням (стійкі групи осіб з антисоціальними проявами), соціологи, хоча і визнають його утворення, що витікає з природи сучасної економічної системи, так чи інакше виносять його за рамки суспільства, зображаючи конфлікт між суспільством і його нижчим класом як відносно зовнішній. Відносячи до цієї категорії не більше третини населення, що офіційно знаходиться за межею бідності, дослідники фактично відмовляються розглядати цю соціальну верству як значущу силу суспільства.

Тому, на нашу думку, кращим є визначення андеркласу економістом Г.Мюрдалем, який розглядає його як «...клас, що є пригнобленим у своїх правах, який складається з безробітних, непрацездатних і зайнятих неповний робочий день осіб, які з певним ступенем безнадії віддалені від суспільства в цілому, не беруть участі у його житті і не поділяють його прагнень та успіхів» [5, с.21]. Саме у такому значенні найдоцільніше використовувати поняття нижчого класу.

В.Л. Іноземцев відносить до нижчого класу, який формується не тільки із знедолених верств

суспільства, а й усіх громадян, які знаходяться за межею бідності, а також тих, хто отримує дохід, що не перевершує половини доходу середньостатистичного індустріального робітника, зайнятого повний робочий день. До цієї категорії слід віднести не менше третини населення постіндустріальних країн.

Слід визнати, що в сучасному суспільстві значна частина людей, яка прагне до суспільно корисної діяльності, не може зайняти стан на соціальній драбині та втримати його.

Поняття «нижчого класу» В.Л. Іноземцев застосовує для адекватного протиставлення його середньому класу та класу інтелектуалів, до якого належить лише 20% населення. Інші 80% він поділяє на дві нерівні групи. Одна з них – нижчий клас становить 13 – 15% населення, що знаходиться за межею бідності (сюди включає і декласовані групи), а також близько 15% населення, чії доходи не перевищують половини середнього доходу сучасного найманого робітника. 50%, що залишилися, формують сьогодні той середній клас, який у ході становлення інформаційного суспільства піддається активній дезінтеграції; у результаті більша його частина переходить до верстви, близької до нижчого класу, а відносно нечисельна – поповнює вищі страти суспільства. У такому трактуванні, андерклас не є виключеним з суспільного життя, а навпаки: саме консолідація і формування самосвідомості андеркласу здатні у майбутньому стати факторами наростання соціального конфлікту [4, с.23]. Сьогодні нижчий клас знаходиться у процесі становлення. До цього процесу залучені як традиційний андерклас, так і всі громадяни постіндустріального суспільства, а саме – ті, хто не має постійної роботи більше трьох місяців на рік, зайняті неповний день у будь-яких галузях народного господарства; ті, хто не має повної середньої освіти тощо.

Починаючи з 80-х років минулого століття, відбуваються серйозні зміни у становищі нижчого класу.

Методологічною основою дослідження причин сучасного стану нижчого класу в розвинутих країнах Заходу є теза про те, що роль найважливішої класоутворюючої ознаки в інформаційному суспільстві відіграє здатність людини до засвоєння та виробництва знань. На першому етапі в господарчому розвитку західних суспільств (70 – 80-і роки) це виявилось, головним чином, у «суттєвому розшаруванні за ознакою освіти». У результаті швидкого технологічного прогресу виник надлишок робітників низької і середньої кваліфікації що зумовило великий тиск на ринок робочої сили. Кількість робочих місць, де не вимагається висока кваліфікація, різко зменшилося, і це позначилося на оплаті працівників з низькою кваліфікацією.

Кінець 80-х років позначився фундаментальними змінами у господарській практиці: динаміка показників продуктивності праці і заробітної плати набула різнопланового характеру. Виробництво в американських компаніях почало зростати при стабільній і навіть більш низькій оплаті праці. Цей факт є яскравим свідченням того, що принципи організації індустріального суспільства перестали діяти. З цього моменту присвоєння частки національного багатства почало пов'язуватися не з інтенсивністю праці, не з ефективністю використання матеріалів, а з тим, наскільки людина спроможна використовувати та генерувати нове знання, нарощувати свій інтелектуальний потенціал. Розвиток подібних тенденцій призводить до того, що низькокваліфіковані робітники опиняються сьогодні в гіршому становищі, ніж раніше, оскільки економічне зростання не може забезпечити їх робочими місцями, як це було в минулому.

У 90-і роки стан погіршився, оскільки у цей період зросла роль технологічного фактора в розвитку виробництва.

Сьогодні зростання прибутків «класу інтелектуалів» відбувається за рахунок «середнього класу». У результаті, на відміну від попередніх десятиліть, коли нижчий клас поповнювався головним чином представниками десоціалізованих верств, сьогодні його ряди зростають за рахунок тих робітників індустріального сектора і примітивних типів послуг, які неспроможні знайти собі адекватне місце у сучасній структурі суспільного виробництва.

Протягом останніх десятиліть виникає так званий білий нижчий клас – явище, яке не було характерне ще у 70-і роки ХХ ст. З поповненням нижчих верств суспільства, зростає загальна соціальна пасивність і ініціатива прийняття життєво важливих для всього соціуму рішень все

помітніше переходить до вищого класу. Зростаючий кількісно нижчий клас сьогодні являє собою єдину масу, що є опозиційною до вищих верств суспільства.

Характерно, що ця опозиція не має революційного або реформаторського потенціалу, класової самосвідомості і в цьому відношенні не становить загрози для правлячої верхівки. Але у ньому прихована значна деструктивна сила, яка у майбутньому здатна здійснити серйозний стримуючий вплив на господарський та соціальний розвиток західних суспільств. З одного боку, підтримання існуючого статус-кво вимагає великих матеріальних затрат, які мають тенденцію до збільшення. З іншого боку, зростання бідності викликати посилення напруги в рядах середнього класу, представники якого опинилися перед перспективою переміщення по соціальній драбині вниз. Останнє цілком може призвести до загострення протистояння між роботодавцями і робітниками.

Зростання майнової нерівності у сучасних західних суспільствах, на думку В.Л. Іноземцева, є реальним втіленням соціальної напруги, яка визріває у надрах цих суспільств. Зі зміцненням матеріальних основ постіндустріального устрою розрив між нижчими верствами суспільства та «класом інтелектуалів» лише зростатиме. Аналіз проблем нерівномірного розподілу національного багатства і швидке зростання чисельності нижчого класу призводить до таких висновків:

- процеси майнового та соціального розшарування обумовлені технологічною революцією;
- проблема бідності не зводиться лише до фізичного виживання або певних форм пауперизму, небажанням людей з нижчого класу інкорпоруватися в суспільне виробництво. Ця проблема, породжена природним розвитком сучасного господарства, перелому в розвитку тенденцій формування нижчого класу не очікується;
- сучасна система соціального забезпечення здатна лише підтримувати рівень споживання низькооплачуваних верств населення і не допускати його різкого зниження. Будь-які спроби держави не здатні привести до якісної зміни пропорцій розподілу суспільного багатства у цілому.

Відсутність за сучасних умов конфлікту у стосунках між вищими та нижчими соціальними стратами не означає, що він не здатний виникнути пізніше.

Характер економічного та технологічного розвитку останніх років вказує на те, що вищий клас постіндустріального суспільства у найближчій перспективі здатний ще більше відділитися від інших соціальних груп і різко протиставити себе їм.

Об'єктивні труднощі залучення нижчого класу до сучасного виробництва та недоступність дітей цього класу до нормальної освіти призводять до того, що проблема бідності нижчого класу стає спадковою, а міграція за його межі – все складнішою.

Зростання чисельності нижчого класу має негативний вплив на стабільність соціальної структури у цілому і, насамперед, на стабільність середнього класу. Відбувається ерозія цієї, колись однорідної маси населення, а більша її частина має перспективи поповнювати ряди нижчого класу, що не може не викликати соціального протесту. Каталізатором нового прояву класової суперечності може стати крах існуючої системи соціального забезпечення.

Таким чином, сучасні постіндустріальні суспільства містять нові соціальні суперечності. Дослідження їх природи, а також культури та субкультури представників найнижчих верств суспільства, яка певною мірою зумовлює ці суперечності, стає актуальним завданням соціології.

Вивчення особливостей сприйняття життя бідними, моделей поведінки, а також їх світобачення особливо важливо на сучасному етапі розвитку суспільства. Необхідність цього пояснюється, по-перше, збільшенням тенденцій до маргіналізації соціальних груп, що раніше відносилися до благонадійних, а по-друге, необхідністю гармонійного розвитку суспільства. Запорукою цього може слугувати мінімізація негативних наслідків впливу ситуації бідності на свідомість тих людей, які знаходяться в ній.

Література

1. Балабанова Е.С. Андеркласс: понятие и место в обществе /Е.С. Балабанова // СОЦИС. – 1999.– №12. – С.67.
2. Голосенко И.А. Нищенство как социальная проблема (Из истории дореволюционной социологии бедности) / И.А. Голосенко // СОЦИС. – 1996. – № 7. – С. 33.

3. Завялов Ф.Н., Спиридонова Е.М. Уровень и образ жизни бомжей /Завялов Ф.Н. [и др.]// СОЦИС. – 2000. – № 2. – С. 63-69.
4. Иноземцев Л.В. Классовый аспект бедности в постиндустриальных обществах / Л. В. Иноземцев // Социол. исслед. – 2000. – №8. – С.20-23.
5. Мюрдаль Г. Современные проблемы «третьего мира» / Г.Мюрдаль. – М., 1972. – С. 100.
6. Соціологія: Терміни. Поняття. Персоналії [навчальний словник-довідник] / [уклад. Піча В.М., Хома Н.М., Піча Ю.В.]. – К.: Каравела, 2002. – С.11,382.
7. Субкультуры и этносы в художественной жизни. -С.-Петербург – РАН., 1996. – У 4 т.- Т.1. — С.25.
8. Ярошенко С.С. Синдром бедности / С.С. Ярошенко// Социологический журнал. – 1994. – №2. – С. 40.
9. Barry Stapelton Inherited poverty and life-cycle poverty: Odiham, Hampshire, 1650-1850, Social History. Vol. 18, N.3, Oct. 1993. – Cambridge. – P. 339.
10. Lewis Oscar. La Vida. – New York: Random House, 1966. – P. 19.
11. Lewis Oscar, Culture of Poverty // On Understanding Poverty: Perspectives from the Social Sciences, ed. Daniel Patrick Moynihan. – New York: Basic Books, 1968. – P. 188.
12. Wilson William J. The Ghetto Underclass. Issues, Perspectives, and Public Policy // The ANNALS, Vol.501, 1989, Jan. – P. 185.

Филь Г.В. Специфика культуры и субкультуры бедных. В статье интерпретируются понятия «культура бедных» и «субкультура бедных», а также обозначены характерные черты и особенности субкультуры бедности.

Ключевые слова: культура, субкультура, андерклас, черта бедности, депривация, денежное неравенство, прожиточный минимум, прибыль.

Fil' H.V. Specific features of the culture and subculture of the poor. The terms «culture of the poor» and «subculture of the poor», their main peculiarities are defined in the article.

Key words: culture, subculture, underclass, level of poverty, deprivation, money inequality, hardships.

УДК 316.322:366.01

Франченко Л.Л.,

*аспірантка кафедри теорії та історії соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Феномен конс'юмеризму як об'єкт соціологічної концептуалізації

У статті здійснюється аналіз масового споживання в контексті різних соціологічних концепцій, що формуються в епоху постмодерну: суспільство споживання – це певний перехід від капіталізму й «економізму» до чогось іншого, до іншої соціальної формації. Наголошується, що масове споживання є необхідним кроком вперед на шляху становлення демократичного суспільства. Підкреслюється, що споживання, як значущий соціальний процес, є запереченням і протиставленням становленню майбутнього, оскільки несе негативну, руйнівну силу для подальшого розвитку.

Ключові слова: конс'юмеризм, суспільство споживання, потреби, споживчі відносини, символи, знаки, символічний обмін, споживча інфраструктура.

Конс'юмеризм як ідеологія, що виокремлює споживання в самостійну цінність, сформувався ще в 40–50-і роки ХХ ст. Однак, хоча батьківщиною конс'юмеризму вважаються США, ідеологія споживацтва дуже швидко стала домінуючою у більшості країн світу. З одного боку, бажання купувати стало своєрідним доказом того, що громадяни поділяють проголошені суспільством цілі

та цінності, з іншого, – логічним продовженням розвитку гедонізму – отримання задоволення від володіння речами.

Значною мірою зростання зацікавленості феноменом конс'юмеризму залежить від скорочення терміну «старіння» речей. Сучасне виробництво можна охарактеризувати частим поновленням репертуару продукції, причому не завжди це поновлення супроводжується змінами споживацьких властивостей товарів. Стрімко виходить з моди дизайн ще не старих речей – вони морально застарівають. Споживачі змушені поновлювати синтетичний одяг або пластмасовий кухонний посуд частіше, ніж виготовлений із якісних та довговічних матеріалів.

Слід зазначити ще одне «досягнення» конс'юмеризму: можливість виміряти значущість особистості деяким набором «дорогих» як за ціною, так і соціальною значущістю предметів, аби підтвердити свій соціальний статус. Соціальний статус, його атрибути, відповідно до принципів конс'юмеризму, тепер можна купувати. Поряд з цим побутує думка, що чим вище реальний статус людини, тим меншого значення вона надає зовнішньому блиску: вартості одягу, аксесуарів, мобільних телефонів, автомобілів. Звичайно, стосовно цього можна посперечатись, проте, маючи яхту, замський будинок і віллу на островах, дійсно немає необхідності самостверджуватись за рахунок публічної демонстрації цього поточного споживання.

В Україні феномен конс'юмеризму ще недостатньо вивчений, тому важко сказати точно, що послугувало його розповсюдженню останніми роками в нашій країні. Мабуть, відіграли свою роль кілька факторів: активний розвиток ринку, ріст доходів населення і зміна поколінь. А те, що споживацька орієнтація населення посилено зростає, підтверджують соціологічні дослідження, за якими, зокрема, більше половини українців отримують задоволення від процесу придбання, а не просто купують товари та послуги.

Суспільство споживання часто трактується як породження «втєчі» людини зі сфери рутинної відчуженої праці у царство «споживацької свободи». Орієнтація на розширення меж споживання стає компенсацією обмежених можливостей самореалізації у процесі основної професійної діяльності. Але, побачимо далі, ситуація значно складніша.

Не слід сприймати сферу споживання винятково як сферу відчуженої від людини діяльності й механічного слідування звичкам і віянням моди. Не слід зводити споживання й до пасивного володіння речами, відокремлюючи і навіть протиставляючи його процесам активної й креативної діяльності. Є й інша, світліша складова явища. Споживання перетворюється на сферу самовираження людини й дедалі більше стає сферою інноваційних практик, що поєднуються з розвитком нових соціальних навичок. Це пов'язано не тільки з його функцією як інструмента соціальної диференціації та символічного маніпулювання, а й з функціональним ускладненням процесів споживання. Сьогодні вибір навіть недорогих предметів повсякденного побуту пов'язаний з необхідністю хоча б мінімального вивчення ринку, наявністю знань про корисні чи шкідливі властивості різних речей. Крім того, речі, стаючи простішими у вживанні, більше ускладнюються за змістом, містять зростаючу кількість функцій і послуг, які найчастіше перевищують рівень знань й потреби звичайного користувача. Споживачі мусять освоювати нову річ, причому не для того, щоб «підтягти» її до своїх потреб, а для того, щоб «підтягти» свої потреби до можливостей речі.

Слід відзначити ще один спірний момент: будь-яка поведінка людини – це конс'юмеризм. Все, окрім продуктів харчування та інших компонентів вітальних потреб – це блага, нематеріальні (духовні), саме тому, придбання модної краватки і участь у літургії, похід до музею класичного живопису і перегляд відеофільму – все це споживання суспільних благ, тобто конс'юмеризм. Що б людина не робила – вона здійснює одну й ту саму операцію: споживання і перероблення матеріальних та інформаційних потоків, які вона отримує зовні. Об'єктивно оцінювати ту чи іншу стратегію споживання можна за характеристиками суспільства, в якому вона домінує, а саме: ідеали, міфи, мораль, естетика тощо.

Проблема споживання не є проблемою тільки сучасних суспільств і тільки сучасної науки. Одні з перших досліджень феномена споживання як значущого соціального процесу пов'язані з новими багатими в США наприкінці XIX ст. й жителями європейських мегаполісів того ж періоду.

Спочатку споживання розглядалось лише в контексті економічної науки, тобто як умова, передумова досягнення цілей виробника. Проте вже в XIX ст. були закладені основи соціологічного підходу до індивідуального споживання, для якого характерний погляд на споживання з боку діючого індивіда, що має свої свідомі інтереси. Перші спроби розробки теорії споживання пов'язані з низкою ключових фігур суспільствознавства XIX – початку XX ст. К.Маркс висунув ідею товарного фетишизму, сформулював закон піднесення потреб мірою їх задоволення. Американець Т. Веблен наприкінці XIX ст. запропонував теорію показного (престижного) споживання. Німецький соціолог Г. Зіммель висунув ідеї теорії моди. Німецький соціолог і економіст В. Зомбарт запропонував концепцію розкоші. Інший німецький соціолог М. Вебер сформулював концепцію статусних груп і протестантської етики. Ці імена часто цитуються і в сучасних дослідженнях феномену конс'юмеризму.

Проте тривалий час у соціології традиційно домінувала проблематика виробництва, а споживання займало периферійні позиції. У емпіричних дослідженнях переважали питання розподілу благ, диференціації життєвого рівня. Соціологія добробуту за своєю суттю є пограничною галуззю економічної науки, оскільки в центрі її уваги – процес розподілу як зворотний бік суспільного виробництва. Лише у 80-х роках на Заході з'являється особлива галузь – соціологія споживання, в центрі уваги якої – усвідомлена діяльність людей по конструюванню власної ідентичності (у широкому розумінні цього слова) за допомогою феномена споживання. У центрі уваги дослідників виявляється не просто розподіл благ, а осмислена діяльність людей у сфері споживання. На перший план висувається завдання розуміння споживання як діяльності. По суті, в основі цієї дослідної програми лежить «розуміюча соціологія» М. Вебера.

У індивідуалістичній традиції у центрі уваги постає індивід-споживач, який бачить себе в «дзеркальному Я», тобто у чужих очах. Споживаючи, він уявляє себе таким, що бере участь у спектаклях повсякденності. Цей варіант соціології споживання тісно пов'язаний з символічним інтеракціонізмом і особливо з драматургічним підходом Є. Гофмана.

Концептуально теорія сучасного масового споживання дедалі тісніше переплітається з соціологією і теорією культури. Цей процес зазнає значного впливу постмодерністської методології. У 90-х роках у західній соціології культури виник теоретичний консенсус стосовно вивчення споживання. У ньому споживання розглядається як арена вибору й індивідуальної свободи, увага фокусується на символічній природі споживання, тобто на його символічній, а не матеріальній споживчій вартості, окреслюється значення споживання для формування, підтримки і вираження власної ідентичності та стилю життя.

Для першої половини XX ст. характерна тенденція до розширення масового виробництва однотипної продукції: характерна межа індустріалізації, символом якої став конвеєр. Ця тенденція у виробництві підкріплювала політичні й ідеологічні концепції у сфері споживання. Зокрема, масове виробництво стирало відмінності у формах споживання, що склалися в різних етнічних групах. Це був потужний економічний аргумент проти етнічної обмеженості у споживанні.

У споживацькому суспільстві люди працюють уже не для того, щоб підтримувати своє життя, а для того, щоб придбати можливість споживати. Споживання виявляється розташованим на майже ефемерному — або гіперреальному — рівні (Бодрійяр), так, що тепер це ідея покупки, а акт покупки функціонує як мотивація для працюючих. Отже, у сьогоденні споживацьких суспільствах споживання знаходиться на символічному рівні. Бути споживачем значить бути включеним до специфічного набіру культурних символів і цінностей. У споживанні в епоху постмодерну немає нічого «природного»; це щось таке, що здобувається, чому «навчають»; це бажання, що виникає у людей у процесі соціалізації. Цей тип соціалізації припускає, приміром, що символи повинні бути не просто «пред'явлені», вони повинні бути налаштовані на споживача; існує гра між марками, брендами, лейблами й культурними цінностями споживачів.

У суспільстві конс'юмеризму немає таких символів, які б не були товаром. Всі символи – пиво й сигарети, високе мистецтво й сексуальні акти, абстрактні теорії й автомобілі – виробляються, обмінюються й продаються. Так, виникає й стверджується символічний обмін. Концепція символічного обміну є стрижнем теорії Бодрійяра. На його думку, символічний обмін

стає основною універсалією сучасного суспільства споживання [6, с. 17]. З обґрунтуванням концепції символічного обміну Бодрійяр не став поділяти поглядів Маркса, що робив акцент на економічному обміні. Вона ж дозволяє її авторові обґрунтувати нове, тристадійне бачення історії людської цивілізації. На першій стадії, що включає архаїчне й феодальне суспільства, обмінювався тільки додатковий матеріальний продукт. На другій – капіталістичній – обмінювалися товари промислового виробництва. На третій, нинішній, стверджується й панує символічний обмін. Символічний обмін у принципі відрізняється від обміну економічного: він не обмежується лише прямим обміном товарів; взаємодія учасників обміну практично нічим не обмежена; і головне – він швидше є руйнівним, ніж творчим. Причому руйнується і те, проти чого були спрямовані традиційні соціальні рухи.

Так, третя стадія десоціалізує і кладе кінець колишнім відносинам між капіталістами й робітниками. Їм на зміну приходять відносини між терористом і заручником, маючи на увазі, що всі ми в циклі символічного обміну (узяття й повернення), тому можемо потенційно виступати і терористами, і заручниками. За допомогою цієї метафори Бодрійяр підкреслює відмирання соціальних правил, якими регулювались людські відносини, настання антираціоналістської патології. Більше того, ці нові відносини вказують і на відмирання відчуження в марксовому розумінні, і про відмирання аномії у дюркгеймівському баченні. За Бодрійяром, нові відносини «гірше» відчуження й аномії, вони перебувають «за їхніми межами». Але, такі вони вже є [6, с. 29].

Сьогодні фактично будь-який продукт або послуга, крім споконвічних споживчих властивостей, усе більше навантажується символами – багатозначними образами, за допомогою яких людина визначає зміст господарських процесів, що відбуваються, і своє місце у цих процесах. Символи несуть у собі масу закодованої інформації й навантажені багатьма значеннями, що символізують успіх або здоровий спосіб життя, ідеологічні пристрасті або приналежність до етнічної групи.

Продукт або послуга одержують свої маркіруючі «визначення», що виділяють їх серед інших (однакових або подібних) або, навпаки, що підтягують до більш просунутих зразків. Так, вони можуть позиціюватися як: «дешеві, але якісні», «дорогі фірмові», «кращі у своїй цінovій категорії», «наймодніші», «екологічно чисті», «молодіжні» або, навпаки, «класичні» та ін. У підсумку поряд зі споживчою вартістю і ціною продукту формується його специфічна знакова вартість. Товари все більше перетворюються на знаки, систему знаків, а споживання – на маніпулювання знаками [7, с. 213–214].

Цікавим є трактування феномену конс'юмеризму такими постмодерністами, як Г. Дебор та Н. Хомський. Н. Хомський розглядає проблемну ситуацію через призму неолібералізму – політекономічну парадигму нашого часу. Він детально аналізує проблеми сучасного суспільства споживання з його творцями-замовниками, проектними та наявними наслідками. Одна з основних ідей Хомського полягає у тому, що в проголошуваній ідеальній демократії, зокрема, й американській, влада, контролюючи ЗМІ, створює громадську згоду, необхідну для збереження й подальшого процвітання капіталістичної системи, де замість наших олігархів головні ролі в економіці, а найчастіше й у політиці, відіграють корпорації. При цьому додається маса зусиль для «правильного» висвітлення подій, що відбуваються у світі й усередині країни, щоб у людей не виникало навіть натяку на якусь незгоду з існуючою системою й політикою. Г. Дебор, як і Н. Хомський, розглядають цю проблемну ситуацію через своє бачення суспільства масового споживання як суспільства спектаклю. Його «Суспільство спектаклю» буде актуальним до тих пір, поки діють загальні умови періоду історії, що триває, і який теорія спектаклю визначила. Подальший розвиток цього періоду лише підтверджує та ілюструє запропоновану теорію спектаклю. Дебор зображує феномен конс'юмеризму у вигляді розростання фальсифікації, яка доходить навіть до тривіальних речей, піднесення в абсолют технічного та поліцейського контролю над людьми та силами природи, контроль, збої в якому зростають з удосконаленням його технічних засобів, а також розвиток державної брехні. Дебор вважав, що суспільство спектаклю втратило загальні ілюзії щодо самого себе, і єдине, на що воно здатне, – це

підтримувати у стані коми хворе суспільство, зберігати видимість виживання постійною трансмутацією кожної окремої речі.

Позбутися матеріальних основ оберненої істини – ось у чому полягає самозвільнення нашої епохи. Цю «історичну місію відновлення істини у світі» не можуть виконати ні ізольований індивід, ні піддана маніпуляціям атомізована юрба, але єдиний клас, здатний стати руйнівником усіх класів, приводячи будь-яку владу до невідчужуваної форми здійсненої демократії, до ради, в якій практична теорія контролює сама себе і бачить власну дію. Тільки в ній індивіди «безпосередньо зв'язані з загальною історією», тільки в ній діалог озброює себе для того, щоб перебороти власну обмеженість (Г. Дебор).

Тепер, коли «великий розкол» класової влади завершився повним примиренням, слід наголосити, що впорядкована практика інтегрованої театралізації сьогодні «...змінює світ економічно», тоді як він сам «по-поліцейськи змінив сприйняття». Адже за цих обставин і сама поліція зазнає істотних змін. Тільки тому, що подібне злиття відбулося в економіко-політичній реальності всього світу, світ, нарешті, зміг формально проголосити себе єдиним. Але також і тому, що загальна ситуація, в якій повсюдно виникав такий поділ влади, виявилася настільки серйозною, що світу необхідно було об'єднатися якомога швидше, щоб єдиним блоком брати участь у одній і тій же, заснованій на консенсусі, організації світового ринку, видовишно сфальсифікованої. Тоталітарна бюрократія, «...панівний клас у період переходу до ринкової економіки» не повністю вірила у свою долю. Вона знала, що є «недостатньо розвинутою формою панівного класу» і бажала собі кращої долі.

Саме ця воля до модернізації й уніфікації спектаклю, пов'язана з усіма іншими аспектами спрощення суспільства, призвела російську бюрократію у 1989 р. до того, що раптом всі як один звернулись до сучасної ідеології демократії, тобто до диктаторської волі Ринку, пом'якшеної визнанням Прав людини-глядача. Ніхто на Заході й дня не присвятив обговоренню значення й наслідків настільки екстраординарної інформаційної події. І цим тільки підтверджується прогрес видовищної технології. Вона повинна лише реєструвати явище на зразок геологічного поштовху. Феномен датується й вважається повністю зрозумілим; надалі ж відтворюючи тільки найпростіший сигнал – падіння Берлінського муру, – що не підлягає обговоренню, як і всі інші демократичні сигнали. У 1991 р. перші наслідки модернізації виявилися в повному розпаді Росії. Там ще відвертіше, ніж на Заході, виражається катастрофічний результат загального розвитку економіки. Хаос – лише наслідок цього.

Н. Хомський для розв'язання проблеми суспільства споживання значну увагу приділяв відкритості та доступності інформації до більшості населення. Він зазначав, що у нашу епоху, коли наявні технології, що володіють величезним потенціалом для поліпшення умов людського існування, думка про те, що статус-кво не має кращої альтернативи, сьогодні видається ще менш правдоподібною, ніж раніше. Правда, все ще незрозуміло, як встановити життєздатний, вільний і гуманний посткапіталістичний лад, та й сама ця ідея здається утопічною. Але при кожному просуванні в історії – від скасування рабства й встановлення демократії до скасування формального колоніалізму – доводилося змінювати ідеї там, де колись це було неможливо зробити, оскільки раніше цього не робили. Зі свого боку, Хомський прагне підкреслити, що організована політична діяльність визначає ту міру демократії, яка в нас є сьогодні: загальне виборче право для дорослих, права жінок, існування профспілок, цивільні права й свободи, якими ми користуємося. Навіть якщо сама ідея посткапіталістичного суспільства здається незбагненою, ми все-таки знаємо, що політична діяльність людини може зробити світ, у якому ми живемо, гуманнішим. А коли ми наблизимося до цієї ідеї, ми, ймовірно, знову знайдемо здатність мислити про створення політичної економії, заснованої на принципах співробітництва, рівності, самоврядування й індивідуальної свободи.

Доти, поки це не відбулося, боротьба за соціальні зміни – це не гіпотетична проблема. Сучасні неоліберальні порядки породили потужні політичні й економічні кризи від Східної Азії до Східної Європи й Латинської Америки. Рівень життя в розвинутих націях Європи, Японії й Північної Америки тримається на хитких основах, а самі ці суспільства знаходяться у стані розброду. Проте,

як підкреслює Н. Хомський, «...якщо ви дієте так, ніби для змін на краще немає можливості, то ви тим самим гарантуєте, що змін на краще і не буде» [8, с. 20–24].

На відміну від Хомського Дебор вважав, що за новими знаками заперечення, незрозумілими і фальсифікованими через загальну облаштованість спектаклю, що множитья в економічно найбільш розвинутих країнах, можна вже дійти висновку, що тепер почалася нова епоха: після першої спроби робочого повалення тепер звалився сам капіталістичний достаток.

Дебор наголошує на тому, що сучасне суспільство являє собою суспільство спектаклю, що всім і так зрозуміло. Люди скоріше здивуються, якщо факт його існування хто-небудь почне запекло заперечувати. Можна збитися, перелічуючи дослідників, які описують це явище, що торкається нині всіх індустріально розвинутих націй, й при цьому не обділяє країни, що розвиваються. Але цікавим є те, що всі автори, які аналізують і критикують це явище, змушені самі стати частиною спектаклю, якщо хочуть привернути до себе увагу.

Насправді, видовищна критика спектаклю є не просто запізнилою, але навіть гірше – вона вимагає до себе постійної, «уваги», неминуче грузнучи при цьому у твердженнях загального характеру або лицемірних зітханнях; вона не набагато корисніша клоунів, які хизуються в газетах своїм вишуканим правдолюбством [2, с. 10].

Кожен з дослідників феномену конс'юмеризму дає своє визначення суспільству цього етапу історії, однак між рядками можна прочитати, що характерні умови виникнення, становлення, подальшого формування і розвитку та гнітючі наслідки цього є однаковими. Об'єднає їх ще й те, що в основі кожного з підходів лежить споживання заради того, щоб мати, а не бути, а також ще й те, що негайно потрібно втілювати в життя хоча б якісь методи активної боротьби проти даної «окупації». Таким чином, для Г. Дебора сучасне суспільство – це «...спектакль, який підкоряє собі живих людей тією мірою, якою їх вже цілком підкорила економіка. Він є не що інше, як економіка, що розвивається заради самої себе. Він являє собою правильне відбиття виробництва речей і хибну об'єктивацію виробників». Для Н. Хомського це суспільство втілюється в політиці неолібералізму – «...споживанні для багатих... Сьогодні половина людства не може задовольнити мінімальні потреби в їжі, а ось бізнесмен, який контролює ринок, – залишається в списку мільярдерів».

Основною заслугою Хомського є переконлива демонстрація основного історичного змісту неоліберальної стратегії, а саме: збільшення глобальної соціальної нерівності між становищем більшості народів планети й меншості, що багаті [1, с. 15].

Останніми роками в наукових колах точаться жваві дискусії навколо проблематики сучасного суспільства, що не укладається в традиційні схеми індустріального, а за багатьма своїми параметрами і постіндустріального суспільства. З вуст дослідників сьогодні дедалі частіше звучать висловлювання про прогресуючі процеси всеосяжних структурних трансформацій, що докорінно змінюють спосіб економічного, політичного й соціального життя.

Цей факт відзначає й Гі Дебор, коли пише, що «...все життя суспільств, у яких панують сучасні умови виробництва, проявляється як неосяжне накопичення спектаклів» [3, с. 23]. Але, на його думку, процеси театралізації громадського життя зайшли так далеко, що варто говорити не просто про стирання меж між життям і спектаклем, а й про докорінну підміну, фальсифікацію й підробку цих понять. Гі Дебор називає наш світ «реально оберненим», де істинне є моментом помилкового, де під впливом, що панує довкола спектаклю, сама дійсність, заповнена спогляданням спектаклю, змінюється й у самій собі репродукує зоровий порядок. Таким чином, у суспільстві, на думку Гі Дебора, відбувається фактична інверсія реальності й спектаклю: «Дійсність виникає в спектаклі, а спектакль є дійсністю» [3, с. 25].

Інверсія спектаклю й реального людського життя проявляється в тому, що у свідомості звичайної людини відбувається не тільки зрівнювання споконвічно непорівнянних дійсних і віртуальних подій, а й підміна реальних сутностей їхніми віртуальними прототипами. Правда й неправда, вистава й дійсність – усе змішалось в калейдоскопі подій. Головне значення спектаклю у соціальному житті зумовлене його монополюючим правом на інформацію, що дає змогу йому визначати, що існує, а чого не існує у цьому світі. Поза видовищним контекстом більше нічого не існує. Будь-яка подія або явище знаходить право на існування тільки крізь призму видовища як

складова самого видовища. У світі щодня й щогодини відбуваються мільйони подій, але всі ми обговорюємо лише незначну частину з них, що вистава (взята в аспекті засобів масової інформації) вважає за потрібне подати увазі публіки. У спектаклі є безліч різних проявів: інформація, пропаганда, реклама, засоби масової інформації, споживання розваг, але у всіх своїх приватних формах спектакль зберігає свою сутнісну основу – твердження будь-якого людського життя й усіх подій, що його наповнюють як простої видимості [3, с. 24–25]. Людині у цьому світі приділяється лише одна можлива роль, роль відчуженого й бездіяльного, але одночасно ошасливленого й потопаючого у своїй бездіяльності споглядальника.

Розв'язання цієї проблемної ситуації, за Н. Хомським, можливе лише у разі усвідомлення того, що відбувається, більшістю людства і її рішучістю до соціальних змін. Дебор вважає, що суспільство набуде нового образу лише за умов повної рівноправності та свободи, яких можна досягти тільки за допомогою революції.

Споживче суспільство кладе кінець «потребам» у традиційному розумінні цього поняття. Дотепер потреби були пов'язані з індивідами певними відносинами через предмети споживання. У суспільстві постмодерна люди не купують те, чого їм не вистачає. Предмети втрачають функцію корисності. Споживча вартість замінюється символічною вартістю: індивіди починають здобувати товари, тому що вони є символами престижу, влади, благополуччя. Ці символи не стільки задовольняють конкретні потреби, скільки служать диференційними ознаками, що вказує на приналежність до конкретної групи. Так, поступово зі споживаних символів складається «мова», що дозволяє знаково спілкуватися з оточуючими: споживані товари можуть красномовно розповісти практично все про їхніх власників, що належать до певної «споживчої маси» [5, с. 33].

Нині народилася нова мораль: мораль випереджального споживання стосовно нагромадження, мораль втечі вперед, форсованого інвестування, прискореного споживання й хронічної інфляції (збирати гроші стає безглуздом); звідси бере початок вся сучасна система, де річ спочатку купують, а потім уже викупувають своєю працею. Завдяки системі кредиту, ми повертаємося до феодальних відносин, коли відома частина праці споконвічно належить поміщикам, тобто до системи закріпаченої праці. Однак, на відміну від феодальної, наша система заснована на своєрідному співництві: сучасний споживач мимоволі інтегрує і приймає як належний той нескінченний примус, якому він піддається, – обов'язок купувати, щоб суспільство продовжувало виробляти, а сам він міг працювати далі, щоб було чим заплатити за вже придбане.

Ми живемо в епоху, коли зникли релігійні почуття, і нашою єдиною втіхою, як зазначає Ж. Бодрійяр, залишаються предмети, якщо ми спроможні їх купувати. Така побутова міфологія («Стрес боїться теплого чаю, смачної їжі й... затишку»), в якій згасає наш страх перед смертю та вічністю. Перед нами — мрія про підкорений світ, про формально бездоганну техніку, яка обслуговує інертне людство [4, с. 10-18].

Торговельні марки й бренди погоджуються не стільки з корисними споживчими властивостями предметів, скільки із символічними образами певних стилів споживання. У людей починають з'являтися бажання придбати ту або іншу річ й послуги, оскільки нею користуються відомі особи, з чийм ім'ям асоціюються певні стилі споживання (це називається приєднанням до знаменитостей).

Ідеологія споживання призводить до того, що світові екосистеми страждають від неймовірної кількості сміття, в тому числі й високотехнологічного – старих телевізорів, комп'ютерів тощо. Ріст промислового виробництва, який покликаний задовольняти постійно зростаючі потреби населення, може вважатись однією з найважливіших причин глобального потепління і вичерпування запасів корисних копалин тощо.

Багато вчених вважають, що конс'юмеризм є причиною масштабної комерціалізації культури та розмивання етнічних норм.

Отже, підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що концептуальна схема феномену конс'юмеризму має багаторівневий характер та мережу взаємозв'язків концептів, тому її можна визначити як певну сукупність гіпотез та припущень.

Література

1. Баллаев А. Неoliberalный тупик [Електронний ресурс]. – Режим доступу // www.archipelag.ru/text/572.htm
2. Дебор Г. Э. Общество спектакля. /Пер. с фр. / С. Офергасаи, М. Якубович. – М., 2000. – 224с.
3. Ги Дебор мертв. Спектакль продолжается // <http://www.arcto.ru/index.php>
4. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального /Ж. Бодрийяр. — Екатеринбург, 2000. – 95 с.
5. Бодрийяр Ж. Общество потребления /Ж. Бодрийяр. — М.: Республика; Культурная революция, 2006.
6. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть /Бодрийяр. Ж. / Пер. и вступительная статья
7. Бодрийяр Ж. Система вещей. Пер. с фр. и сопров. ст. С. Зенкина. — М.: Издательство «РУДОМИНО», 2001. – 218 с.
8. Хомский Н. Прибыль на людях /Н. Хомский / Пер. с англ. Б.М. Скуратова. – М., 2002. – 256 с.

Франченко Л.Л. Феномен консюмеризма как объект социологической концептуализации. В статье осуществляется анализ массового потребления в контексте разных социологических концепций, формирующихся в эпоху постмодерна; утверждается, что общество потребления – это определенный переход от капитализма и «экономизма» к чему-то совершенно иному, к другой социальной формации. Подчеркивается, что массовое потребление является необходимым шагом вперед на пути становления демократического общества: ударение ставится на том, что потребление, как значимый социальный процесс, является отрицанием и противопоставлением становлению будущего, ибо несет негативную, разрушительную силу для последующего развития.

Ключевые слова: консюмеризм, общество потребления, потребности, потребительские отношения, символы, знаки, символический обмен, потребительская инфраструктура.

Franchenko L.L. Phenomenon of consumerism as an object of sociological conceptualization. The analysis of mass consumption in sociological conceptions which were formed during the postmodern epoch has been made. The society of consumption in a transition period from a capitalism and «economism» to another social structure is given in the article. Mass consumption as a necessary step to the establishment of democratic society is analyzed. The consumption, as a contradiction to the future perspectives because of negative and destructive influence on the development of society is revealed.

Key words: consumerism, society of consumption, consumer relations, characters, signs, symbolic exchange, consumer infrastructure.

УДК [314.114:331.5](477)

Ядранський Д.М.,

*канд. екон. наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету*

Соціальні проблеми демографічного розвитку суспільства

У статті висвітлюються проблеми, пов'язані з демографічним розвитком України. Розглядаються підходи до проблем зайнятості та їх взаємозв'язок з демографічною ситуацією в Україні. Запропоновано авторський підхід до визначення проблем, пов'язаних з демографічним розвитком українського суспільства. Особливий акцент зроблено на діагностику зайнятості та соціально-демографічну ситуацію на селі.

Ключові слова: зайнятість, демографічні проблеми, село, жінки, недоліки, розв'язання, українське суспільство.

Темпи депопуляції в Україні ще й сьогодні залишаються високими. Чисельність населення, що мешкало у Дніпропетровській області у 2007 р., становила 94% від чисельності цього ж населення у 2000 р. Однак чисельність працездатного населення у 2007 р. становила 99% від чисельності працездатного населення у 2000 р. [1]. Така ситуація пояснюється наявністю

внутрішньої трудової міграції (зокрема у 2006 р. збільшення відбулося на 1,6 тис. осіб) [2]. При цьому динаміка зайнятого населення зросла на 3,1% за відповідний період. На нашу думку, така ситуація виникає з огляду на те, що у багатьох випадках до переліку включена вторинна зайнятість. Однак окреслені процеси не можна вважати позитивними, оскільки вони, поліпшуючи поточний стан зайнятості, не здатні впливати на довгострокову ефективність функціонування суспільства. До того ж високий рівень вторинної зайнятості призводить до скорочення життя (через систематичну перевтому), скороченню народжуваності (через неможливість користуватися декретними відпустками) тощо. В основі збільшення рівня зайнятості лежать об'єктивні чинники – насамперед, низький рівень доходів населення, який стимулює вторинну зайнятість. На підтвердження такої думки можна навести вислів К.Маркса: «... не тільки число народжень і смертних випадків, але й абсолютна величина родин обернено пропорційні розміру заробітної плати, тобто тій масі життєвих засобів, яку мають різні категорії робітників» [3, с.13].

Отже, можна обґрунтовано стверджувати, що сучасний характер зайнятості населення є певними індикаторами майбутніх демографічних проблем суспільства. Фактично йдеться про необхідність визначення бажаного, з точки зору розвитку суспільства, рівня зайнятості (у тому числі за віковими групами населення) та узгодження запропонованого показника з бажаним рівнем народжуваності.

Науково-методичні підходи щодо управління зайнятістю почали набувати актуальності одночасно з розвитком ринкових відносин. Зазначене справедливе як для західних країн (де досі залишається частка невирішених проблем), так і для України, де подібні проблеми постають уперше. Однак відсутність єдиного розуміння проблем зайнятості може заважати стійкому економічному розвитку країни. У запропонованій нами статті зроблено спробу визначити перелік існуючих проблем зайнятості, актуальних для українського сьогодення.

У сучасній соціальній та економічній літературі відсутній системний аналіз підходів до оцінювання ефективності зайнятості. У ході аналізу нами було розглянуто науково-методичний підхід, який висловлювався за часів Радянського Союзу, зокрема А.Я. Квашою у 1968 р., однак з практичної точки зору він не втратив певного інтересу [4].

Будь-яка система стимулювання народжуваності повинна враховувати ту обставину, що процес залучення жінок суспільного виробництва незворотній, причому не тільки з точки зору потреб економіки, а й звички до роботи, колективу, до певного способу життя. У той самий час народження дитини, особливо якщо кілька дітей у родині, значно збільшує домашнє навантаження жінки, що позначається і на її основній роботі. Ці, а також деякі інші причини (дефіцит дитячих установ, підвищена захворюваність дітей) змушують певну частину жінок залишати роботу і виховувати дітей вдома.

У зв'язку з цим виникає питання що вигідніше державі: надавати спеціальну допомогу такій категорії непрацюючих жінок, аби вони вдома виховували дітей, чи будувати дитячі садки і ясла (організувати змінні режими роботи цих установ тощо) для всіх дітей, щоб одержати можливість залучити таких жінок до суспільного виробництва. Для з'ясування питання зробимо дещо умовний розрахунок, залишаючи поки що осторонь питання соціального плану і виходячи лише з чисто економічних міркувань.

Візьмемо – для аналізу родину з трьома дітьми одна, з яких знаходиться в яслах, а двоє – у дитячому садку. Якщо виходити з того, що річна вартість утримання однієї дитини в дитячому саду становить 500 грн., а в яслах – 400 грн., то на трьох дітей ці витрати становитимуть 1400 грн. на рік. До того ж на дитину до трьох років (яка відвідує ясла) мати отримує ще й державну допомогу у вигляді щомісячних виплат по догляду за дитиною до трьох років, а в окремих районах сільської місцевості держава ще й нестиме витрати на транспортування до найближчого дитячого садка. Витрати, пов'язані з відвідуванням дошкільного закладу, за рік становитимуть 16800 грн. Якщо мати цих дітей працює, то, прийнявши її місячну заробітну плату на середньому рівні для 2008 р., ми можемо визначити загальний річний фонд заробітної плати приблизно у 13990,44 грн. (середня по галузях у Дніпропетровській області у 2007 р.). Візьмемо також, що додатковий продукт, створюваний цією жінкою, становить 100% заробітної плати, тобто теж 13990,44 грн. Оплата батьками утримання дитини в дитячих установах покриває лише вартість харчування

дітей. Але фактично, з огляду на хвороби дітей і деякі інші обставини, додатковий продукт, створюваний цією жінкою, менше, ніж у бездітних чи навіть малодітних працівниць. Тому фактично додатковий продукт, створюваний такою жінкою, буде меншим ніж витрати держави на утримання її дітей. Однак у цьому розрахунку враховувалася середня зарплата. Відхилення в той чи інший бік можуть змінити його зміст. Наприклад, чим вища кваліфікація жінки, тим, за інших рівних умов, більші й народногосподарські втрати у випадку залишення нею роботи з огляду на виховання дітей.

У зв'язку з цим виникає питання, чи не вигідніше буде виплачувати багатодітній матері, що має трьох і більше дітей, допомогу у розмірі її середнього заробітку, для того, щоб вона виховувала дітей вдома, а не віддавала в дитячі установи [4].

На нашу думку, існує необхідність у проведенні комплексного аналізу проблем зайнятості та уточнення їх взаємозв'язку з демографічними проблемами суспільства, оскільки відповідного аналізу протягом останніх років не проводилося.

Окремі автори, зокрема Т.Б. Токарський [5], розглядають зайнятість як процес, який характеризується не тільки наявністю роботи, єдністю працівника і робочого місця, а й здатністю матеріально забезпечити існування людини, її фізичний та духовно-культурний розвиток. Отже, йдеться не про масове включення працездатного населення в економічний процес, а про можливість реалізації здібностей і прагнень людини, і тим самим збільшення прибутку для держави [6]. Справедливість запропонованого твердження є, по суті, беззаперечною, однак, слід зауважити, що такий розвиток є можливим за умов певного рівня розвитку держави та наявності адекватних доходів робітника. У такому розрізі виникає питання щодо виміру рівня і характеристик зайнятості, рівня доходів, які б відповідали державним інтересам.

Однак, при цьому необхідно адекватно інтерпретувати наведений раніше вислів К.Маркса стосовно залежності рівня народжуваності від доходів та таку саму думку Френсиса Фукуями («Доверие. Социальные добродетели и созидание благосостояния» (1995). У ній автор доводить, що «...природні нестатки і потреби нечисельні, і задовольнити їх досить легко, особливо за умов сучасного індустріального господарства. Наша трудова мотивація і прагнення до заробляння грошей набагато більш тісно пов'язані з визнанням, що приносить нам така діяльність, а гроші стають символом не матеріальних благ, а соціального статусу і визнання» [7, с.142].

Аналізуючи динаміку рівня доходів працівників у Дніпропетровській області [1], слід зазначити, що кореляції між показниками оплати праці та чисельністю народжених відсутні.

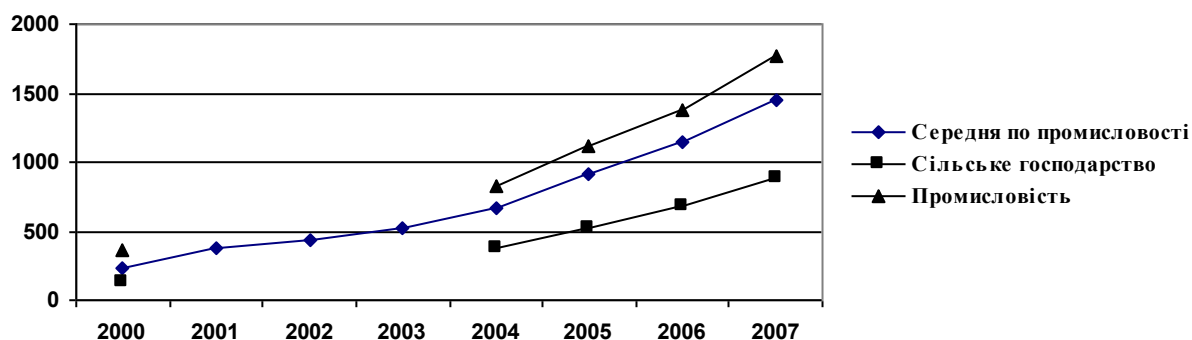

Рис. 1. Динаміка заробітної плати по Дніпропетровській області

На нашу думку, у контексті аналізу демографічних проблем принципово важливим є аналіз характеру і сфери зайнятості. Так, нами було проаналізовано динаміку навантаження на одне вільне робоче місце з динамікою народжуваності. Ми обрали типовий сільський район (Апостолівський) та одне з найбільших промислових міст області – Кривий Ріг. У ході проведеного аналізу встановлено наявність зворотнього зв'язку між навантаженням на одне вільне робоче місце та рівнем народжуваності.

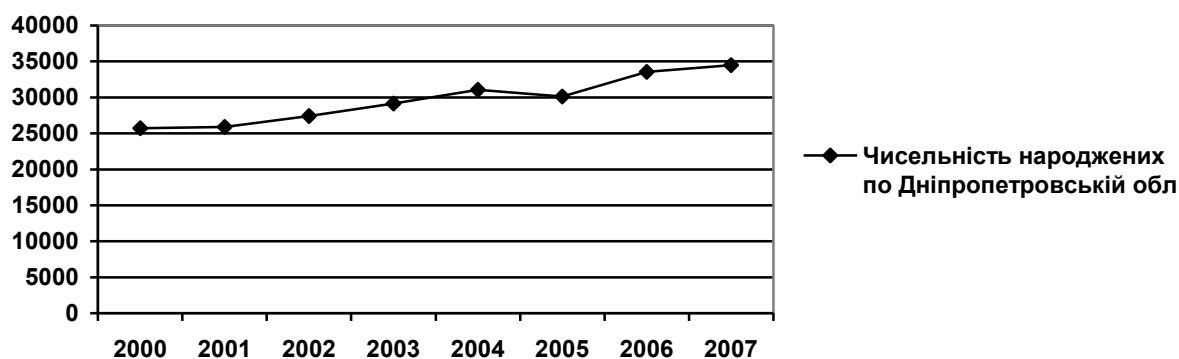

Рис. 2. Аналіз чисельності народжених по Дніпропетровській області

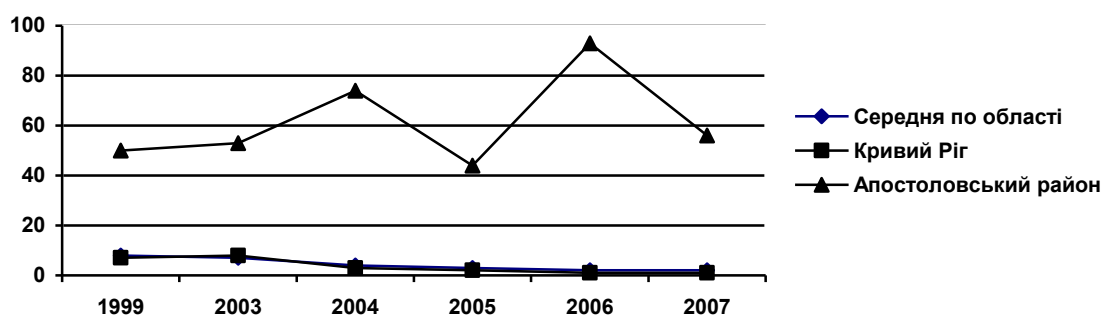

Рис. 3. Навантаження на одне вільне робоче місце

З урахуванням викладеного вище слід наголосити, що такий взаємозв'язок у цілому є доволі природним, адже жінки, що відволікаються від суспільного виробництва у зв'язку з пологами та вихованням дітей до трьох років, потребують заміни. Така заміна береться, як правило, з числа безробітних, що призводить до зниження рівня безробіття. Однак, з урахуванням високого рівня державних дотацій, які сплачуються жінкам за народження дитини, зазначену закономірність можна розглядати як додатковий вид зайнятості (особливо для населення сільських районів). Тобто населення таким чином частково вирішує проблеми сільської зайнятості. Однак це не єдина соціальна проблема зайнятості на селі. Справедливість такої точки зору підтверджується в працях окремих вітчизняних авторів. Зокрема, на думку дослідника М.А. Блажко, сучасне українське село характеризується послабленням трудової мотивації працівників, деформацією та руйнуванням трудових цінностей, зниженням трудової дисципліни, незацікавленістю працівників у розвитку професійного рівня й наростанням трудової апатії [8]. На нашу думку, це пов'язано з низьким рівнем продуктивності праці у сільському господарстві (що вимагає збільшення тривалості робочого часу населення, зайнятого трудовою діяльністю понад законодавчо-встановлені нормативи), відсутністю інфраструктури (особливо соціальної), відсутністю соціальних гарантій (зокрема гарантій зайнятості), неможливістю нормального відпочинку.

Зазначені проблеми щільно пов'язані з демографічними проблемами сільського населення. На сучасному етапі спостерігається ситуація, в якій за умов зростання працездатного населення у сільській місцевості скорочується чисельність зайнятих у сільському господарстві. Таку тенденцію бачимо з даних табл. 1 [1]. Незважаючи на це, на селі продовжує залишатись найвищий рівень безробіття (частково внаслідок надмірної кількості трудових ресурсів, яка виникла з огляду на зміну спеціалізації сільськогосподарського виробництва).

Таблиця 1

**Демографічні показники сільського населення Дніпропетровської обл.
(тис. осіб)**

Показник	2000 р.	2004 р.	2005р.	2006р.	2007р.
Зайнято у сільському господарстві	125,7	73,9	65,5	60,6	53,5
Чисельність працездатного населення села	310,1	313,0	312,6	312,9	313,9
Зайняте населення села	249,5	231,9	262,5	265,6	267,1

З метою більш системного аналізу отриманих результатів нами було також переглянуто такі показники як:

- низький рівень зайнятості молоді у сільському господарстві (нижче тільки у працівників освіти);
- низький рівень освіти зайнятих (найнижчий по галузях);
- низька заробітна плата (нижче лише у галузі охорони здоров'я);
- нижчий за середній по галузях виробництва показник чисельності жінок у декретних відпустках та у відпустках по догляду за дитиною.

З цього можна дійти такого висновку: сільські працівники (особливо молодь), які мають низьку кваліфікацію, намагаються шукати роботу в місті (отримуючи іншу спеціальність), залишаючись при цьому (згідно із статистичною інформацією) мешканцями села. У процесі таких життєвих перетурбацій сільська молодь суттєво збільшує шлюбний вік та зменшує народжуваність.

Причини такої ситуації були досліджені ще С.Г. Струмиліним у середині 60-х років минулого століття [3]. На його думку, низький рівень освіти пов'язаний з більш раннім шлюбним віком, що збільшує тривалість репродуктивного віку жінки. З іншого боку, рівень доходів міського населення є суттєво вищим за рівень сільського (як можна бачити з рис. 1), внаслідок чого починає діяти принцип, висунутий К.Марксом, про наявність зворотнього зв'язку між рівнем народжуваності та рівнем доходів.

Паралельно з цим можна бачити ще суттєву соціально-економічну проблему, яка притаманна не тільки мешканцям села, однак у цьому сенсі є доволі показовою. Оскільки динаміка чисельності працездатного населення села зростає на 1,23%, а динаміка зайнятого населення на 7,05%, мова може йти про збільшення зайнятості непрацездатного населення. З соціально-демографічної точки зору спостерігається скорочення незайнятих бабусь, які могли б дозволити матерям відволікатися від участі у суспільному виробництві на значно менший термін.

Ускладнення вимог до суспільного виробництва вимагає збільшення чисельності нових, висококваліфікованих кадрів. Збільшення ж рівня освіти призводить до підвищення шлюбного віку та кількості дітей у родині. З метою підкріплення емпіричними даними зроблених висновків нами були проведені опитування студентів (учнів випускних курсів ПТВ, технікумів та вищих навчальних закладів). Результати проведеного анкетування наведено у табл. 2.

Таблиця 2

**Результати проведеного опитування випускників навчальних закладів
(у % до загальної кількості)**

Питання	Варіант відповіді				
	Навчаль-ний заклад	Продовжувати навчання	Одружуватися	Робити кар'єру	Ще не думав
Які плани ви маєте після закінчення навчання	ПТВ	20	35	12	33
	Технікум	35	45	15	5
	ВНЗ	2	15	55	28
Питання	Варіант відповіді				
		Одна	Дві	Більше двох	Не хочу мати взагалі
Скільки дітей ви вважаєте оптимальним для родини?	ПТВ	52	34	11	3
	Технікум	33	47	8	12
	ВНЗ	15	48	2	35

У цілому отримані результати підтверджують правильність висновків, отриманих С.Г. Струмиліним. Звертає на себе увагу той факт, що бажання робити кар'єру у випускників ПТВ є практично однаковим з бажанням мати більше двох дітей (для жінок 9 років з трудового життя провести у відпустці по догляду за дитиною), що, на нашу думку, вказує насамперед на невисоку трудову мотивацію випускників ПТВ. Проблеми падіння трудової мотивації є справедливими також і для інших рівнів освіти та галузей економіки (окрім розглянутого в рамках цього дослідження сільського господарства).

Слід зауважити, що в Україні до цього часу дослідниками не розглядається ефективність демографічної політики, окрім як з позицій чисельності народжуваності. Однак, на нашу думку, ця проблема на сьогоdnішньому етапі розвитку суспільства, лежить здебільшого в соціально-демографічній площині.

Масове збільшення рівня освіти молоді, яке спостерігається за останні роки, приводить у кінцевому підсумку до збільшення віку, в якому жінки особливо активно народжують дітей. Причому, у багатьох випадках це відбувається тільки після досягнення подружжям певного соціального статусу, що вимагає зіставлення демографічних проблем не тільки з проблемами зайнятості, а й із проблемами розвитку трудової кар'єри.

Для майбутнього розвитку трудових ресурсів країни збільшення народжуваності випускниками професійно-технічних училищ не завжди зможе дати позитивний результат. Це пов'язано, з одного боку, з доволі низьким освітнім рівнем майбутніх батьків, а з іншого, – тим, що рівень доходів робітників у сьогodнішній Україні є низьким, що вказує на необхідність державної підтримки цієї категорії батьків. Паралельно з цим спостерігатиметься відволікання таких жінок від суспільно корисної праці за умов, коли в Україні не вистачає робітничих кадрів. Така ситуація є доволі складною для розв'язання, і без створення комплексної демографічної політики не може бути розв'язана.

Говорячи про інструменти демографічної політики (зокрема, у відношенні народжуваності), необхідно мати на увазі, що вони часто впливають не безпосередньо на процеси відтворення населення, а на формування бажаного для ініціаторів цієї політики думки про «ідеал» (наприклад, числа дітей у родині). Це думка, що складається, звичайно, під впливом навколишнього середовища, змінюється набагато повільніше, ніж матеріальні умови життя родин, особливо якщо відсутні активні заходи для його формування. Тому одна з найважливіших умов успішності демографічної політики полягає у її стабільності. Лише в тому випадку, коли вона проводиться багато років в одному напрямі, може виробитися бажана суспільна думка з цих проблем, а отже — стійкий результат такої політики.

Уваги також вимагає розмір допомоги при народженні дитини, щоб вона стала ефективним засобом заохочення народжуваності. В ідеалі допомога повинна сягати такої величини, щоб з народженням дитини життєвий рівень родини не знижувався. Для цього розмір допомоги має дорівнювати «вартості» дитини для батьків, тобто витрат на харчування й одяг (включаючи витрати на іграшки і розваги), втрат заробітної плати матері під час неоплачуваної частини післяпологової відпустки, втрат у заробітку через догляд за хворою дитиною, а також деяких інших витрат (на лікування, освіту). Визначити обсяг подібного роду витрат нелегко не тільки через відсутність необхідної вихідної інформації, а й через те, що структура таких витрат різна для міста і сільської місцевості.

Аналіз проблем, пов'язаних з демографічними аспектами зайнятості, нами навмисне був проведений з використанням інформаційної бази про соціально-демографічні проблеми сільської місцевості. На перший погляд алгоритм розв'язання запропонованої проблеми доволі простий – підтримка народжуваності, насамперед, сільської молоді, яка мешкає на селі (що зменшуватиме обсяг субсидій на підтримання життєвого рівня на сталому рівні при народженні дитини порівняно з витратами у місті та не призведе до скорочення кількості робочих рук у промисловому секторі економіки). Однак, село за сьогodнішніх умов не здатне через відсутність відповідної інфраструктури стати інструментом розв'язання викладених нами проблем.

На нашу думку, одним з дієвих інструментів розв'язання сучасних демографічних проблем може стати метод, випробований свого часу в США: формування у колективній свідомості

майнових, соціальних та демографічних параметрів «середнього українця» (скажімо, стандарт успішної родини: «будинок, дві машини – дві дитини»). Крім того, ми вважаємо, що саме «... мода належності» до класу «успішного» середнього українця (родини) може бути стимулом для певної частки успішних людей до збільшення кількості дітей у родині. Безперечно за умов, якщо цей стандарт буде інтегровано населенням.

З викладеного вище доходимо висновку, що запропоноване нами бачення проблем, існуючих нині у соціально-демографічній політиці України, спрямоване, насамперед, на фіксацію зазначених проблем. На нашу думку, воно має дати підґрунтя для розбудови суспільних нормативів, які формуватимуть громадську думку щодо демографічних проблем суспільства.

Також слід чітко розуміти, що існуючі демографічні проблеми не можна розв'язати виключно через підвищення життєвого рівня населення. Навпаки – підвищення життєвого рівня та освіти населення, що пропонує більшість сучасних науковців та практиків, призводить до скорочення народжуваності, що продовжує загострення демографічної ситуації.

Вважаємо за доцільне визначити суспільні нормативи щодо бажаної чисельності родини, економічних меж «середнього класу», освіти «середнього» українця. На рівні суспільних норм вивчити рівень та ефективність зайнятості жінок у економічній діяльності, з метою більш раціонального витрачання державних коштів на підтримку материнства. Важливим з точки зору суспільних потреб є розробка стандартів диференціації оплати праці між окремими галузями виробництва та видами діяльності (управлінська, виконавча).

Ми вважаємо за доцільне на підставі запропонованих стандартів проводити оцінку «якості материнства», до якої повинні входити вимоги до рівня суспільної активності дітей. За результатами такої оцінки можливо навіть диференціювати суми додаткових пенсій матерів тощо. Можуть бути доцільними також інші заходи, спрямовані на активізацію демографічних процесів.

Література

1. Праця 2007: Статистичний збірник. Головне управління статистики у Дніпропетровській області: № 13-02/10-290 від 27.06.2008.
2. Сайт Дніпропетровського регіонального центру зайнятості [Електронний ресурс] / Режим доступу до інформації: <http://www.dcz.gov.ua/dnp/control/uk/publish>
3. Струмилин С.Г. К проблеме рождаемости в рабочей среде [Електронний ресурс] / Сайт Демоскоп weekle
Електронная версия Бюллетеня «Наследие и общество» Институт демографии государственного университета
Высшая школа экономики: Режим доступа к жур.: <http://www.demoscope.ru/weekly/knigi/books.php>
4. Кваша А.Я. Изучение воспроизводства населения / А.Я Кваша А.Я – М.: Наука, 1968. – С. 64 – 78.
5. Токарський Т.Б. Зайнятість та соціальний захист населення (на матеріалах України та Ізраїлю) /Т.Б. Токарський /Автореф. дис. канд. екон. наук: 08.02.03 / НАН України, Інститут регіональних досліджень. – Львів, 1999. – 19 с.
6. Сайт Державної служби зайнятості України [Електронний ресурс] / Режим доступу до інформації / Режим доступу <http://www.dcz.gov.ua/control/uk/publish>
7. Блажко М.А. Зайнятість та мотивація праці в аграрній сфері / М.А. Блажко /Автореф. дис. канд. економічних наук: 08.09.01 / НАН України Державна установа «Інститут економіки та прогнозування. – К., 2006. – 20 с.

Ядранский Д.М. Социальные проблемы демографического развития общества. В статье освещаются проблемы, связанные с демографическим развитием Украины. Рассматриваются подходы к проблемам занятости и их взаимосвязь с демографической ситуацией в Украине. Предложен авторский подход к определению проблем, связанных с демографическим развитием украинского общества. Особенный акцент сделан на диагностику занятости и социально-демографическую ситуацию на селе.

Ключевые слова: **занятость, демографические проблемы, село, женщины, недостатки, решения, украинское общество.**

Yadranskiy D.M. Social problems of demographic development of society. The issues of demographic development of Ukrainian society are highlighted in the article. Different approaches to the employment issues and their connection with the demographic problem in Ukraine are revealed. The author's approach of defining the problems is given. A special attention is paid to the diagnostics of employment and social-demographic situation in the country.

Key words: **employment, demographic problems, country, drawbacks, solutions, society.**

К

Право України: теорія і практика

УДК 352.07(4:477)

Башняк О.С.,

канд. юрид. наук,

доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства
Тернопільського національного економічного університету,

Башняк А.О.,

ст. викл. кафедри правового регулювання економіки і правознавства
Тернопільського національного економічного університету

Проходження державної служби в органах місцевого самоврядування України та країнах ЄС: порівняльний аспект

У статті розкриваються основні проблеми, що стосуються процесу реформування системи місцевого самоврядування в Україні. Особлива увага зосереджується на питаннях професіоналізму місцевих кадрів, їх спроможності ефективно управляти власністю і фінансами місцевого самоврядування, вміння працювати з усіма суспільними верствами, громадськими групами.

Ключові слова: **місцеве самоврядування, власність, фінанси, державна служба, кадри.**

Формування державної кадрової політики в органах місцевого самоврядування — досить складний та багатогранний процес, в якому взаємодіють об'єктивні й суб'єктивні фактори. Він включає в себе послідовне здійснення законодавчих, організаційно-управлінських, науково-дослідних та інших заходів. У ході реалізації спектру заходів важливо зберегти оптимальне співвідношення новацій та спадкоємності, перспективності та прагматизму. Кадри є найбільш стабільним соціальним елементом суспільства й держави, носієм їх традицій та досвіду. Саме кадри державної служби мають зберігати ці якості навіть при зміні суспільно-політичного спрямування державних інститутів та їх структури.

Актуальність проблеми полягає у необхідності підготовки нової генерації управлінських кадрів для системи місцевого самоврядування, що створюється за нових умов громадсько-політичного та соціально-економічного розвитку України. Адже, за визначенням зарубіжних та вітчизняних експертів, висококваліфіковані та зацікавлені в результатах своєї діяльності кадри є «...кровоносною системою ефективної держави» [1, с.44]. Модернізація українського суспільства потребує висококваліфікованих кадрів державної служби та органів місцевого самоврядування, керівників нового типу, які б відповідали світовим стандартам якості як фундаментальної фахової підготовки, так і високої моральної культури.

Саме тому різні аспекти цих питань були і залишаються предметом наукового інтересу провідних вчених-адміністративістів та управлінців в Україні: Г. Атаманчука, О. Дьоміна, В. Кравченка, В. Лугового, В. Лукашкова, В. Малиновського, П. Павленчика, М. Пухтинського, В. Цветкова та ін.

© Башняк О.С., Башняк А.О.

Водночас, в Україні наявна певна прогалина в кадровому забезпеченні бази муніципальної реформи, низька ефективність функціонування інституту служби в органах місцевого самоврядування, що серед іншого характеризується неналежним рівнем кваліфікації значної частини корпусу посадових осіб та службовців місцевого самоврядування [2, с.215]. Хоча функціонує загальнонаціональна система підготовки, перепідготовки і підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування, все ж побутує думка про те, що фактично питанням кадрового забезпечення місцевого самоврядування приділяється не першорядна увага [5, с.92].

За сучасних умов, за всієї важливості управління матеріальними і фінансовими ресурсами на перше місце виходить управління людськими ресурсами. Багато зарубіжних дослідників з питань управління зазначають про настання нового часу – «часу лідерів», в якому провідну роль в управлінні відіграють справжні лідери [6, с.701]. У зв'язку з цим зростає актуальність розробки сучасних систем добору й висунення кадрів, ефективної їх підготовки, безперервного підвищення кваліфікації.

Системи державного управління багатьох європейських країн нині зазнають процесу всебічної модернізації. Державний сектор комплексно переходить від «бюрократичної моделі» до концепції публічного менеджменту. Слід підкреслити, що професійний публічний менеджмент є основою функціонування місцевої влади в будь-якій демократичній державі. Головною передумовою реформування системи місцевого самоврядування в Україні є спроможність місцевої влади ефективно реалізовувати зростаючу кількість повноважень, що передається їм органами виконавчої влади з метою надання більш якісних послуг населенню.

У статті 6 Європейської хартії місцевого самоврядування наголошується на тому, що місцеві влади для забезпечення ефективного управління мають можливість пристосовувати свої внутрішні адміністративні структури до місцевих потреб. Умови служби співробітників органів місцевої влади повинні дозволяти добір висококваліфікованого персоналу з урахуванням особистих якостей та компетентності; для цього забезпечуються належні можливості професійної підготовки, винагороди та просування по службі [3].

У зміцненні та розвитку місцевого самоврядування в Україні вирішального значення набуває проблема системного підходу до проходження служби фахівців місцевого самоврядування. Наразі на перший план висувуються питання професіоналізму місцевих кадрів, їх спроможності ефективно управляти власністю і фінансами місцевого самоврядування, комунальними установами, об'єктами інфраструктури та соціальної сфери, вміння працювати з усіма суспільними верствами, громадськими групами.

Однією із складових вимог проходження державної служби є те, що службовець повинен бути відданий державній справі. Проте, на відміну від зарубіжної практики, вітчизняне законодавство не деталізує ці вимоги, а також не встановлює загальні процедури їх перевірки, окрім визначення загальної вимоги не мати судимості, що несумісна із заняттям посади.

З огляду на цю обставину заслуговує на увагу законодавча практика країн ЄС. Лояльність щодо демократичних інститутів держави є обов'язковою для службовців, наприклад, у Німеччині, Бельгії, Греції, Італії, Франції та інших країнах. У Німеччині на державну службу може бути прийнятий лише той, хто підтримуватиме вільний демократичний устрій, який відповідає Основному Закону держави [4, с.231].

У зарубіжних країнах існує практика довічного найму на державну службу, коли особа починає державну службу у порівняно молодому віці і служить до закінчення працездатного віку. Міжнародно-правовими нормами допускаються обмеження за віком, якщо вони виправдані умовами роботи. Стан здоров'я, як відомо, може негативно впливати на виконання службових обов'язків. Тому серед інших форм перевірки у зарубіжних країнах існує медична незалежна перевірка фізичної придатності.

Стосовно прийняття на державну службу в більшості країн світу в основному є один шлях до вступу на державну службу. Цей шлях передбачає призначення на посаду на основі конкурсу або професійного екзамену. Наприклад, у п. 3 ст. 2 Положення про державних службовців Швейцарії зазначено, що будь-яка вакантна посада повинна заміщуватись за конкурсом. Федеральний

департамент фінансів регулює умови оголошення конкурсу і визначає посади, що можуть заміщуватися без попереднього конкурсу. Генеральна дирекція поштово-телеграфного зв'язку встановлює правила оголошення конкурсу у цій галузі [4, с.233].

У Німеччині державні службовці складають державний іспит для вступу на службу. Статтею 20 Закону Італії «Про державну службу» № 93 від 29 березня 1983р. передбачено, що посади державних службовців заміщаються на конкурсній основі і, зокрема, конкурс провадиться шляхом вивчення документів кандидатів та відбіркових екзаменів.

Цікавим є досвід Франції, доступ до державної служби в якій здійснюється через конкурсний відбір, що передбачається загальним статусом державних службовців. Винятки з цього правила поширюються на службовців, які призначаються на розсуд уряду (префекти, послы, директори департаментів, міністри), на виконавчо-технічний персонал та деякі специфічні посади спеціалістів (дослідників високого рангу, фахівців у галузі інформатики тощо). У статті 16 Закону Франції «Про права та обов'язки посадових осіб» від 13 липня 1983р. встановлено, що посадові особи наймаються на роботу на конкурсній основі, за винятком випадків, передбачених законом. У статті 14 цього Закону встановлено, що доступ державних посадових осіб до посад у територіальних органах і територіальних посадових осіб до посад в державних органах, а також їх переміщення є принципом, що являє собою основу їх службової кар'єри.

Приклад країн Європейського Союзу переконує у необхідності створення вітчизняної концептуальної ефективної моделі працівника органів місцевого самоврядування та виборної посадової особи (включаючи комплекс етичних вимог до них). Концептуальний погляд на формування управлінських кадрів у системі місцевого самоврядування передбачає наявність єдиного державного підходу, концепції роботи з кадрами, стратегії підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації кадрів місцевого самоврядування, формування механізму цільового управління персоналом органів місцевого самоврядування, і в основу такого підходу мають покладатися вимоги й стандарти професійної компетенції у сфері державного (публічного) управління.

Важливу роль у навчанні кадрів місцевого самоврядування мають відігравати сучасні інформаційні та комунікаційні технології. Їх впровадження в освітню систему України та формування єдиного інформаційного простору є пріоритетними напрямками сучасної державної політики. Прикладом дієвості впровадження інформаційних та комунікаційних технологій у навчальний процес є діяльність Центру дистанційного навчання Національної академії державного управління при Президентіві України.

У країнах Європейського Союзу вже давно діють відкриті університети (Англія, Німеччина, Франція). Відкрите навчання, як правило, має розгалужену мережу навчальних центрів не тільки у самій країні, а й за її межами. Цей досвід варто перенести і на підготовку фахівців місцевого самоврядування.

Необхідною складовою стратегії євроатлантичної інтеграції України є розвиток молодіжного кадрового управлінського потенціалу на державній службі та службі в органах місцевого самоврядування.

Приклади формування управлінської еліти у країнах ЄС спонукають до:

- запровадження в окремих вищих навчальних закладах України нових освітніх спеціальностей і спеціалізацій, спрямованих на підготовку посадових осіб органів місцевого самоврядування, які б відповідали функціям та посадам органів місцевого самоврядування освітніх рівнів у галузі державного управління;
- створення з метою пошуку молодих лідерів кадрового резерву працівників органів місцевого самоврядування, залучення місцевих рад України до розробки і впровадження власних програм навчання молоді з питань місцевого самоврядування й організації стажування безпосередньо в органах місцевої влади (досвід такої роботи нагромаджено в Житомирі, Бердянську, Дніпропетровську та ін.).

Відповідно до ратифікованої нашою державою Європейської хартії місцевого самоврядування, освітня політика має бути спрямована на зміцнення та вдосконалення демократичних засад місцевого самоврядування; особливе місце в освітній діяльності

муніципального руху має посісти просвітницька діяльність серед населення, насамперед школярів та молоді, на користь становлення самоврядних територіальних громад.

Вирішенню проблеми, підвищенню освітнього рівня, ефективності роботи новообраних депутатів певною мірою сприяють організація тренінгів і навчань, узагальнення досвіду діяльності депутатів попередніх скликань, забезпечення в достатній кількості навчально-довідниковими матеріалами, запровадження інноваційних підходів і практик.

Отже, для зміцнення потенціалу місцевих рад актуальними і перспективними є завдання впровадження системного підходу до передачі новообраним депутатам досвіду вирішення проблемних питань життя громади, створення необхідної науково-методичної та інформаційно-довідкової бази депутатської діяльності.

З метою створення умов для безперервного обміну оперативною й актуальною інформацією доцільно розробити і розмістити в Інтернеті спеціальний web-портал з аспектів роботи і підготовки депутатів місцевих рад, активу місцевого самоврядування. Необхідно розробити і розповсюдити відповідні посібники, рекомендації, присвячені проблемним питанням місцевого самоврядування, стимулюванню місцевої ініціативи. Залучення кращого зарубіжного досвіду у цій сфері може стати важливим моментом процесів демократизації суспільства в Україні.

Щодо розвитку професійної сфери місцевого самоврядування, першочерговим завданням є формування корпусу професійно підготовлених та авторитетних службовців місцевого самоврядування. Інструментом для підвищення кадрового потенціалу державного управління є комплексне удосконалення національної системи підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування на принципах Болонського процесу, яким передбачено запровадження академічної трирівневої системи. Розвиток цієї системи спрямовується на гармонійне поєднання академічної та тренінгової системи підготовки, залежність кар'єрного росту від професіоналізму і навчання як засобу його забезпечення, дотримання європейських стандартів освіти та запровадження механізмів адаптації вітчизняної системи до європейської.

З метою оптимального врахування міжнародних тенденцій у сфері кадрової підготовки, розвитку міжнародного співробітництва як основного засобу набуття світового досвіду в галузі державного управління, місцевого самоврядування та професійного навчання кадрів необхідно розширювати можливості щодо проходження стажування за кордоном, активізувати участь у міжнародних комунікативних заходах. Таким чином, якісне кадрове забезпечення неможливе без створення сприятливих умов для професіоналізації служби в органах місцевого самоврядування.

Отже, місцеве самоврядування — загальносвітове явище, виразник демократизації людської цивілізації, ознака поглиблення процесу регіоналізації територій. У ході формування місцевого самоврядування Україна, намагаючись підвищити ефективність цього процесу, повинна використовувати надбання функціонування самоврядних інститутів за кордоном.

Література

1. Беспятый В.А. Кадрові проблеми саморозвитку місцевого самоврядування в Україні / В.А. Беспятый // Управління сучасним містом. – 1999. – Жовтень. – С. 43 – 44.
2. Європейська хартія місцевого самоврядування та розвиток місцевої і регіональної демократії в Україні: [Наук.-практ. посіб.] / Упор. О.В.Бейко, А.К.Гук, В.М.Князев; за ред. М.О.Пухтинського, В.В.Толкованова. – К.: Крамар, 2003. – 396 с.
3. Європейська хартія про місцеве самоврядування // Віче. – 1993. – №7. – С.33-39.
4. Зіллер Ж. Політико-адміністративні системи країн ЄС / Зіллер Ж. – К.: Основи, 1996. — 420с.
5. Концепція фахової підготовки та підвищення кваліфікації депутатів місцевих рад і працівників органів місцевого самоврядування. Шляхи розвитку місцевої демократії в Україні (концептуально-прикладні пошуки та бачення Фонду) // Кур'єр місцевого самоврядування: Спецвипуск. – К.: Фонд сприяння розвитку місцевого самоврядування, 2005. – С. 92-97.
6. Козюра І.В. Місцеве самоврядування в контексті громадянської освіти: Канада, Україна І.В. Козюра // Розвиток демократії та демократична освіта в Україні: Матеріали II міжнарод. наук. конф. (Одеса, 24-26 травня 2002 р.) / Укл. Л.Марголіна. – К.: Ай Бі, 2003. – С. 700-706.
7. Луговий В.І., Князев В.М. Діяльність Української академії державного управління при Президентіві України з кадрового і наукового забезпечення регіонального і місцевого розвитку / В.І. Луговий [та ін]//Місцеве

- самоврядування: 10 років здобутків: [36. статей] / За ред. М. Пухтинського; Фонд сприяння місцевому самоврядуванню при Президентові України. – К.: АТКА, 2002. – С. 32 – 50.
8. Куйбіда В.С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування / В.С. Куйбіда — К.: МАУП, 2004. – 432 с.
9. Про службу в органах місцевого самоврядування: Закон України від 07.06. 2001 року № 2493-III // Офіційний вісник України. – 2001.-№ 26. – С.6 – 17.

Башняк О.С., Башняк А.А. Прохождение государственной службы в органах местного самоуправления Украины и странах ЕС: сравнительный аспект. В статье раскрываются основные проблемы, имеющие отношение к процессу реформирования системы местного самоуправления в Украине. Особенное внимание акцентируется на вопросах профессионализма местных кадров, их возможности эффективно управлять собственностью и финансами местного самоуправления, умения работать со всеми общественными слоями, общественными группами.

Ключевые слова: местное самоуправление, собственность, финансы, государственная служба, кадры.

Bashniak O.S., Bashniak A.A. Doing a state service in the local self-government bodies of Ukraine and countries of EC. The article points out the main problems, dealing with the process of local self-government system reformation in Ukraine. The authors emphasize the issues of professional skills of local specialists. Their possibility of effective management of the property and finances, ability to work with social groups are revealed.

Key words: self-government, property, finances, state service, staff.

УДК [342:351.741](477)

Безzubов Д.О.,

здобувач кафедри адміністративного права та організації адміністративної діяльності Академії управління МВС

Співпраця з населенням як механізм зниження юридичних ризиків у службово-бойовій діяльності органів внутрішніх справ України (адміністративно-правовий аспект)

У статті визначається поняття службово-бойової діяльності співробітників органів внутрішніх справ в аспекті їх ризикованості. Подається визначення юридичного ризику та поняття механізму зниження, складові та джерела утворення юридичного ризику. Розкривається прикладна сутність, досліджується роль і місце юридичного ризику при здійсненні службово-бойової діяльності співробітниками ОВС. Визначаються основні напрями взаємодії населення і ОВС в аспекті зниження юридичних ризиків. Пропонуються практичні ракурси механізмів зниження юридичних ризиків при співпраці міліції і населення.

Ключові слова: органи внутрішніх справ, службово-бойова діяльність, адміністративна діяльність, ризик, юридичний ризик, джерела ризику, складові елементи юридичного ризику, механізми зниження юридичних ризиків, взаємодія міліції і населення.

Найміцнішою основою демократичної держави і правового суспільства є громадяни. Будь-які зміни в державі, актуальні й життєво важливі рішення мають, якщо не прийматися, то контролюватися суспільством для забезпечення правильного і бажаного розвитку держави.

Враховуючи той факт, що Україна знаходиться в процесі інтеграції у європейське суспільство перед органами внутрішніх справ постає складне завдання, яке має подвійний аспект: з одного боку, допомогти суспільству швидше і якісніше завершити процес інтеграції шляхом зниження рівня злочинності, а з іншого, знизити рівень правового нігілізму, підвищити рівень правосвідомості громадян. При цьому основним завданням органів внутрішніх справ є виконання широкого кола завдань по захисту прав і свобод громадян, забезпечення правопорядку,

© Безzubов Д.О.

попередження і припинення правопорушень, тому від удосконалення правоохоронної діяльності у країні значною мірою залежить зміцнення законності і правопорядку в країні.

Оскільки органи внутрішніх справ є основним складовим елементом, механізмом забезпечення розвитку держави, то їх завдання мають бути зрозумілі всім, кожному громадянину окремо. Зважаючи на це, можна констатувати, що контроль громадськістю діяльності органів внутрішніх справ є також передумовою зниження юридичних ризиків у суспільстві і підвищення ефективності їх співпраці. Це сприяє забезпеченню підвищення стійкості управління державою.

Актуальність теми дослідження зумовлена появою нового мислення, яке впливає на співпрацю органів внутрішніх справ та населення, з однієї сторони, та появою нових видів злочинних угруповань і транснаціональної злочинності з іншої, підвищенням ролі громадян у боротьбі із правопорушеннями та антизаконною поведінкою окремих суб'єктів права та відсутністю чітко закріпленого правового механізму співпраці органів внутрішніх справ і населення.

Метою цієї статті є визначення рівня сучасних юридичних ризиків у службово-бойовій діяльності органів внутрішніх справ та вироблення механізмів їх зниження за допомогою активної співпраці з населенням.

Завданням цієї статті є: по-перше, визначення місця і ролі юридичних ризиків у службово-бойовій діяльності органів внутрішніх справ на рівні районних відділів та управлінь МВС, по-друге, окреслення можливих варіантів взаємодії між співробітниками органів внутрішніх справ та населенням, по-третє, вироблення пропозицій щодо зниження юридичних ризиків у діяльності органів внутрішніх справ (далі – ОВС).

Наукова новизна визначається отриманими результатами дослідження у системі співпраці населення і ОВС в аспекті зниження юридичних ризиків у діяльності міліції та пропонуванні єдиного комплексу заходів зниження юридичних ризиків у діяльності ОВС.

У правовому полі проблему юридичних ризиків досліджували такі вчені як М.С. Грінберг, В.П. Столбовий, М.І. Ковалів, В.О. Шамрай, В.А. Ойгензіхт, в аспекті взаємодії співпраці населення і міліції працює О.В. Джафарова, Ю.С. Назар, В.І. Московець, Ж.О. Жуковська та ін.

За визначенням професора А.Т. Комзюка, службово-бойова діяльність органів внутрішніх справ — це діяльність з попередження суспільно небезпечних діянь і розкриттю злочинів [1, с.3].

Також, до сфери повноважень ОВС входить контроль за станом суспільства і окремих суспільних відносин. Суспільні відносини нерозривно пов'язані з адміністративно-правовими відносинами, які, в свою чергу, належать до найістотніших категорій адміністративного права. Переважну більшість вищезазначених завдань органи внутрішніх справ реалізують у ході здійснення адміністративної діяльності, тобто під час виконання забезпечення адміністративного законодавства, використання адміністративно-правових заходів впливу до організацій, посадових осіб та громадян. Наприклад, основна частина особового складу міліції бере участь у здійсненні саме адміністративної діяльності.

Органи ОВС здійснюють свою діяльність з охорони громадського правопорядку і боротьби зі злочинністю у двох основних сферах: кримінально-правовій та адміністративно-правовій. Об'єктом дослідження цієї статті виступає остання.

Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ — це врегульована нормами адміністративного права їх виконавчо-владна діяльність, спрямована ана забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів, прав і інтересів юридичних осіб, громадського порядку, громадської безпеки та боротьбу з правопорушеннями [2, с.5 – 7]. Механізм практичної реалізації відносин у цій сфері забезпечується підзаконними нормативно-правовими актами та відомчими нормативними документами, що розробляються на виконання і реалізацію законодавчих норм. Разом з тим загальним недоліком актів із вищезазначених проблем є недостатня визначеність безпосередніх об'єктів (предметів) попередження злочинів і дійових механізмів здійснення попереджувальної діяльності її суб'єктів. Ефективність запобіжної діяльності міліції, на нашу думку, значною мірою знижується через її слабкий зв'язок з громадськістю, негативний імідж працівників органів внутрішніх справ і недостатньої проінформованості населення про діяльність ОВС. До того ж це підвищує ризики під час здійснення професійної діяльності працівниками органів внутрішніх справ при профілактиці та боротьбі із злочинністю.

Ризик під час здійснення службово-бойової діяльності ОВС, на нашу думку, можна охарактеризувати як усвідомлену ймовірність небезпеки працівником органів внутрішніх справ під час виконання ним своїх

службових повноважень, яка безпосередньо пов'язана з цією діяльністю. Офіційне закріплення цього терміна знайшло відображення в ч. 4 ст. 12 ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність», де зазначено: «...не несе відповідальності працівник оперативного підрозділу, який заподіяв шкоду правам, свободам людини, інтересам держави під час здійснення оперативно-розшукової діяльності, перебуваючи у стані необхідної оборони, крайньої необхідності або професійного ризику» [3, с.7]. Отже, виходячи з вказаних вище визначень слід зауважити, що, на нашу думку, юридичний ризик — це наявний або потенційний ризик для певних охоронюваних законом суспільних відносин чи благ, який виникає через порушення або недотримання особами вимог законів, нормативно-правових актів, угод, прийнятої практики або етичних норм, а також через можливість двозначного їх тлумачення.

Під механізмами зниження юридичних ризиків у службово-бойовій діяльності, ми розуміємо, такі комплексні заходи психологічного, юридичного й професійного характеру, результатом яких є зменшення фактора ризикованості дій з боку співробітників ОВС та нівелювання зовнішнього впливу інформаційного характеру на їх діяльність при виконанні заходів юридичного примусу щодо порушників режиму законності і правопорядку.

Джерелом ризику є те, що такі відносини чи блага для кожної людини мають різну цінність, залежно від величезної кількості факторів (вік, оточення, виховання, характер, настрої тощо) та наявність прогалин у чинному законодавстві. Настання негативного наслідку при юридичному ризику в адміністративно-правовому полі може призвести до сплати штрафних санкцій та адміністративних стягнень, необхідності грошового морального відшкодування збитків, осуду суспільством і державою, що виражається в судовому вирокі.

Є ризик, і це об'єктивно, існує незалежно від того, усвідомлюють його наявність чи ні, враховують чи ігнорують, незалежно від бажання будь-якого суб'єкта та наявності (усвідомлення) інформації про його існування.

Співробітники органів внутрішніх справ доволі часто здійснюють свою діяльність за умов, що є екстремальними за своїм характером, пов'язані з дією певних стресових чинників підвищеної інтенсивності та несуть у собі головним чином безпосередню небезпеку для життя, здоров'я або благополуччя її суб'єкта, під час і виконання професійних обов'язків. Також ми вважаємо, що основними складовими елементами юридичного ризику є:

- помилка і її кваліфікація, адже співробітники ОВС приймають відповідальні рішення за умов ризику, розуміючи, що у разі помилки відповідальність буде покладена на них;
- підвищення рівня злочинності й складності розкриття злочинів у зв'язку з прискореними процесами глобалізації в суспільстві, наявністю у првпорушників фінансового інформаційного та інших ресурсів;
- зловживання своїм службовим положенням для отримання власної вигоди та здійснення прямо корупційних дій з метою отримання вигод та свідоме перешкоджання здійсненню процесу розслідування правопорушень.

До того ж не можна забувати, що співробітники ОВС є звичайними людьми і людський фактор, певний суб'єктивізм у прийнятті рішень, виключити неможливо.

Основні види юридичного ризику в службово-бойовій діяльності, на нашу думку, це:

- інформаційний ризик (невідповідність застосування певних заходів примусу через брак об'єктивної чи наявності хибної інформації про події, що відбуваються);
- ризик активної протидії (фактичне застосування злочинцем або правопорушником активних дій юридичного характеру);
- оперативно-управлінський ризик (виконання хибного чи протизаконного наказу, яке призвело до завдання шкоди непричетним до певної події особам).

Наразі в Україні також залишається, на нашу думку, невирішеним питання щодо попередження надзвичайних подій, які призводять до втрат серед особового складу (суб'єктивних ризиків) — поранення, смерті, самогубства, причому не лише під час виконання службових обов'язків, а й поза роботою.

До заходів профілактики зниження суб'єктивних ризиків можна віднести, на нашу думку, підвищення рівня загальної та психологічної культури, своєчасне виявлення та профілактика ризикових факторів, девіантної поведінки серед співробітників ОВС.

Напруженість та екстремальність є обов'язковою умовою діяльності працівників органів внутрішніх справ і посідає одне з перших місць серед найпоширеніших ризикових професій. Статистика засвідчила, що при загальному скороченні штатної чисельності особового складу рівень службового травматизму в міліції сьогодні залишається високим (у переліку найпоширеніших ризиконебезпечних професій діяльність співробітників ОВС посідає друге місце після професії шахтаря).

Напруженість професійної діяльності працівників органів внутрішніх справ обумовлюється такими стресогенними чинниками, як: ризиковим характером для життя й здоров'я (об'єктивна небезпека для особи, яка щодня стикається із злочинцями та правопорушниками); обмеженням у часі для аналізу обставин і прийняття рішення (часто від швидкості та правильності прийняття рішень залежать життя, безпека чи здоров'я інших осіб); постійно існуючою протидією з боку правопорушників та злочинців, а іноді, на жаль, також суспільства (це обумовлено протилежністю цілей у діяльності злочинців — порушити певні права інших осіб та завданням ОВС — захистити суспільні відносини та права людей).

Поділяємо точку зору науковця О.В. Джафарової про те, що без співпраці міліції та суспільства неможливе ефективне вирішення жодної актуальної наразі проблеми. Організації взаємодії органів внутрішніх справ з громадськими формуваннями повсюдно приділяється велике значення, оскільки вона переслідує досягнення головної мети — не допустити порушення громадського порядку [4, с.14].

Взаємодія з філософської точки зору відображає процеси впливу різноманітних об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість і зміну стану або взаємоперехід, а також породження одним суб'єктом іншого [5, с. 69]. Взаємодія є видом безпосереднього або опосередкованого, зовнішнього або внутрішнього відношення, зв'язку [5, с.71]. Можна виділити такі ознаки взаємодії як: взаємодія — це діяльність; присутність кількох (двох і більше) суб'єктів взаємодії; узгодженість заходів щодо мети, місця, часу методів; спрямованість функціонування взаємодіючих суб'єктів; наявність нормативної (правової) бази взаємодії; становище, яке займають суб'єкти взаємодії в ієрархії системи; зміст завдань, що вирішуються суб'єктами взаємодії [6, с.49-50].

Взаємодію, на нашу думку, можна визначити за такими рівнями взаємин між співробітниками та громадянами:

- Взаємини між членами колективу по вертикалі (сприйняття керівника і ступінь його участі в управлінні, задоволеність членів групи керівництвом).
- Взаємозаміна між членами колективу по горизонталі (згуртованість колективу, характер міжособистісних стосунків, типи й способи вирішення конфліктів).
- Ставлення до роботи (задоволеність, ефективність професійної діяльності тощо). Взаємодія в службово-бойовій діяльності — спільна участь та зв'язок співробітників ОВС, підрозділів ОВС та інших організацій і державних органів у процесі трудової діяльності з основною метою протидії злочинності, що виникає на підставі розподілу функцій, повноважень, взаємних обов'язків. За змістом взаємодія може бути інформаційною (часткове виконання спільної роботи), організаційною (встановлення регламентів, нормативів та ін.) За формою взаємодія поділяється на формальну та неформальну.

Механізм взаємодії ОВС з населенням, в аспекті ризиконосійності і суспільства можна поділити на такі групи:

- особистісно-психологічна — кожна особа повинна мати змогу особисто переконатися в правильності діяльності ОВС або взяти участь у цій діяльності;
- комплексно-профілактична — співпраця ОВС і населення як неодноразово наголошувалося, є невід'ємним елементом правомірної діяльності органів внутрішніх справ;
- юридична — діяльність ОВС має ґрунтуватися на основі офіційно затвердженого комплексу юридичних заходів за допомогою яких виникне зацікавленість громадян у допомозі ОВС у боротьбі зі злочинністю.

Ознаки механізму взаємодії ОВС з населенням: системність (взаємодія — це система взаємопов'язаних заходів); комплексність (вищезазначена система є єдиним, офіційно прийнятим

комплексом заходів); універсальність (механізм взаємодії ОВС і суспільства може застосовуватися в діяльності будь-яких органів); структурність (механізм має свою, чітко визначену, структурну будову).

Найбільш широка сфера взаємодії органів внутрішніх справ і громадських формувань відбувається в процесі здійснення адміністративних функцій. Це обумовлено тим, що адміністративна діяльність переважає в роботі органів внутрішніх справ.

Правові гарантії контролю громадян України за діяльністю державних установ передбачені Конституцією України, законами України «Про звернення громадян», «Про об'єднання громадян», Постановою Кабінету Міністрів № 140 від 26.02.1993 р. «Про затвердження Положення про порядок легалізації об'єднань громадян», Інструкцією «Про порядок розгляду пропозицій, заяв, скарг і організації особистого прийому громадян в органах внутрішніх справ, внутрішніх військах, вищих навчальних закладах, установах, організаціях і на підприємствах системи МВС України від 10.06.1998 р., іншими нормативними актами України.

При цьому для зниження юридичних ризиків у своїй службово-бойовій діяльності співробітник ОВС, на нашу думку, повинен дотримуватись таких принципів:

- науковості (робота працівників ОВС має проводитися на основі знання законів, інструкцій, основних постулатів діяльності);
- об'єктивності (кожен працівник, виконуючи поставлені перед ним завдання, не має права на оцінку ситуації залежно від власних уподобань);
- неупередженості (працівник ОВС не має права на негативне чи позитивне ставлення до когось із суб'єктів слідчих дій незалежно від певних особистісних чинників);
- комплексності (дії, що проводяться в рамках слідчих дій мають становити цілісний комплекс. Це забезпечує ефективність і правомірність вищевказаних дій);
- юридичної правомірності (оперативно-слідчі дії мають проводитися відповідно до вимог законодавства);
- дотримання норм професійної етики, прав людини (ці вимоги є основоположними і закріплені в Конституції України);
- відповідальності (за порушення вимог законодавства при виконанні своїх службових повноважень працівник несе об'єктивну відповідальність);
- компетентності (кожен працівник має виконувати ту діяльність, яка входить до сфери його повноважень);
- добровільності (працівник ОВС має проводити свою діяльність без тиску з боку інших осіб);
- конфіденційності (будь-яка особа, щодо якої проводяться слідчі дії чи яка звернулася по допомогу, має право на збереження цього у таємниці).

Для покращення взаємодії та взаєморозуміння населення і працівників міліції з метою зниження юридичних ризиків доцільно, на нашу думку, вжити таких заходів:

- підкріплення колективних ділових відносин через систему стимулювання (матеріального й морального);
- формування групових норм і суспільної думки шляхом стимулювання творчої ініціативи, своєчасного заохочення працівників;
- зменшення дефіциту спілкування;
- донесення до громадськості і стинних причин тих чи інших суспільних явищ, обов'язкове прислуховування до громадської думки.

Однією з особливостей колективів ОВС є те, що результат їхньої роботи відрізняється від результатів роботи багатьох інших колективів. Метою діяльності органів внутрішніх справ є підтримка суспільного порядку і боротьба зі злочинністю, здійснювані за допомогою специфічних засобів та методів. Крім цього, слід відзначити, що органи внутрішніх справ, будучи елементом системи державного управління, повинні відповідати вимогам централізації, єдиноначальності, субординації, суворой дисципліни. На відміну від більшості інших трудових колективів органи внутрішніх справ пред'являють більш формалізовані і жорсткі вимоги до поведінки в побуті,

проведення дозвілля, зв'язків і знайомств (своїх та членів сім'ї), причому в багатьох колективах цей бік життя піддається дуже значному контролю і неформальній регламентації.

Прикладом активної співпраці міліції та населення є випадок на Рівненщині, де двоє школярів допомогли в розшуку та затриманні підозрюваного у скоєнні подвійного вбивства (Марина Нонка «Зоряний час рівенських школярів», журнал «Міліція України». – 2009. – № 5–6 (143–144)).

Активне застосування вищезапропонованих принципів співпраці міліції і населення, на нашу думку, допоможе знизити юридичні ризики в службово-бойовій діяльності співробітників ОВС у такому ракурсі: інформаційний ракурс (населення, яке інформує співробітників ОВС про злочини, що готуються, чи підозрілих осіб підвищує рівень готовності до протидії ОВС); ракурс активної протидії (при набутті об'єктивної інформації про злочини, які відбулись співробітники ОВС оперативно знижують кількість часу на проведення заходів розкриття злочину); управлінський ракурс (об'єктивність інформацією про реальну ситуацію на певній території дозволить приймати законні та адекватні рішення щодо застосування відповідних профілактично-адміністративних заходів адміністративного характеру).

Підсумовуючи викладене, доходимо таких висновків: по-перше, сьогодні вже існує позитивний досвід взаємодії міліції і населення, що вказує на можливість ефективної спільної діяльності; по-друге, суспільний контроль сприяє ефективній діяльності органів внутрішніх справ; по-третє, суспільний контроль за діяльністю ОВС є об'єктивною необхідністю; по-четверте, активна співпраця ОВС та громадян надасть можливість знизити рівні втрат серед особового складу ОВС через негативні наслідки інформаційної складової юридичного ризику; по-п'яте, громадська думка є одним з критерієм оцінки населенням діяльності ОВС, тому співпраця підвищить стійкість державного управління в галузі правоохоронних функцій.

Література

1. Комзюк А.Т. Заходи адміністративного примусу в правоохоронній діяльності міліції: поняття, види та організаційно-правові питання реалізації: Моногр. /А.Т. Комзюк; За заг.ред. проф. О.М. Бандурки. – Х.: Вид-во НУВСУ, 2002. – 336с.
2. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ: навч. посіб. /За заг. ред. Є.М. Моїсєєва [Сущенко В.Д., Олєфір В.І., Константінов С.Ф. та ін.] –К.: КНТ, 2008. – 264 с.
3. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р. № 2135 зі змінами та доповненнями.
4. Джафарова О.В. Правові основи партнерства міліції і населення/О.В. Джафарова. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Харків: НУВС, 2003. – 193 с.
5. Философский энциклопедический словарь / под ред. С.И. Артеменко, Советская энциклопедия. – М., 1983. – 840 с.
6. Московец В.І. Взаємодія населення з міліцією: стан та шляхи удосконалення /В.І. Московец. Дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук. – Харків: НУВС, 2001. – 248 с.

Беззубов Д.А. Сотрудничество с населением как механизм снижения юридических рисков в служебно-боевой деятельности органов внутренних дел Украины (административно-правовой аспект). В статье определяется понятие служебно-боевой деятельности сотрудников органов внутренних дел в аспекте их рискованности. Дается определение юридического риска и понятия механизма снижения, составляющие и источники образования юридического риска. Раскрывается прикладная сущность, исследуется роль и место юридического риска при осуществлении служебно-боевой деятельности сотрудниками ОВС. Определяются основные направления взаимодействия населения и ОВС в аспекте снижения юридических рисков. Предлагаются практические ракурсы механизмов снижения юридических рисков при сотрудничестве милиции и населения.

Ключевые слова: органы внутренних дел, служебно-боевая деятельность, административная деятельность, риск, юридический риск, источники риска, составные элементы юридического риска, механизмы снижения юридических рисков, взаимодействие милиции и населения.

Bezzubov A. D. Cooperation with a population as a mechanism of legal risk reducing in official-battle activity of internal affairs bodies of Ukraine (administrative law aspect). The term of service and combat activities of employees of internal affairs bodies in the aspect of being risky is defined in the article. The definition of legal risk and the ways of its reducing and main elements of legal risk are given. The role and place of legal risks at work are revealed. The main ways of cooperation between population and internal affairs bodies in the aspect of reducing risks are analyzed. The practical mechanisms of reducing legal risks within cooperation between militia and population are defined.

Key words: **internal affairs bodies, official-battle activity, administrative activity, risk, legal risk, risk sources, component elements of legal risk, mechanisms of reducing legal risks, cooperation of militia and population.**

УДК: 352:336.144

Єфремова І.І.,

ст. викладач кафедри цивільно-правових дисциплін
Білоцерківського національного аграрного університету

Організаційно-правові засади планування місцевих бюджетів

У статті досліджується організаційно-правові засади планування місцевих бюджетів, визначаючи структуру бюджетного планування та порядок його організації. Проводиться аналіз чинного законодавства щодо порядку планування місцевих бюджетів за допомогою програмно-цільового методу формування бюджетів різних рівнів, що, виходячи із світового досвіду, є пріоритетним.

Ключові слова: **бюджетне планування, програмно-цільовий метод планування місцевих бюджетів, планування видатків місцевих бюджетів.**

Бюджетний процес відображає структуру управління бюджетом, а саме визначає повноваження законодавчих та виконавчих органів, які мають бути задіяні в процесі складання, розгляду, затвердження бюджетів, а також розгляду і затвердження звітів про виконання бюджетів різних рівнів.

У ринковій економіці бюджет виконує роль інструмента впливу на розвиток суспільного відтворення й економічного зростання в країні. Умови формування й проблеми забезпечення територій необхідним обсягом фінансових ресурсів більш зрозумілі місцевим органам управління, ніж центральним. Оскільки напрями територіально орієнтованих витрат необхідно ранжирувати за пріоритетністю фінансування з урахуванням можливого дефіциту фінансових ресурсів. Пріоритетність фінансування витрат на місцях може формуватися по-різному, залежно від конкретних умов соціально-економічного розвитку регіонів. Для того, щоб регіони розвивались повноцінно, необхідно здійснювати насамперед ефективне планування місцевих бюджетів.

Бюджетне планування є найважливішою складовою фінансового планування, підпорядкованою вимогам фінансової політики держави. У ході бюджетного планування фінанси активно впливають на основні економічні й якісні показники державних програм розвитку країни та виявлення резервів ефективного використання природних, матеріальних, трудових, фінансових ресурсів [1, с. 173].

Тривалий час в Україні проводяться дослідження відносин у сфері загального бюджетного планування, на що вказують публікації у періодичних виданнях та монографіях з фінансового права таких вчених як В. М. Опарін, О.П. Орлюк, В.І. Кравченко. Питаннями планування місцевих бюджетів довгий час займаються В.В. Кравченко, М.В. Пітцик. Але наразі, процеси планування та виконання місцевих бюджетів досліджувались як складові процесів планування та виконання Державного бюджету.

Метою цієї статті є питання визначення організаційно-правових засад планування та виконання безпосередньо місцевих бюджетів, а також визначення правових шляхів вдосконалення визначених процесів.

Для реалізації мети, що ставиться автором, передбачається виконання таких завдань:

- на основі аналізу чинного законодавства визначити структуру процесу бюджетного планування в Україні із зазначенням позитивних та негативних положень;

- на підставі порівняльного аналізу українського та зарубіжного досвіду визначити основні напрями вдосконалення бюджетного планування місцевих бюджетів.

За структурою бюджетний процес складається з чотирьох етапів: складання, розгляд, затвердження, виконання.

Перших три етапи, по суті, і є бюджетним плануванням. Таку точку зору висловлює В. М. Опарін, який поділяє бюджетний процес на дві частини: бюджетне планування, виконання бюджету.

Виділяючи ці дві частини бюджетного процесу, В.М. Опарін наголошує, що бюджетне планування охоплює складання проекту бюджету, його розгляд і затвердження. Це серцевина бюджетного процесу – виконується той бюджет, який прийнято. Завдання бюджетного планування визначаються необхідністю вирішення триєдиного завдання формування бюджету:

- достовірне визначення обсягу та джерел формування доходів бюджету;
- оптимальний розподіл видатків за окремими групами й галузями;
- збалансування бюджету [2, с. 132 – 133].

У цілому, бюджетне планування – це науково-обґрунтований процес визначення джерел створення і напрямів використання бюджетних ресурсів в економіці держави з метою забезпечення стабільного економічного й соціального розвитку [3, с. 60]. При плануванні місцевих бюджетів відповідні органи місцевого самоврядування повинні забезпечувати основні функції бюджетного планування, а саме:

- відобразити основні напрями бюджетної політики держави;
- обирати більш раціональні шляхи бюджетного забезпечення передбачуваного рівня економічного і соціального розвитку на основі ефективного використання наявних у суспільстві ресурсів;
- здійснювати необхідний рівень перерозподілу бюджетних ресурсів для досягнення темпів і пропорцій розвитку економіки й підвищення суспільного добробуту;
- встановлювати раціональні форми мобілізації бюджетних ресурсів і на їх основі визначати їх оптимальну структуру.

Отже, основними завданнями бюджетного планування є визначення раціональних і найефективніших шляхів для здійснення мобілізації та розподілу бюджетних ресурсів з метою ефективного соціального й економічного розвитку відповідної території, а також збалансування бюджету. Сама процедура бюджетного планування – це послідовність заходів і дій зі складання й розгляду проектів місцевих бюджетів. Вона визначена Бюджетним кодексом України і на державному рівні включає такі етапи та стадії:

- складання проектів місцевих бюджетів;
- розгляд проектів місцевих бюджетів відповідними Радами.
- затвердження місцевих бюджетів відповідними Радами.

Також бюджетне планування, як на державному, так і на місцевому рівнях, можна визначити як своєрідний інструмент системи фінансового управління, спрямованого на підвищення ефективності, дієвості та прозорості як державного управління, так і управління на місцях, а здійснюється це шляхом встановлення бюджетних цілей не тільки на наступний (плановий) рік, а й на перспективу, зокрема, середньострокову (до трьох років). У більшості розвинутих країн світу в процесі бюджетного планування застосовується складання проекту бюджету не тільки на наступний рік, а й на середньострокову перспективу. До цих країн належать Австралія, Австрія, Канада, Данія, Фінляндія, Німеччина, Нідерланди, Швеція, Великобританія, Сполучені Штати Америки, Угорщина. Не в усіх країнах середньостроковий бюджетний план стає основним і визначається на законодавчому рівні, але він є обов'язковим елементом відповідного закону, який береться до уваги і підлягає щорічному коригуванню та уточненню.

Мета розроблення середньострокового бюджетного плану – це формування (в окремих випадках – затвердження) бюджетних цілей та основних показників на кілька років наперед, а не лише безпосередньо на наступний рік. Треба наголосити на тому, що багаторічне планування є лише інструментом бюджетного управління, а не асигнуванням бюджетних коштів на кілька років. Його слід розглядати як прогноз доходів та витрат бюджету на наступні роки, який періодично

уточнюється. Це дає змогу привести річний бюджет у відповідність з прийнятними фіскальними цілями на кілька років. На жаль, наразі за умов економічної кризи достатньо складно робити навіть середньострокове бюджетне планування, хоча визначення основних пріоритетів на майбутнє дало б змогу більш ефективно використовувати наявні ресурси вже сьогодні. У Концепції застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі середньострокове бюджетне планування окреслюється як визначення головними розпорядниками бюджетних коштів на підставі Програми діяльності Кабінету Міністрів України плану своєї діяльності на середньостроковий період та обсягу необхідних коштів для досягнення поставлених цілей у середньостроковій перспективі. Перехід до середньострокового бюджетного планування дасть учасникам бюджетного процесу можливість узгодити свої стратегічні плани діяльності з наявними бюджетними коштами як у рамках підготовки проекту бюджету на відповідний рік, так і на наступні періоди, що сприятиме переходу до формування довгострокової бюджетної політики.

Середньострокове бюджетне планування запроваджується з метою:

- поліпшення макроекономічного балансу шляхом розроблення узгоджених та реалістичних прогнозів доходів до бюджету;
- визначення загальних цілей бюджетної політики та забезпечення відкритості у їх досягненні впродовж багатьох років;
- визначення і дотримання чітких пріоритетів у сфері державних видатків;
- забезпечення можливості ініціювання змін у бюджетній політиці та механізмів контролю за їх реалізацією;
- удосконалення розподілу бюджетних коштів, спрямованих на досягнення стратегічних пріоритетів як за функціями, так і між відповідними функціями;
- підвищення відповідальності головних розпорядників бюджетних коштів за ефективне та раціональне використання бюджетних коштів;
- посилення загального бюджетного контролю [4].

Таким чином, середньострокове бюджетне планування дозволяє як державі, так і уповноваженим органам місцевого самоврядування визначати доходну та видаткову частини бюджетів на наступний рік в одному напрямі, тобто не змінювати напрям розвитку держави, окремого регіону та відповідної території.

Загальні засади бюджетного планування визначаються Конституцією України, а також спеціальним бюджетним законодавством – Бюджетним кодексом України та іншими законодавчими й нормативно-правовими актами, в яких встановлено основні повноваження органів державної влади і управління щодо розроблення і затвердження бюджету, розподілу функцій між центральними та місцевими органами влади й управління, визначені доходи і витрати кожного з них. Загальне керівництво бюджетним плануванням здійснює Кабінет Міністрів України, а безпосередньо роботу з організації планування бюджетів усіх рівнів виконує Міністерство фінансів України, яке організовує роботу, складає і подає на розгляд Кабінету Міністрів України пропозиції до проекту Державного бюджету України, бере участь у дискусіях та методичному забезпеченні розгляду проекту Державного бюджету у Верховній Раді України та його затвердженні; забезпечує і координує роботу Державного казначейства України щодо виконання Державного бюджету й обслуговування місцевих бюджетів; розробляє і вносить на розгляд Президента, Кабінету Міністрів України проекти законів, указів, постанов і розпоряджень з бюджетних питань та ряд інших функцій. Аналогічні, але у межах своїх повноважень, функції щодо складання і виконання місцевих бюджетів (за винятком установлених форм бухгалтерських документів і порядку ведення бухгалтерського обліку) виконують Міністерство фінансів Автономної Республіки Крим, фінансові управління і відділи місцевих держадміністрацій або виконавчих комітетів. Таким чином, у бюджетному плануванні бере участь весь апарат фінансових органів у центрі й на місцях. Організаційна й узагальнююча робота зі складання проекту бюджету виконується управліннями Департаменту зведеного бюджету Міністерства фінансів України, вищезазначеними місцевими фінансовими органами.

У цілому, як визначається ч. 2 ст. 75 Бюджетного кодексу України, складанню проектів місцевих бюджетів передуює велика аналітична робота фінансових органів усіх рівнів. А саме:

Міністерство фінансів України доводить Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевим державним адміністраціям, виконавчим органам відповідних рад особливості складання розрахунків до проектів місцевих бюджетів на наступний період, а всі ці органи зобов'язані надавати Міністерству фінансів необхідну інформацію для проведення розрахунків обсягів міжбюджетних трансфертів та інших показників. Вони зобов'язані також подати ці розрахунки і Верховній Раді України для перевірки їх достовірності [5, с. 210]. Крім того, основною особливістю планування (формування) місцевих бюджетів, Бюджетним кодексом визначається запровадження програмно-цільового методу складання бюджетів.

Вперше програмно-цільовий метод при бюджетному плануванні було запроваджено в середині минулого століття. Наразі багато країн світу, такі як Сполучені Штати Америки, Канада та багато країн – членів Європейського Союзу, активно використовують програмно-цільовий метод під час планування і виконання бюджету. Реалізація Україною курсу на інтеграцію до Європейського Союзу потребує адаптації як фінансової системи України, так і процедур формування бюджету, зокрема до законодавства Європейського Союзу в цій галузі (Маастрихтська (1992р.) та Амстердамська (1997р.) Угоди про економічне співробітництво). Чинним законодавством ЄС від країн-членів та кандидатів підготовка вимагається бюджету у програмно-цільовому форматі. З країн Центральної та Східної Європи найбільших успіхів досягли у цьому напрямі Румунія, Болгарія, країни Балтії; у країнах СНД – у Казахстані, Україні та Росії – застосовуються елементи цього методу.

У загальноприйнятому визначенні програмно-цільовий метод у бюджетному процесі – це система планування та управління бюджетними коштами в середньостроковій перспективі, спрямована на розробку й виконання бюджетних програм і підпрограм, орієнтованих на кінцевий результат. Платники податків мають знати, на що витрачаються їх кошти, який результат буде отримано від державних і місцевих соціальних програм. Тільки в такому випадку вони матимуть бажання добровільно сплачувати податки, розглядаючи їх як плату за послуги, а не як результат репресивних дій держави.

Відповідно і виборні представники народу – депутати – мають розглядати проекти бюджетів, зосереджуючись на очікуваних та фактичних результатах надання суспільних послуг за рахунок бюджетних коштів. При умові належного застосування програмно-цільовий метод дає можливість досягти основної мети – повного й ефективного формування і розподілу бюджетних ресурсів, оскільки функціонування бюджету відбувається за допомогою особливих економічних форм – доходів і видатків.

Доходи місцевих бюджетів є тією частиною фінансових відносин, яка пов'язана з плануванням (формуванням) фінансових ресурсів у розпорядженні місцевих органів для виконання завдань і функцій місцевого самоврядування. Всі фінансові ресурси, що акумулюються державою, поділяються на централізовані – ті, що концентруються в бюджеті держави і фондах цільового призначення), а ті, що залишаються у розпорядженні місцевих органів самоврядування, є децентралізованими. Доходи бюджету є значно вужчим поняттям, ніж поняття «державні доходи» в цілому, оскільки доходи – це об'єктивна категорія, яка має специфічне суспільне призначення, оскільки доходи служать фінансовою базою діяльності держави та влади на місцях. Формою прояву категорії доходи бюджету служать різні види платежів підприємств, організацій і населення в бюджет, а їх матеріальним втіленням – грошові кошти, які мобілізуються в бюджет [6, с. 67]. Порядок розподілу доходів визначаються Бюджетним кодексом України, що є обов'язковим при плануванні доходної частини місцевих бюджетів.

Видатки – одна з визначальних сторін фінансової діяльності держави. Вони є безперервним використанням державою в особі уповноважених органів коштів бюджету та позабюджетних фондів і власних коштів підприємств та організацій на потреби, визначені в актах про бюджет. Розмір видатків визначається державними завданнями, які закріплюють прогнози і цільові програми. У ст. 30 Бюджетного кодексу України визначено, що видатки Державного бюджету України систематизують бюджетні призначення на конкретні цілі, передбачені законом про Державний бюджет на відповідний рік. Видатки державного бюджету на здійснення повноважень

держави визначаються шляхом встановлення бюджетних призначень головним розпорядникам коштів.

Формування бюджетних видатків починається на стадії планування. За основу береться очікуване виконання бюджету за видатками за попередній період. Звітні дані про виконання бюджету за видатками, що є у розпорядженні як Міністерства фінансів України, так і фінансових органів, як правило, за півріччя доповнюються оцінкою очікуваного виконання показників за видатками за період, який залишається до кінця року. Аналіз звітних показників і оцінка перспективи до кінця року дають змогу визначити очікуване виконання бюджету за видатками. З одержаних видатків виключаються ті, яких не буде у плановому році [7, с. 46].

Регулювання бюджетних видатків виявляється насамперед у цільовому спрямуванні бюджетних коштів, оскільки видатки місцевих бюджетів безпосередньо пов'язані з інтересами широких верств населення й суттєво впливають на загальні соціальні процеси в державі й насамперед на рівень добробуту населення, освіченості, забезпеченості медичними послугами, а також послугами у галузі культури, спорту, соціальної захищеності на випадок непередбачуваних обставин. Тому, при визначенні принципів формування видаткової частини бюджетів різних рівнів є додержання пропозиції розподілу коштів з урахуванням реальної необхідності в них. Отже, видатки бюджету на наступний рік (як і доходи) повинні плануватися з урахуванням результатів використання коефіцієнтів зростання. Це дає змогу обґрунтовувати доцільність збільшення бюджетних видатків і правильно спланувати їх на майбутнє.

Процес виконання видатків на будь-які повноваження має бути чітким та прозорим. Як визначає А.А. Нечай [8, с. 203-204], це вимагає дотримання на етапі планування бюджетів чіткого розподілу видатків між бюджетами, а також зумовлює заборону фінансування одночасно з різних бюджетів програм та заходів, які виконуються бюджетними установами. Така заборона означає також заборону надання трансфертів у вигляді субвенцій за рахунок коштів будь-якого бюджету на утримання та виконання функцій бюджетних установ, що фінансуються з іншого бюджету. При подальшому реформуванні місцевого самоврядування, як і держави в цілому, Україна має знаходити і запроваджувати найкращі світові здобутки у даних галузях державного управління. Усе це має безпосереднє відношення до бюджету, оскільки бюджети різних рівнів є одним із найважливіших інструментів управління територіальними громадами і державою.

Особливістю планування видаткової частини місцевих бюджетів є метод, який застосовується при його плануванні. Успадкований від попередньої системи постатейний метод складання і виконання бюджету ґрунтувався на обрахунку потреби у видатках, в свою чергу виходячи з прийнятих політичних рішень та складених на їх виконання планів. Але ці рішення і плани формувались і оцінювались на дуже високому рівні й не були зрозумілі не лише громадянам, а й управлінцям середньої та нижчої ланки. Вони працювали як «сліпі» виконавці прийнятих рішень, не маючи ані власної стратегії, ані розуміння свого місця у глобальній системі управління державою. За такого підходу проблема ресурсних обмежень розглядалась, знову ж таки, лише на центральному рівні. Нижче цього рівня гроші розглядались як необмежений ресурс за умови виконання натуральних та об'ємних показників. Результатами такого способу управління були:

- планування бюджету лише на 1 рік;
- зосередження на досягненні об'ємних показників (кількість установ, ліжок, класів та ін.), яке в свою чергу гарантувало збільшення грошей;
- відсутність відповідальності за результати діяльності;
- фінансування надання громадянам не суспільних послуг, а «безкоштовних» державних благ, що не передбачало зв'язку між затраченими ресурсами і отриманими результатами. Тому ціна результату була непомірно високою [9, с. 7].

У цілому, такий метод складання і виконання бюджету є загалом придатний для адміністративної централізованої системи управління державою. При децентралізованому способі управління, до чого Україна і прагне, цей спосіб призводить до виникнення диспропорцій, утворення заборгованостей, використання бюджету як джерела корупції та марнотратства, для задоволення власних потреб. Щоб усунути такі непорозуміння та зловживання державними

коштами, було запроваджено метод програмно-цільового планування також і видаткової частини бюджету. Саме програмно-цільовий підхід до бюджетного процесу передбачає, що будь-які бюджетні видатки мають здійснюватись на цілі, що відповідають середньо- або довгостроковій стратегії розвитку держави. Бюджети міністерств, відомств, місцевих органів влади – це витрати на досягнення політично визначених пріоритетів на основі розподілу функцій і повноважень. Кожен керівник органів влади чи бюджетної установи повинен спрямовувати свою роботу для того, щоб витратити кошти з якомога ефективнішим результатом, при цьому із меншими затратами, відповідно до пріоритетів державної політики чи рішення територіальної громади.

При такому підході увага, зосереджується насамперед, не на розвитку мережі та збільшенні штатів бюджетних установ, а на результатах прийнятих програм, тобто не на тому, як витратити більше коштів на соціальну та виробничу сферу, а на тому, які послуги, надані за ці витрачені кошти, відповідають потребам громадян, що сплатили податки до бюджету. Відповідно для визначення результативності програм розробляються показники, за допомогою яких можна оцінити результати використання коштів. Щоб перейти до суті програмно-цільового методу складання, виконання і оцінки бюджету важливо зазначити, що він є результатом застосування технологій планування та аналізу. Протягом багатьох років керівники держав разом із фінансистами шукали відповідь на питання: як визначити результативність від вкладених бюджетних ресурсів. Відповідь на це дали бізнесмени, які на відміну від державних органів, завжди дуже піклувались про власний інтерес і перспективи розвитку власної справи [10, с. 44].

Кожен з місцевих бюджетів містить заплановані витрати на соціальні програми відповідної території, але їх розміри залежать лише від можливостей самого місцевого бюджету, який досить часто неспроможний забезпечити визначені програми. Таким чином виникає дублювання певних видів видатків як у обласному, районному, так і у міському бюджеті. Для усунення повторення одних і тих самих видатків необхідно:

- спрямувати реформування Бюджетної системи України на забезпечення можливості самостійного визначення завдань та функцій міських, сільських, селищних місцевих бюджетів від повноважень державної влади;
- усунути залежність місцевих бюджетів від державного бюджету;
- знизити відсоток залежності місцевих бюджетів територіальних громад від обласних та районних бюджетів.

Надання відповідних повноважень органам місцевого самоврядування при визначенні джерел наповнення та при визначенні напрямів використання коштів місцевих бюджетів надасть можливість для більш ефективного економічного й соціального розвитку територіальних громад.

З викладеного бачимо, що бюджетна програма є логічним продовженням ланцюжка від декларативної програми діяльності уряду, через комплексну програму економічного і соціального розвитку (яка, по суті, має бути стратегією) до конкретної бюджетної програми для конкретного розпорядника. Якщо існуватиме взаємозв'язок між цими елементами, тоді держава успішно розвиватиметься у напрямі, визначеному Верховною Радою України, Президентом України та урядом України у прийнятих ними політичних документах. Відповідність цим політичним документам є одним із критеріїв для включення програми до місцевого бюджету. Для того, щоб досягти такої відповідності, програмуванням мають бути охоплені усі видатки місцевих бюджетів.

Література

1. Орлюк О.П. Фінансове право: Навч. посіб. /О.П. Орлюк. – К.: Юрінком Інтер. – 2003. – 528 с.
2. Опарін В.М. Фінанси (Загальна теорія): Навч. посіб. /Валерій Михайлович Опарін //Київський національний економічний ун-т. – (2-е вид., доп. і перероб). – К.: КНЕУ, 2001. – 238с.
3. Василик О.Д. Державні фінанси України: Підруч /О.Д. Павлюк, К.В. Павлюк. – К.: Центр навчальної літератури, 2003 – 608 с.
4. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14 вересня 2002 р. № 538-р. 1793 «Про схвалення Концепції застосування програмно-цільового методу у бюджетному процесі» // [Електронний ресурс].– (zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi).
5. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2003.– № 10 [Науково-практичний коментар Бюджетного кодексу України]. – 416 с.

6. Дідківська Л.І. Державне регулювання економіки: Навч. посіб. /Дідківська Любов Іванівна, Головка Людмила Степанівна. – К.: Знання-Прес, 2000. – 209с.
7. Навчально-методичний посібник для самостійного вивчення дисципліни «Місцеві фінанси»: [Київський національний економічний університет] / М.А. Гапонюк, В.П. Яцюта, А.Є. Буряченко, А.А. Славкова. – К., – 2002. – 68 с.
8. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2003.– № 10 [Науково-практичний коментар Бюджетного кодексу України]. – 416 с.
9. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про місцеві податки і збори» [Електронний ресурс] – Режим доступу – www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb_n/webproc34?id
10. Пасічник Ю.В. Бюджетна система України та зарубіжних країн / Пасічник Ю.В. – К.: Знання – Прес, 2002. – С. 44.

Ефремова И.И. Организационно-правовые принципы планирования местных бюджетов. В статье исследуются организационно-правовые основы планирования местных бюджетов, определяется структура бюджетного планирования и порядок его организации. Проводится анализ действующего законодательства, определяющего порядок планирования местных бюджетов с помощью программно-целевого метода формирования бюджетов разных уровней, что является приоритетным, исходя из мирового опыта.

Ключевые слова: бюджетное планирование, программно-целевой метод планирования местных бюджетов, планирование расходов местных бюджетов.

Yefremova I.I. Organisational and legal principles of local budgets planning. In the article the author overviews the organisational and legal principles of local budget planning, defines the structure and method of budget planning organisation. The analysis of current legislation, which stipulates the order of local budget planning has been made. The program-target method in budget formation of different levels as a priority in the world experience has been estimated.

Key words :budget planning, program-target method, planning of expenses of local budgets.

УДК 336.227.1

Шапошнікова Н.О.,

аспірантка Інституту законодавства Верховної Ради України

Механізм дії принципу територіальності при оподаткуванні пасивних доходів нерезидентів із джерелом їх походження з України у національному законодавстві і конвенціях про уникнення подвійного оподаткування

У статті досліджується один з фундаментальних принципів оподаткування пасивних доходів нерезидентів із джерелом їх походження з України - принцип територіальності. Розкривається взаємодія національного й міжнародного податкового законодавства у цій сфері. Теоретичне обґрунтування поглядів автора підкріплене аналізом судової практики.

Ключові слова: принцип територіальності, доход із джерелом їх походження з України, національне податкове законодавство, міжнародне податкове законодавство, конвенція про відхилення від подвійного оподаткування, пасивний доход, дивіденд, відсоток, роялті.

Досліджувана у цій статті тема є надзвичайно актуальною. Принцип територіальності є одним із фундаментальних принципів податкового законодавства, адже ним обґрунтовується право країни на оподаткування доходу, який отримується з її території. Цей принцип є підвалиною оподаткування доходів із джерелом їх походження з України, зокрема, пасивних доходів нерезидентів.

Особливістю оподаткування нерезидентів є одночасна дія національних податкових законів та двосторонніх конвенцій про уникнення подвійного оподаткування за умови існування такої

угоди між країною, де отримано доход і країною, резидентом якої є платник податку. В Україні ці конвенції також є частиною національного законодавства. Протягом 1991 – 2008 рр. наша країна уклала конвенції про уникнення подвійного оподаткування з 60 країнами[1]. Можна стверджувати, що результати практики їх застосування у взаємодії з національними податковими законами були втілені у реформі правового регулювання суб'єктів оподаткування прямих податків шляхом прийняття Закону «Про податок з доходів фізичних осіб» від 22.05.2003 (далі – Закон ППДФО)[2] і внесення змін до Закону «Про оподаткування прибутку підприємств» (далі – Закон ПОПП) [3].

Механізм дії принципу територіальності щодо правил оподаткування доходу нерезидентів у законах ПОПП і ППДФО та конвенціях про уникнення подвійного оподаткування є ідентичним. Разом з тим, правила оподаткування доходів нерезидентів у національних податкових законах сформульовані за допомогою інших, ніж у конвенціях, словосполучень. Це, як вказують матеріали судової практики, часто призводить до помилок при нарахуванні податкової бази, або неправомірного уникнення від оподаткування в Україні таких пасивних доходів нерезидентів як дивіденди, відсотки та роялті. Отже, існує потреба в проведенні порівняльного аналізу дії механізму принципу територіальності у національному й міжнародному законодавстві України.

Проте, вітчизняні вчені ще не приділяли значної уваги дослідженню дії принципу територіальності у податковому праві. Можна констатувати, що взагалі українські правознавці досі виявляли слабкий інтерес до теоретичної розробки просторових факторів не тільки в контексті фінансового права, а й у праві в цілому. Тому привертає увагу дослідження Р.О. Гаврилук, яка у більш загальних рисах розглядає територіальний вимір стосовно дії податкового права. Особливо слід відзначити запропоноване дослідницею поняття податкової території [4]. Важливість принципу територіальності окреслює проф. М.П. Кучерявенко [5], який роз'яснює його сутність при розгляді правового регулювання оподаткування доходів фізичних осіб. Принцип територіальності було сформульовано закордонними представниками науки податкового права. Укоріненню цього та деяких інших податкових понять у вітчизняній науці сприяв вихід у 1997 р. російського перекладу праці американського вченого Р.Дернберга «Міжнародне оподаткування»[6], на якого, зокрема, посилається М.П. Кучерявенко [5]. Р.Дернберг розкриває механізм дії принципу територіальності у податковому законодавстві США, акцентуючи увагу на його найхарактерніших рисах. Заслуговує на увагу праця німецького теоретика податкового права К.Фогеля, в якій вчений висвітлює витoki виникнення принципу територіальності [7]. При з'ясуванні зв'язку між термінами міжнародного публічного права і термінами, які визначають дію принципу територіальності у податковому праві, ми спиралися на визначення, які містяться у праці голландського правознавця П.Маланчука [8].

Метою цієї статті є з'ясування витоків принципу територіальності у податковому праві, формулювання його визначення, встановлення його зв'язку із термінами і формулюваннями, шляхом яких він застосовується у національному і міжнародному податковому законодавстві України при оподаткуванні пасивних доходів нерезидентів.

Найбільш прикметним елементом будь-якої держави є її територія, оскільки поза територією, як сферою здійснення своїх функцій, вона не може існувати. Принцип територіальності є одним із фундаментальних принципів міжнародного публічного права [8; с. 165, 200]. На нашу думку, до науки податкового права ця правова категорія могла перейти із розповсюдженням практики міжнародних інвестицій і позичок на межі XIX і XX ст., у результаті яких перед розвинутими країнами світу постало питання вироблення механізму оподаткування доходів іноземних громадян.

К. Фогель пов'язує виникнення принципу територіальності стосовно оподаткування доходів нерезидентів у податковому праві з концепцією Г. фон Шанца. У 1882р. він створив теорію економічної приналежності, яка обґрунтовувала право країни походження доходу на його оподаткування [7, с. 219]. Її сутність полягає у тому, що, якщо будь-яка особа отримує доход у певній країні, можна вважати, що країна створила умови для його отримання. Отже, особа має економічну приналежність (за сучасною термінологією міжнародного податкового права – економічний зв'язок) до країни незалежно від того, чи є вона її громадянином.

Економічна приналежність заснована на двох підставах: на підставах споживання і підприємницької діяльності, включно із здійсненням інвестицій. Оподаткування іноземців, на думку Г. фон Шанца, пов'язане із другою підставою. Країна, в якій виникає прибуток іноземця від його господарської та інвестиційної діяльності, може претендувати не на всю податкову базу податку, а лише на його частину. Країна громадянства цієї особи має право на іншу частину. Г. фон Шанц обґрунтовує це положення тим, що іноземці користуються меншою кількістю матеріальних вигод, ніж громадяни певної країни.

Концепція економічної приналежності стала основою принципу, відомого у сучасній науці міжнародного податкового права як принцип територіальності. Так, Р.Дернберг зауважує, що окрім резидентства (громадянства), країни часто здійснюють свою юрисдикцію на основі територіальності. Територіальний зв'язок виправдовує реалізацію податкової юрисдикції тим, що платник податків має брати участь у видатках, пов'язаних з управлінням країни, яка забезпечує отримання доходу, його підтримання та інвестування, а також використання через споживання [6, с. 25]. З огляду на використання Р.Дернбергом терміну «податкова юрисдикція», можна відзначити його зв'язок із терміном «юрисдикція», який використовує міжнародне публічне право. Під юрисдикцією слід розуміти повноваження, що здійснює держава відносно осіб, майна, подій [8, с. 163].

Науковий аналіз механізму дії принципу територіальності, який впливає із законів ППДФО і ПОПП та конвенцій про уникнення подвійного оподаткування при оподаткуванні пасивних доходів нерезидентів ще не проводився. Про недооцінку бачення території та правового простору держави радянськими і пострадянськими вченими пише Р.О.Гаврилюк. Дослідниця пов'язує це із методологічними хибами радянської юриспруденції, які дісталися у спадок українським теоретикам права. Як приклад вона наводить думку основоположника теорії радянського і російського права С.С.Алексєєва: «...межі дії нормативного правового акта встановлюються за трьома основними вимірами: в часі, за територією, по колу осіб. Основний і практично важливий з цих вимірів – дія акта у часі» [4, с. 83]. Хоча Р.О.Гаврилюк не аналізує механізм дії принципу територіальності безпосередньо, заслуговує на увагу її дослідження, присвячене розгляду дії норм податкового права у часі, просторі та за колом осіб. У межах цього дослідження науковець виділила і окремо розглянула її складову – дію норм податкового права у просторі і визначила територіальний фактор у податковому праві через концепцію податково-правового простору [4, с. 77]. Р.О.Гаврилюк висунула поняття податкової території — території, над якою Україна має виключну юрисдикцію щодо встановлення, справляння та стягнення податків [4, с. 86].

На важливість безпосередньо принципу територіальності звертає увагу лише М.П.Кучерявенко, який зауважує, що у теорії податкового права можна виділити два критерії, якими визначається податковий обов'язок платника – принцип резидентства і принцип територіальності. Цей дослідник зазначає, що обидва принципи тісно взаємопов'язані й залежно від конкретного податку можуть або спільно виконувати функцію визначення приналежності особи до платників цього виду податку, або окремо. Так, у випадку дії принципу територіальності на осіб, що мають майно, або одержують доходи з певної території, покладається обов'язок щодо сплати податку незалежно від їхнього місця проживання, громадянства або національної приналежності, тобто основним критерієм для віднесення особи до конкретної категорії платників є об'єкт оподаткування, його територіальне перебування [5, с. 500].

Для проведення аналізу дії принципу територіальності у національному законодавстві, насамперед, слід виділити ті чинники, які його визначають. Спираючись на міркування М.П.Кучерявенка, можна визначити перший чинник. Він полягає у обов'язку платника сплатити податок у країні, в якій знаходиться об'єкт оподаткування. З огляду на концепцію податково-правового простору Р.О. Гаврилюк, а також на концепцію економічної приналежності Г. фон Шанца можна встановити другий чинник. Його сутністю є право країни реалізовувати свою юрисдикцію щодо встановлення, справляння та стягнення податків на доходи, які походять з її території незважаючи на чинник резидентства платника суб'єктів оподаткування.

Отже, принципом територіальності встановлюється, по-перше, право країни реалізовувати свою юрисдикцію щодо встановлення і стягнення податку на доход платника податку, який

походить з її території і, по-друге, обов'язок платника щодо сплати податку у зв'язку із походженням доходу з цієї території. Перша складова виявляє його дію щодо об'єкта оподаткування, а друга – щодо суб'єкта оподаткування.

Слід зазначити, що обидві складові принципу територіальності можна вивести, спираючись на Конституцію України [9], оскільки ст.2 встановлюється поширення суверенітету України на всю її територію, а ст. 67 – обов'язок сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, визначених законами.

У національному податковому законодавстві дія принципу територіальності чітко не визначена. Проте його наявність опосередковано передбачена ст.1 Закону «Про систему оподаткування» [10], якою встановлюється компетенція державних органів – Верховної Ради України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, сільських, селищних, міських рад встановлювати і скасовувати податки і збори (обов'язкові платежі).

Більш конкретно дія принципу територіальності визначена у ст.1.21 Закону ПОПП та у ст.1.3 Закону ППДФО шляхом використання терміну «...дохід з джерелом його походження з України». Причому, у Законі ППДФО його вжито у однині, а у Законі ПОПП – у множині, відповідно як «доходи з джерелом їх походження з України». Статтею 1.21 Закону ПОПП визначаються доходи з джерелом їх походження з України як «...будь-які доходи, отримані резидентами або нерезидентами від будь-яких видів діяльності на території України». Статтею 1.3 Закону ППДФО окреслюється дохід з джерелом його походження з України як «...будь-який дохід, одержаний платником податку, або нарахований на його користь від здійснення будь-яких видів діяльності на території України». Як бачимо, обидва визначення є схожими. Різниця між ними полягає у тому, що Законом ПОПП конкретизуються суб'єкти оподаткування – платники податку і поділяються вони на резидентів та нерезидентів. За загальним визначенням йде перелік найбільш поширених доходів, зокрема, пасивних доходів – дивідендів, процентів, роялті. Отже, термін «дохід з джерелом його походження з України» пов'язує дохід як об'єкт оподаткування із певною територією, що дає підстави для стягнення пасивних доходів з осіб, які не є резидентами України.

Стосовно терміна «дохід із джерелом його походження з України» можна зауважити, що його слід відрізнити від терміна «джерело податку». Зокрема, у ст. 16 Закону «Про систему оподаткування» йдеться про «...джерела сплати податків і зборів». Під «джерелом податку» у вітчизняній науці податкового права розуміють ресурс, що використовується для сплати податку. Зокрема, М.П. Кучерявенко констатує, що джерелом податкового платежу завжди мав бути чистий дохід платежу або його капітал [5, с. 510]. На нашу думку, в терміні «дохід із джерелом його походження з України» категорія «джерела податку» поєднана із територіальною приналежністю доходу.

Через використання терміна «дохід із джерелом його походження з України» дія принципу територіальності поширюється на оподаткування доходів нерезидентів, зокрема у ст.2 Закону ПОПП і ст.2 Закону ППДФО, якими визначаються суб'єкти оподаткування, у ст.13 Закону ПОПП та п.9.11 ст.9 Закону ППДФО, якими безпосередньо регулюється оподаткування доходів, одержаних нерезидентами. Зокрема, для пасивних доходів – дивідендів, відсотків, роялті ставка оподаткування становить 15%. Разом з тим, ст.18 Закону ПОПП і ст.21 Закону ППДФО обмежується дія принципу територіальності щодо нерезидентів у зв'язку із дією конвенцій про уникнення подвійного оподаткування, у разі, якщо Україна уклала з країною резидентства платника податку відповідну конвенцію, про що більш докладно йтиметься далі.

Дія принципу територіальності у сфері оподаткування пасивних доходів нерезидентів чітко простежується у двосторонніх конвенціях про уникнення подвійного оподаткування, які на підставі критеріїв ст.9 Конституції України (згода на їх обов'язковість надана Верховною Радою України; вони не суперечать Конституції України) є частиною національного законодавства. Разом з тим, згідно з п. «а» п.1ст. 2 Віденської конвенції [11] «договор» означає міжнародну угоду, яка була укладена між державами в письмовій формі і регулюється міжнародним правом. Це положення Віденської конвенції відповідає ст. 19 Закону України «Про систему оподаткування», в якій також зазначено, що при виникненні правової колізії слід застосовувати правила

міжнародного договору. Аналогічні положення щодо пріоритету правил міжнародного договору містяться також у спеціальних нормативно-правових актах – у ст. 21.1 Закону ППДФО й у ст. 18.1 Закону ПОПП.

Розглянемо більш детально положення конвенцій про уникнення подвійного оподаткування, які стосуються оподаткування пасивних доходів нерезидентів. У більшості з цих конвенцій оподаткування пасивних доходів нерезидентів (за винятком перших конвенцій та конвенцій, укладених СРСР) визначено у таких статтях: стосовно оподаткування дивідендів – у ст.10, відсотків – ст.11, роялті – ст.12. Ними визначаються правила кількісного обмеження дії принципу територіальності (зменшення ставки оподаткування) щодо права України стягувати податки із вказаних пасивних доходів. Наприклад, за конвенціями із Великобританією, Німеччиною, Швецією тощо податкова ставка щодо дивідендів визначена від 5 до 10%. За конвенціями з Австрією, Бельгією, Німеччиною податкова ставка щодо відсотків становить від 2 до 5. За конвенціями з Китаєм, В'єтнамом, Болгарією податкова ставка щодо роялті становить 10%. За деякими конвенціями податкова ставка є нульовою. Наприклад, згідно з Угодою між урядом СРСР і урядом Республіки Кіпр дивіденди, відсотки, роялті обкладаються нульовою ставкою[12].

Стаття 10 «Дивіденди» більшості конвенцій містить положення, ідентичні тим, що у «Конвенції між Урядом України і Урядом Латвійської Республіки...»[13]: згідно п. 1 ст. 10 *«дивіденди, що сплачуються компанією, яка є резидентом Договірної держави, резиденту другої Договірної держави, можуть оподатковуватись у цій другій державі. Однак згідно з п. 2 ст. 10 такі дивіденди можуть також оподатковуватись у Договірній державі, резидентом якої є компанія, що сплачує дивіденди, і відповідно до законодавства цієї держави, але якщо одержувач фактично має право на дивіденди, податок, що стягується, не повинен перевищувати...»*. Зміст ст.11 «Проценти» згідно з п. 1 ст. 11 зазначеної вище конвенції: *«...проценти, що виникають в одній Договірній державі і сплачуються резиденту другої Договірної держави, можуть оподатковуватись лише у цій другій державі. Однак згідно з п.2 ст.11 такі відсотки можуть також оподатковуватись у Договірній державі, в якій вони виникають, і відповідно до законодавства цієї держави, але якщо одержувач фактично має право на відсотки, податок, що стягується таким чином, не повинен перевищувати...»*. Зміст ст. 12 «Роялті» переважно містить положення, сформульовані ідентично положенням ст. 11.

Із наведеного змісту положень п.1 і 2 ст. 11 і 12 конвенцій про уникнення подвійного оподаткування можна дійти висновку, що принцип територіальності визначений у них через використання слів проценти (роялті), *що виникають у державі*, а у ст. 10 – *дивіденди, що сплачуються компанією, яка є резидентом ... держави*. Зазначимо, що ці словосполучення означають той самий процес, що і термін «доход з джерелом походження з України» із вищерозглянутих законів ПОПП і ППДФО, а саме – право країни походження (виникнення) доходу на його оподаткування в цій державі.

Складнощі із застосуванням конвенцій про уникнення подвійного оподаткування виникають у зв'язку із словосполученням *«...можуть також оподатковуватись»* п.2 ст.10 – 12 зазначених конвенцій. Зокрема, на це вказують матеріали справи №33/327 за позовом акціонерного банку «К» до СДП у м. Києві від 22.01.2004 [14], яку розглядав Вищий господарський суд України (надалі – ВГСУ), за позовом акціонерного банку «К» до СДП у м. Києві від 22.01.2004 про визнання недійсним податкового зобов'язання щодо податку на доход іноземних юридичних осіб та нараховані фінансові санкції. Підставою прийняття оспорюваного рішення СДП був акт перевірки, яким встановлено, що банком «К» у порушення ст. 13 Закону ПОПП та п. 2 ст. 11 «Конвенції між Урядом України і Урядом Латвійської Республіки...», при виплаті доходів з джерелом їх походження з України у вигляді нарахованих відсотків на користь банку «Т» (Латвія) не утримувався та не сплачувався до бюджету податок на репатріацію (тобто доход із джерелом його походження з України) у розмірі 10 % від суми такого доходу нерезидентів. Рішенням судів першої та апеляційної інстанції позовні вимоги були повністю задоволені. ВГСУ постановив, що касаційна скарга СДП підлягає задоволенню, а рішення судів першої та апеляційної інстанції мають бути скасовані. Своє рішення ВГСУ аргументував тим, що суди першої та апеляційної інстанції, задовольняючи позовні вимоги, не застосували норми матеріального права, а саме п.2

ст.11 Конвенції та ст.13 Закону ПОПП щодо сплати податку на доход у вигляді відсотків із джерелом його походження з України.

Можна стверджувати, що ВГСУ прийняв правомірне рішення. Разом з тим, його рішення не містить належного роз'яснення своєї позиції. На нашу думку, необхідно було роз'яснити, що словосполучення п.1 ст. 11 Конвенції «можуть оподатковуватись» та п.2 ст.11 цієї Конвенції «можуть також оподатковуватись» стосуються права Договірної держави як суб'єкта міжнародного договору (Конвенції), оподатковувати доход від відсотків, яке можна реалізувати через відповідні норми національного податкового законодавства цієї країни, і не стосуються права конкретного платника податку на вибір, в якій з двох країн сплачувати податок.

Іншим цікавим прикладом є Постанова Верховного суду України (далі – ВСУ) від 21.09.2004 у справі №020700-04 за позовом ВАТ «Акціонерний банк «У» (далі – банк) до СДПІ у м. Києві [15] щодо скасування рішень суду першої, апеляційної й касаційної інстанцій, які задовольнили позов банку про визнання недійсним податкового повідомлення-рішення [15]. ВСУ встановив, що за податковим повідомленням-рішенням об'єктом оподаткування є доходи у вигляді відсотків, сплачені банком нерезидентам, у тому числі «Т» (Латвійська Республіка) та комерційному банку «Є» (Російська Федерація). Підставою для оподаткування цих доходів є п. 13.2 ст.13 Закону ПОПП, якщо інше не передбачене нормами міжнародних угод, які набрали чинності. Відповідно до п. 1ст. 11 «Конвенції між Урядом України і Урядом Латвійської Республіки...» проценти, що виникають в одній Договірній державі і сплачуються резиденту другої Договірної держави, можуть оподатковуватись у цій другій державі. Водночас п.2 ст.11 Конвенції передбачено, що такі відсотки можуть також оподатковуватись у тій Договірній державі, в якій вони виникають, відповідно до законодавства цієї держави, але якщо одержувач фактично має право на відсотки, податок, що стягується, не повинен перевищувати 10 % від загальної суми процентів. Аналогічні правила встановлено у п. 1, 2, 3 ст. 11 «Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації...». У своїй постанові ВСУ зазначив, що положення ст.11 «Конвенції між Урядом України і Урядом Латвійської Республіки...» та положення ст.11 «Конвенції між Урядом України і Урядом Російської Федерації...» не можуть трактуватися як такі, що надають платнику право вибору, в якій саме з двох договірних держав здійснюватиметься оподаткування одержаного доходу, оскільки таке витлумачення, допущене судами при вирішенні цієї справи, не відповідає дійсному змісту вказаних міжнародних угод та суті податку за визначенням ст.2 Закону «Про систему оподаткування». Касаційна скарга податкової інспекції у цій справі була задоволена, а рішення судів трьох попередніх інстанцій було скасовано.

Аналіз вказаних у справі статей Закону ПОПП і статей конвенцій[13], [16] доводить правомірність Постанови ВСУ. Положення п.1 і 2 ст.10 – 12 конвенцій про уникнення подвійного оподаткування щодо оподаткування пасивних доходів нерезидентів не мають на увазі право вибору платника податків, в якій країні здійснюватиметься оподаткування, оскільки у п.1 ст.10 – 12 конвенцій не вказується, кому належить право оподаткування дивідендів, відсотків чи роялті, а п. 2 резервує право оподаткування цих пасивних доходів за Україною. На національному рівні законодавець закріпив це право на оподаткування в Україні зазначених доходів у законах ПОПП і ППДФО. Отже, вони підлягають оподаткуванню в Україні, але з обмеженням щодо податкової ставки, яка зазначена у конкретній конвенції. Таке розуміння відповідає й позиції ДПАУ, яка викладена у роз'ясненні від 17.01.2005 №826/7/15-1317. У п.1 зауважено, що вказані положення міжнародних договорів не можуть тлумачитися як такі, що надають платнику податку право вибору, в якій саме із двох договірних держав здійснюватиметься оподаткування пасивного доходу [17].

Підсумовуючи аналіз дії принципу територіальності у розглянутих податкових законах України і конвенціях про уникнення подвійного оподаткування, можна дійти таких висновків.

Принципом територіальності визначається право країни реалізувати свою юрисдикцію щодо встановлення і стягнення податку на доход платника податку, який походить з її території. У цьому проявляється його дія щодо об'єкта оподаткування. Принципом територіальності також визначається обов'язок платника щодо сплати податку у зв'язку із походженням доходу з цієї території. У цьому проявляється його дія щодо суб'єкта оподаткування.

Дія принципу територіальності щодо оподаткування доходів нерезидентів за законами ПОПП і ППДФО має обмеження у вигляді пріоритету дії міжнародних податкових договорів, зокрема, конвенцій про уникнення подвійного оподаткування, які встановлюють менші податкові ставки щодо оподаткування пасивних доходів нерезидентів.

Положення п.1 і 2 ст.10 – 12 конвенцій про уникнення подвійного оподаткування щодо стягнення податків з пасивних доходів нерезидентів не мають на увазі право вибору платника податків, в якій країні здійснюватиметься оподаткування доходу. У пункті 1 ст.10 – 12 конвенцій не вказується, кому належить право оподаткування дивідендів, відсотків чи роялті, а п. 2 резервується право на оподаткування цих пасивних доходів за Україною. Оскільки законодавець у законах ПОПП і ППДФО закріпив це право, доходи від дивідендів, відсотків і роялті підлягають оподаткуванню в Україні, але з обмеженням щодо податкової ставки, яка зазначена у конкретній конвенції.

Оскільки роз'яснення ДПАУ не мають статусу нормативно-правового акта згідно з п. «г» п.4.4.1 ст.4 Закону України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами»[18], на нашу думку, необхідно прийняти роз'яснення Міністерства юстиції України, яке має статус суб'єкта, наділеного повноваженнями роз'яснювати окремі положення чинного законодавства, в якому слід вказати на особливості оподаткування пасивних доходів нерезидентів із джерелом їх походження з України при одночасному застосуванні міжнародних договорів (конвенцій про уникнення подвійного оподаткування) і національного податкового законодавства (законів ПОПП і ППДФО).

З огляду на помилки, які подекуди допускають судові органи нижчих інстанцій, вважаємо за доцільне видати узагальнення ВСУ стосовно практики розгляду справ у судах різних інстанцій щодо оподаткування пасивних доходів нерезидентів із джерелом їх походження з України.

Література

1. Щодо міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування / ДПА України. – Лист від 13.01.09 №405/7/12-0117 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sta.gov.ua>
2. Про податок з доходів фізичних осіб. Закон від 22.05.2003 № 889-IV: за станом на 05.08.2009 / Відомості Верховної Ради (далі – ВВР) України. – 2003. – № 37. – Ст. 308.
3. Про оподаткування прибутку підприємств. Закон від 28.12.1994 №334/94-ВР: за станом на 15.10.2009 // ВВР України. – 1995. – № 4. – Ст. 28.
4. Гаврилюк Р.О. Дія норм податкового права в часі, просторі та за колом осіб (за законодавством України) / Р.О. Гаврилюк: спец. 12.00.07 дис. канд. юрид. наук – Чернівці, 2002.
5. Кучерявенко М.П. Податкове право України: Академічний курс: [Підруч.] / М.П. Кучерявенко. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 701 с.
6. Дернберг Р.Л. Международное налогообложение / Р.Л. Дернберг; [пер. с англ. В.Ф.Назарова, Е.Э.Лалаян]. – М.: ЮНИТИ, 1997. – 375 с. – С. 25.
7. Vogel K., Worldwide vs. Source Taxation of Income – A Review and Re-evaluation of Arguments (Part I) [1988/8-9]. – P. 219.
8. Маланчук П. Вступ до міжнародного права за Ейкхерстом / П. Маланчук [пер. з англ.]; [відп. ред. М.В.Буроменський]. – Харків: Консум, 2000. – 592 с.
9. Конституція України. Закон України «Про внесення змін до Конституції України»: за станом на 10 березня 2005р. / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2005. – 68 с.
10. Про систему оподаткування. Закон від 25.06.1991 №1251-XII: за станом на 30.09.2006 // ВВР України. – 1991 р. – № 39. – Ст. 510.
11. Віденська конвенція про право міжнародних договорів: за станом на 14.04.1986 / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парлам. вид-во, 2006; Про приєднання Української Радянської Соціалістичної Республіки до Віденської конвенції про право міжнародних договорів. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 14.04.1986 №2077-XI: за станом на 14.04.1986 // ВВР УРСР. – 1986. – №17 – С. 343.
12. Оптимізація оподаткування в матеріалах податкових та судових органів; [заг. ред. В.Руденка]. – К.: Бліц-Інформ, 2008. – 226 с. – С.97 – 106.
13. Конвенція між урядом України і урядом Латвійської Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доход і на майно // Офіційний вісник України, 2009. – № 6 – Ст. 173. – С. 177.
14. Про визнання недійсним податкового повідомлення-рішення ВГСУ; Постанова від 22.01.2004р. № 33/327 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_648412.html

15. Про визнання недейсним податкового повідомлення-рішення. ВСУ; Постанова від 21.09.2004р. №020700-04 // Закон і Бізнес. – 2005. – №14.
16. Конвенція між Урядом України і Урядом Російської Федерації про уникнення подвійного оподаткування доходів і майна та попередження ухилень від сплати податків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
17. Щодо окремих питань з оподаткування доходів нерезидентів. ДПА України. Лист від 17.01.2005р. №826/7/15-1317 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua>
18. Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами. Закон від 21.12.2000 № 2181-ІІ: за станом на 05.08.2009 / ВВР, 2001, № 10, ст. 44

Шапошникова Н.А. Механизм действия принципа территориальности при налогообложении пассивных доходов нерезидентов с источником их происхождения с Украины в национальном законодательстве и конвенциях об уклонении от двойного налогообложения. В статье исследован один из фундаментальных принципов налогообложения пассивных доходов нерезидентов с источником их происхождения с Украины – принцип территориальности. Раскрывается взаимодействие национального и международного налогового законодательства в этой сфере. Теоретическое обоснование точки зрения автора подкреплено анализом судебной практики.

Ключевые слова: принцип территориальности, доход с источником его происхождения с Украины, национальное налоговое законодательство, международное налоговое законодательство, конвенция об уклонении от двойного налогообложения, пассивный доход, дивиденд, процент, роялти.

Shaposhnikova N.O. The Principle of territoriality: how it works under domestic law and double taxation conventions of Ukraine on passive income. Taxation of non-residents. The article of a post-graduate student of Legislation Institute of the Verchovna Rada of Ukraine discovers the principle of territoriality theory, its origin and the source of income rules that based upon this principle in the context of Ukrainian domestic tax law and Double Taxation Conventions signed by Ukraine. The author defines the core peculiarities regarding both domestic and international tax law in the non-residents` passive income taxation. The author proved the theoretical point of view by court practice.

Key words: territoriality principle, source of income (from Ukraine), domestic tax law, double taxation convention, passive income, dividend, interest, royalty

Економіка. Проблеми економічного становлення

УДК 658.1:005.4

Боронос В.Г.,

доцент кафедри фінансів

Сторчака Н.О.,

асистент кафедри фінансів

Сумського державного університету

Внутрішні джерела фінансування в загальній системі антикризового управління

У статті розглянуті та узагальнені сучасні наукові підходи до вибору та використання внутрішніх джерел фінансування антикризових заходів на підприємстві. Визначено роль та місце внутрішніх джерел фінансування в загальній системі антикризового управління.

Ключові слова: фінансування, антикризове управління, внутрішні резерви, грошовий потік, прибуток, амортизаційні відрахування, реструктуризація активів, факторинг, форфейтинг.

Беззаперечним фактом є те, що заходи з оздоровлення фінансової системи України можуть дати позитивні результати за умови виведення з кризи фінансів базової ланки економіки — підприємств та організацій. Загальне оздоровлення реального сектору економіки можливе лише у разі впровадження на вітчизняних підприємствах дієвої системи антикризового управління фінансами. Відповідно постає питання вибору джерела, форми та критеріїв фінансування антикризових заходів. Найбільш надійними та прийнятними джерелами фінансування для підприємств є внутрішні джерела, оскільки на їх основі безперешкодно вирішуються поставлені задачі щодо їх функціонування та розвитку. При цьому величина цих джерел визначає рівень фінансової незалежності та самостійності господарських суб'єктів у прийнятті стратегічних рішень. Наявність достатнього обсягу внутрішніх джерел вказує на хороший фінансовий стан та сприяє зменшенню ризику неповернення боргів та банкрутства підприємства. Проте оточуюче соціально-економічне середовище та обставини, яке воно створює, впливають на можливості акумулювання та використання власних джерел фінансування.

Викладене вище обумовлює нагальну необхідність вироблення наукового підходу до антикризового фінансового управління на підприємстві, що, у свою чергу, передбачає комплексне та системне дослідження теоретичних засад управління фінансами, критичний аналіз нормативно-правового і методичного забезпечення антикризового менеджменту.

Проблеми фінансування антикризових заходів на підприємстві, зокрема, використовуючи внутрішні джерела фінансової стабілізації, досліджувались багатьма науковцями. Розглянуті аспекти знайшли відображення в працях О.О. Терещенка, О.І. Копилоюка, А.М. Штангрета, Н.Є. Селюченко, О.В. Козика, С.О. Корецької, В. Федосова, В. Опаріна, С. Львовчкіна.

© Боронос В.Г., Сторчака Н.О.

Метою ж цієї статті є узагальнення та систематизація підходів до вибору та використання внутрішніх джерел фінансування антикризових заходів на підприємстві.

Залежно від обраної стратегії антикризового управління підприємство самостійно обирає той чи інший комплекс внутрішньогосподарських стабілізаційних заходів. Використання внутрішніх джерел фінансування дає змогу подолати внутрішні причини кризи і, крім того, знизити залежність підприємства від зовнішніх джерел фінансування. Орієнтація підприємства на мобілізацію внутрішніх джерел для фінансування антикризових заходів сприяє зростанню довіри до нього з боку кредиторів, потенційних інвесторів [1].

Основним джерелом самофінансування підприємства є прибуток. Його питома вага у структурі власних джерел може становити до 40%. При цьому це джерело є найбільш «демократичним» щодо розподілу, тобто його можна спрямувати як на поповнення оборотних засобів, так і на формування необоротних активів, покриття заборгованості, здійснення санаційних заходів тощо. Проте напрями розподілу прибутку мають бути економічно і соціально обґрунтованими. За сучасних умов суб'єкти господарювання самостійно приймають рішення щодо розподілу прибутку відповідно до стратегії розвитку, в якій чітко встановлено пріоритети фінансування за проектами та групами господарських засобів. Якщо у стратегії розвитку передбачено проведення заходів оздоровлення, тоді прибуток повністю або частково спрямовується на їх фінансування [2]. Однак на підприємстві, що знаходиться у кризовій ситуації, він є обмеженим або його взагалі немає.

Тому антикризові заходи мають бути спрямовані насамперед на підвищення (або відновлення) платоспроможності та ліквідності підприємства. Цього можна досягти збільшенням обсягів вхідних і зменшенням обсягів вихідних грошових потоків [1].

Умовно можна виділити такі основні напрями заходів з мобілізації внутрішніх антикризових резервів:

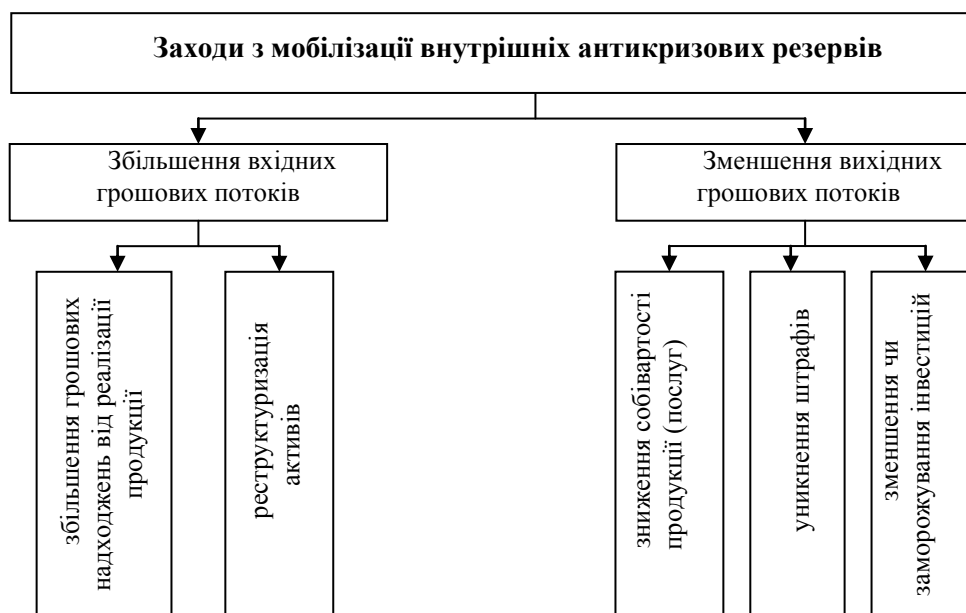

Рис. 1. Основні напрями заходів з мобілізації внутрішніх антикризових резервів

Першим симптомом фінансової кризи на переважній більшості підприємств є зменшення обсягів реалізації продукції. І навпаки, досягнення необхідного рівня реалізації продукції — важливий критерій успіху антикризового управління. У довгостроковому періоді збільшення виручки від реалізації і на цій основі досягнення прийняттого рівня прибутковості та величини чистого грошового потоку від операційної діяльності є основним завданням антикризового управління. Короткострокові заходи щодо поліпшення фінансового стану підприємства втрачають сенс, якщо через дефіцит, у сфері збуту продукції з часом підприємство знову стає фінансово

неспроможним. Тому заходи щодо активізації збутової політики підприємства належать до найбільш пріоритетних. З метою збільшення обсягів реалізації слід використовувати арсенал заходів щодо підвищення ефективності збутової (маркетингової) політики підприємства. Стимулювати збут можна як шляхом надання знижок покупцям, так і помірним збільшенням цін, як шляхом масованої реклами, так і її припиненням. Не існує єдиних для всіх підприємств рецептів щодо збільшення обсягів реалізації. Тип антикризових заходів у цій сфері залежить від конкретного підприємства та від обраної ним стратегії маркетингу. До основних заходів у сфері збуту слід віднести такі:

- аналіз ринків та шляхів збуту готової продукції;
- перевірка порядку ціноутворення;
- здійснення акцій зі спеціального розпродажу;
- підвищення якості обслуговування клієнтів;
- встановлення гнучкої системи преміювання для продавців (реалізаторів);
- запровадження гнучкої системи знижок;
- здійснення рекламних акцій;
- використання системи знижок за прискорену оплату продукції;
- поліпшення мережі дистриб'юторів та вдосконалення сервісних центрів.

Заходи щодо розширення ринків збуту продукції та збільшення виручки від основної діяльності, як правило, мають стратегічний характер. Тому підприємствам дуже важко розраховувати на те, щоб вони принесли відчутні результати в короткостроковому періоді [3].

На величину вхідних грошових потоків суттєво впливають амортизаційні відрахування. Проте, якщо продукція підприємства не є конкурентоспроможною, то це джерело поповнення власних коштів також є обмеженим.

За умов кризи варто проводити таку амортизаційну політику, яка сприятиме зростанню вхідного (а отже, і чистого) грошового потоку, і разом з тим зважено підходити до прийняття рішень щодо напрямів використання амортизаційних відрахувань [1].

Загалом, суб'єкт господарювання, який знаходиться у кризовому стані, може вдатися до перевірених заходів амортизаційної політики:

1. Відмовитися від прискореної амортизації.
2. Застосовувати той метод амортизації, який дозволяє на законних умовах зменшити амортизаційні відрахування.
3. У жодному разі не «проїдати» сформовані за рахунок амортизації фінансові ресурси.

Якщо підприємство має твердий намір здійснити оздоровлення, то фінансові ресурси, які утворилися за рахунок амортизаційних відрахувань, треба використовувати тільки за призначенням, тобто на оновлення основних засобів у вартісній та натуральній формі. Тільки цільовий характер фінансування в основні засоби може забезпечити належну якість процесу та результату санації. Виконання та використання встановлених інституційних правил, у тому числі щодо амортизаційних відрахувань, робить підприємство відповідним сучасним вимогам прозорості, ефективності й конкурентоспроможності. За таких умов воно не тільки виживе та вийде з кризи, а й закладе цивілізовані основи для подальшого розвитку [2].

Більш реальною, на нашу думку, є мобілізація резервів у результаті здійснення заходів з реструктуризації активів. Ця група антикризових заходів пов'язана зі зміною структури та складу активної сторони балансу (досить часто ці зміни супроводжуються також змінами у складі та структурі пасивів). Результатом відповідних операцій може бути як збільшення грошових надходжень, так і зменшення видатків коштів. У процесі реструктуризації активів можуть здійснюватися такі види санаційних заходів [3].

1. Мобілізація прихованих резервів. Приховані резерви — це частина капіталу підприємства, у жодний спосіб не відображена в його балансі. Величина прихованих резервів в активній стороні балансу дорівнює різниці між балансовою вартістю окремих майнових об'єктів підприємства та їх реальною (вищою) вартістю. Мобілізація прихованих резервів здійснюється шляхом:

- реалізації окремих об'єктів основних та оборотних засобів, які безпосередньо не пов'язані з процесом виробництва та реалізації продукції (будівлі та споруди

невиробничого призначення, корпоративні права інших підприємств, боргові цінні папери, нематеріальні активи, наднормовані запаси сировини й матеріалів тощо). Деякі автори зазначають, що вииторг від реалізації окремих об'єктів основних засобів не можна розглядати як надійне і прогнозоване джерело фінансування. Для цих активів характерним є певний рівень фізичного, економічного, технологічного і функціонального зношення, тому в разі їх термінової реалізації підприємство не зможе отримати обґрунтовану ринкову вартість майна.

Якщо неможливо ефективно реалізувати такі активи, то варто вивести їх із балансу підприємства, що забезпечить економію на постійних витратах щодо утримання цих активів.

Виводити окремі об'єкти основних засобів можна такими способами:

- консервацією (згідно з чинними нормативними документами);
- здійсненням майнових внесків у статутні капітали дочірніх підприємств;
- використанням для оплати акцій будь-яких інших підприємств [1];
- індексації балансової вартості майнових об'єктів, які неможливо реалізувати без порушення нормального виробничого циклу (цей метод реструктуризації активів не пов'язаний з реальним підвищенням платоспроможності, однак безпосередньо впливає на підвищення кредитоспроможності підприємства). У разі індексації основних засобів змінюється структура пасивів (збільшується стаття «Статутний капітал» або «Додатковий капітал») [3].

2. Використання зворотного лізингу. Використовуючи зворотний лізинг, підприємство-боржник продає майно лізингодавцеві й одночасно укладає з ним угоду про отримання цього ж майна в користування на умовах лізингу. Фактично за такої угоди руху майна не відбувається. Здійснюються лише фінансові операції та їх оформлення.

За зворотного лізингу лізингові платежі мають забезпечити лізингодавцеві повне відшкодування всієї суми, сплаченої ним під час придбання майна, а також середню норму прибутку на інвестований капітал. А підприємство, що знаходиться в кризі, реалізувавши таку операцію, отримує додаткові фінансові ресурси, які можуть бути використані для погашення заборгованості, поповнення обігових коштів для забезпечення операційної діяльності [1].

Звичайно, у середньо-строковій та довгостроковій перспективі використання основних засобів, узятих у лізинг, обходиться підприємству значно дорожче, ніж володіння ними на умовах власності. Крім того, у результаті зворотного лізингу знижується кредитоспроможність підприємства. Однак платоспроможність його різко підвищується, що дає змогу розраховатися за поточними зобов'язаннями та уникнути порушення справи про банкрутство. Досить часто у неплатоспроможного підприємства немає іншої альтернативи для відновлення ліквідності, аніж зворотний лізинг. Крім того, збиткове підприємство може отримати значну економію на податкових платежах, що супроводжують операцію купівлі-продажу відповідного об'єкта основних засобів.

3. Задача в оренду основних засобів, які не повною мірою використовуються у виробничому процесі [3].

4. Продаж окремих низькорентабельних структурних підрозділів (філій) та об'єктів необоротних активів (дезінвестування). Йдеться про необхідність реанімації так званого мертвого капіталу, що виникає унаслідок нераціональних чи непродуманих інвестицій (придбання непотрібних, неліквідних чи низькорентабельних основних засобів, фінансових інвестицій). З позицій фінансового менеджменту завжди краще продати такі об'єкти навіть зі збитками і повернути хоча б частину ресурсів, ніж взагалі залишати цей капітал у «омертвленому» стані [4]. У результаті дезінвестицій підприємство може отримати не лише фінансові ресурси для поліпшення ліквідності та здійснення ефективних інвестицій (перепрофілювання виробництва на більш прибуткові види діяльності), а й досягти економії на витратах з обслуговування та утримання «мертвого» капіталу. Рішення відносно реалізації окремих об'єктів основних засобів необхідно приймати після ретельного аналізу структури активів, оцінки вартості та необхідності їх використання у виробничому процесі.

5. Оптимізація структури та обсягів запасів. Цей блок антикризових заходів спрямований на зменшення частки коштів, авансованих у виробничі запаси, незавершене виробництво, готову

продукцію, товари. До моменту реалізації готової продукції всі витрати, пов'язані з її виробництвом, заморожуються у зазначених товарно-матеріальних запасах. Визначення оптимального обсягу та структури запасів є завданням контролінгу матеріальних запасів, який включає їх планування, аналіз і контроль. При цьому широко використовуються методи оцінки потреби в оборотних активах, ABC-аналіз, XYZ-аналіз, прийоми логістики [3].

З метою оптимізації запасів на практиці досить часто ABC-аналіз комбінують з іншим методом контролінгу — XYZ-аналізом [5]. Метод широко використовується в процесі нормування оборотних коштів, визначення потреби у виробничих запасах.

Результатом антикризових заходів з оптимізації обсягів запасів може бути зменшення потреби в капіталі для їх фінансування (а отже, зменшення грошових видатків) та збільшення грошових надходжень (у результаті реалізації надлишкових запасів). Одночасно з продажем продукції зменшуються запаси і збільшується собівартість реалізованої продукції. З моменту реалізації виробничі запаси, як правило, трансформуються на дебіторську заборгованість. Слід враховувати, що в дебіторській заборгованості заморожуються як витрати на виробництво реалізованої продукції, витрати на збут та адміністративні витрати, так і прибуток підприємства. Тому наступний блок антикризових заходів пов'язаний з удосконаленням управління дебіторською заборгованістю [3].

б. Підвищення якості управління дебіторською заборгованістю. Це питання включає комплекс заходів із планування, аналізу, контролю та рефінансування заборгованості (переведення дебіторської заборгованості в інші, ліквідні форми оборотних активів: грошові кошти, короткострокові фінансові вкладення тощо). За наявності невиправданої (простроченої) чи безнадійної дебіторської заборгованості виникає порушення фінансової рівноваги, оскільки у підприємства на відповідну суму занижується розмір ліквідних оборотних коштів. Наявність у підприємства, що опинилося у фінансовій кризі, невиправданої дебіторської заборгованості, є суттєвим резервом відновлення платоспроможності. Тому антикризовий фінансовий менеджмент повинен використати наявні можливості її рефінансування.

До основних прийомів рефінансування дебіторської заборгованості належать:

- Факторинг – продаж дебіторської заборгованості на користь факторингової компанії чи банку. Іншими словами, це операція з перевідступлення першим кредитором прав вимоги боргу третьої особи другому кредитору (фактору) з попередньою або наступною компенсацією вартості такого боргу першому кредитору. На основі договору про проведення розрахункових операцій через факторинг банк, наприклад, може придбати у підприємства-продавця право вимоги боргу за поставлені товари чи надані послуги, строки оплати яких минули (прострочена дебіторська заборгованість), або за поточними розрахунками [3].

Підприємство-продавець отримує від банку кошти у розмірі 80 – 90% від суми боргу. Решту 10 – 20% від суми боргу банк депонує як страховий резерв на випадок непогашення боргу. Після того, як клієнт ліквідує борг, депоновану суму йому повертають. За здійснення такої операції банк (фактор-компанія) стягують з підприємства визначену угодою комісійну плату у відсотках до суми платежів.

Ефективність факторингової операції для підприємства-продавця визначається шляхом порівняння рівня витрат за цією операцією із середнім рівнем процентної ставки за короткотерміновим банківським кредитуванням [1].

Розмір винагороди за факторинговими операціями залежить від ризиковості операції, діючої процентної ставки та строків настання платежу. Перед укладанням угоди фактор перевіряє кредитоспроможність боржника. За відсутності прямих фінансових відносин між боржником та фактором, оцінка кредитоспроможності здійснюється з використанням непрямої інформації, а також інформації, наданої кредитними інститутами, які обслуговують боржника.

Однак, слід зазначити, що для підприємств, які є збитковими і неплатоспроможними або оголошені некредитоспроможними, факторингові послуги практично недоступні.

- Урахування, або дисконт, векселів. Зміст цієї операції полягає у тому, що банк, придбавши вексель за іменним індосаментом, терміново його сплачує пред'явникові, а платіж отримує тільки з настанням зазначеного у векселі строку погашення.

Економічною суттю операції врахування є дострокова реалізація векселя його держателем банку і переведення комерційного кредиту в банківський. За достроковий платіж банк утримує з номінальної суми векселя певну винагороду на свою користь, тобто оплачує вексель за вирахуванням знижки. Різниця між сумою, яку банк заплатив, придбавши вексель, і сумою, яку він отримує за цим векселем у строк платежу, називається вирахуванням, або дисконтом [3].

- Форфейтинг – кредитування експортера шляхом купівлі в нього векселів, акцептованих імпортером.

За такої форми кредитування ризик щодо виконання боргового зобов'язання переходить до покупця векселя – форфейтера, тобто банку експортера. Експортер перевідступає вимоги до покупця банків-форфейтеру і тим самим знижує дебіторську заборгованість, поліпшуючи структуру свого балансу. Термін кредитування дуже незначний. Джерелом коштів для банків, які беруть участь у форфейтингових операціях, є ринок євровалют. Тому облікова ставка за форфейтингом фіксується на базі ставок євровалютного ринку. В її розрахунок входять витрати форфейтера на залучення коштів, страхові й валютні ризики [1].

Продавцем вимог при форфейтингу може бути підприємство, яке виконало зобов'язання за контрактом і прагне рефінансувати дебіторську заборгованість з метою зменшення кредитного ризику та поліпшення ліквідності (платоспроможності). Форфейтинг, як правило, здійснюється за участі банківської установи і є також однією із форм трансформації комерційного кредиту в банківський.

У межах заходів з управління дебіторською заборгованістю проводиться також робота з диверсифікації заборгованості та комплекс процедур з примусового її стягнення, у тому числі шляхом звернення з позовом до господарського суду.

Охарактеризовані вище заходи так чи інакше зумовлюють зміни в окремих статтях активу балансу та сприяють збільшенню грошових надходжень на підприємство. Наступна група заходів з мобілізації внутрішніх джерел фінансового оздоровлення спрямована в основному на зменшення потреби у фінансових ресурсах. Цього можна досягти в результаті зменшення рівня витрат на виробництво та реалізацію продукції, а також на основі згортання окремих інвестиційних проектів. Резерви зниження затрат на виробництво та реалізацію продукції набагато легше виявити та мобілізувати в короткостроковому періоді, ніж, скажімо, резерви збільшення виручки від реалізації продукції. Заходи щодо зниження вихідних грошових потоків за цим напрямом безпосередньо впливають на рівень ліквідності та платоспроможності підприємства.

Зниження рівня витрат значною мірою залежить від готовності керівництва та персоналу здійснювати радикальні зміни на підприємстві, спрямовані на ощадливе використання наявних ресурсів та підвищення продуктивності праці.

Виявити резерви зниження затрат можна на всіх стадіях управління витратами: планування, облік, аналіз відхилень. Розробленню плану (бюджету) затрат підприємства має передувати всебічний аналіз його виробничо-господарської діяльності за попередній період. Особлива увага при цьому звертається на визначення величини і причин виникнення витрат, не обумовлених нормальною організацією виробничого процесу, зокрема:

- наднормативних витрат палива, енергії, сировини та матеріалів;
- доплат робітникам за відхилення від нормальних умов праці та понаднормовані роботи;
- втрат від простою (чи недозавантаженості) машин і агрегатів, аварій, браку;
- змін витрат, спричинених нераціональними господарськими зв'язками щодо постачання сировини, матеріалів тощо;
- порушення трудової та технологічної дисципліни.

Аксіомою є те, що концентрація зусиль на пошуку резервів зниження затрат, питома вага яких найбільша у структурі собівартості продукції, забезпечить більш відчутні результати, ніж у разі пошуку резервів зниження тих затрат, частка яких невелика. У структурі затрат більшості вітчизняних підприємств переважають витрати на сировину (матеріали) та на персонал [3].

Щоб повніше виявити можливості зниження витрат, а також глибоко та всебічно проаналізувати фактичні витрати й причини їх відхилення від розрахункового рівня, необхідно виділити групи, які впливають на собівартість продукції:

- обсяг виробництва;
- структура (номенклатура й асортимент) продукції;
- технічний рівень виробництва: впровадження нових і дослідження існуючих технологій [6].

Зміна структури (номенклатури та асортименту) полягає у зміні питомої ваги окремих видів продукції у загальному обсязі виробництва. Вона може бути результатом припинення виробництва нерентабельних виробів, освоєння нових видів продукції, неоднакових темпів зростання випуску різних видів продукції.

Зміна технічного рівня виробництва проявляється в економії матеріальних та трудових ресурсів за такими основними напрямками:

- а) удосконалення нових та удосконалення існуючих технологій;
- б) застосування нових видів сировини і матеріалів та поліпшення їх використання;
- в) зниження трудомісткості одиниці продукції.

Економія від застосування нових видів сировини і матеріалів та поліпшення їх використання досягається завдяки здійсненню заходів щодо раціонального використання сировини та матеріалів, у тому числі:

- поліпшення використання природної сировини шляхом зменшення її втрат під час первинної обробки, а також повнішого використання корисних компонентів;
- застосування економічніших замінників;
- повнішого використання відходів сировини та матеріалів у виробництві, впровадження безвідходних технологій.

Вихідними даними для розрахунку резервів за цим напрямом є норми витрат матеріальних ресурсів, що періодично переглядаються, та план заходів щодо ресурсозбереження.

Як засвідчує вітчизняна практика та зарубіжний досвід, у рамках антикризового управління досить часто реалізується комплекс заходів зі зменшення затрат на персонал. Економії по цій статті можна досягти шляхом зменшення заробітної плати (перегляд системи тарифів та надбавок) або у результаті зменшення величини необхідного робочого часу (трудомісткості продукції). Найпоширенішими заходами з метою вивільнення робочого часу є: запровадження неповного робочого тижня (неповного робочого дня); достроковий вихід на пенсію; неоплачувані відпустки; звільнення персоналу. Зауважимо, що звільнення працюючих слід поєднувати із санаційними заходами соціального характеру [3].

Зменшення вихідних грошових потоків та підвищення платоспроможності підприємства можна досягти також у результаті зменшення чи заморожування витрат на інвестиції та інших витрат, які не відносяться до собівартості продукції. Витрати на інвестиції належать до витрат, джерелом фінансування яких є чистий прибуток. Слід враховувати, що може скластися ситуація, коли підприємство є збитковим і не має фінансових джерел для завершення вже започаткованих інвестиційних вкладень. У разі продовження їх фінансування сума інвестиції відноситься на збільшення непокритих збитків підприємства.

Як бачимо з викладеного, єдиного підходу до вибору джерела фінансування антикризових заходів не існує, кожне підприємство самостійно обирає спосіб (частіше кілька) фінансової стабілізації.

Використання окреслених вище інструментів мобілізації внутрішніх резервів не лише дає змогу частково подолати ендогенні причини фінансової кризи на підприємстві, а й значною мірою зменшує залежність ефективності антикризового управління від залучення зовнішніх фінансових джерел.

Кожен із запропонованих способів має свої переваги і недоліки, та, здебільшого, застосовуються для подолання проблем із платоспроможністю на короткостроковому етапі і лише в поєднанні з кваліфікованим управлінням можуть бути справді дієвими на довгострокову перспективу.

Література

1. Козик О.В. Антикризове фінансове управління на підприємстві: навч. посіб. / О.В. Козик, Н.Є. Селюченко. – К.: УБС НБУ, 2007. – 222 с.

2. Копилюк О.І. Фінансова санація та банкрутство підприємств: навч. посіб. /О.І. Копилюк, А.М. Штангрет. – [2-ге вид.] — Львів: УАД, 2005. — 152 с
3. Терещенко О.О. Антикризисное фінансове управління на підприємстві: [моногр.] /О.О. Терещенко – [2-ге вид., без змін]. — К.: КНЕУ, 2006. — 268с.
4. Федосов В., Опарін В., Львовчкін С. Фінансова реструктуризація в Україні: проблеми і напрями: [моногр.] /Федосов В., Опарін В., Львовчкін С. [за наук. ред. В. Федосова.] – К.: КНЕУ, 2002. – 308 с.
5. Терещенко О.О. Фінансова санація та банкрутство підприємств: навч.посіб. /О.О. Терещенко– К.: КНЕУ, 2000. – 412 с.
6. Корецька С.О. Фінансова санація та банкрутство підприємств: навч. посіб. /С.О. Корецька– Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2005. – 160 с.

Боронос В.Г., Сторчака Н.А. Внутренние источники финансирования в общей системе антикризисного управления. В статье рассмотрены и обобщены современные научные подходы к выбору и использованию внутренних источников финансирования антикризисных мероприятий на предприятии. Определено роль и место внутренних источников финансирования в общей системе антикризисного управления.

Ключевые слова: **финансирование, антикризисное управление, внутренние резервы, денежный поток, прибыль, амортизационные отчисления, реструктуризация активов, факторинг, форфейтинг.**

Boronos V.G., Storchaka N.A. The role and place of internal sources of financing in the general system of crisis management. In the article the modern scientific approaches to a choice and use of internal sources of financing of crisis management measures at the enterprise are considered and generalised. The role and a place of internal sources of financing in the general crisis-proof system of management are defined.

Key words: **financing, crisis management, internal reserves, cash flow, profit, depreciation charges, restructuring of actives, factoring, forfeiting.**

УДК 331.5.021(1-87)

Забута Н.В.,

*здобувач відділу економічної безпеки
Національного інституту проблем міжнародної безпеки*

Регулювання зайнятості населення: теорія і зарубіжний досвід

У статті розглядаються аспекти зарубіжного досвіду державного регулювання зайнятості населення. Акцентована увага на проблемах у сфері зайнятості, що виникають в економічно розвинутих країнах, шляхи вирішення цих проблем.

Ключові слова: **зайнятість; державне регулювання зайнятості; зарубіжний досвід; модель регулювання.**

Підвищення рівня зайнятості населення, покращення її якісних характеристик є важливою передумовою економічного розвитку країни, каталізатором перебігу економічних процесів. Протягом останніх років у сфері зайнятості спостерігалися позитивні тенденції, відмічалася стабілізація ринку праці. Однак нині, за значного погіршення економічної ситуації, проблема набула особливої гостроти та актуальності.

Зайнятість як соціально-економічне явище традиційно є предметом державного регулювання. Економічно розвинуті країни і міжнародні організації відносять проблеми зайнятості до тих, вирішення яких впливає на забезпечення соціально-економічної стабільності суспільства. Необхідність врахування та використання зарубіжного досвіду для розроблення принципів формування державної політики зайнятості та механізмів її реалізації є очевидною. Однак пряме, не адаптоване до умов нашої країни запозичення такого досвіду є вкрай небажаним,

а використання окремих його елементів вимагає особливої обачності та попереднього здійснення ґрунтовних наукових досліджень.

Активний науковий пошук у сфері теоретичної бази ринку праці, зайнятості і безробіття здійснюється вітчизняними дослідниками з початку 90-х років минулого століття. У наукових доробках, присвячених проблемам зайнятості, акцент робиться на вивченні проблем: державного регулювання зайнятості населення та їх зв'язку з економічними реаліями; регіональних аспектів організації і регулювання зайнятості; гендерних аспектів зайнятості; нерегламентованої й нелегальної зайнятості. Серед українських дослідників проблематики зайнятості можна виділити С.І. Бандура, В.С. Васильченка, О.В. Волкову, І.Ф. Гнибіденка, О.А. Грішнову, М.І. Долішнього, К.В. Зайцеву, Т.А. Заяць, С.П. Калініну, Ю.М. Краснова, О.В. Крушельницьку, О.О. Кучинську, Е.М. Лібанову, М.М. Матюху, В.М. Новікова, В.В. Онікієнко, Г.В. Осовську, В.М. Петюха, І.Л. Петрову, М.В. Шаленко.

Та незважаючи на те, що останнім часом вітчизняними вченими опрацьовано значний масив літератури у галузі зайнятості та ринку праці, видано чимало наукових праць, і надалі залишається відкритим широке коло питань. Зокрема, необхідним є з'ясування нових підходів до проблеми використання зарубіжного досвіду регулювання зайнятості. На попередньому етапі досвід вивчався вітчизняними дослідниками насамперед з метою його запозичення. Однак необхідно зазначити, що пряме запозичення створює загрозу зведення державної політики зайнятості до набору ізольованих заходів, спрямованих на вирішення окремих проблем. Тепер, коли в Україні накопичено значний власний досвід регулювання зайнятості за ринкових умов, пильну увагу мають привернути проблеми, що виникають у цій сфері у розвинутих країнах. Дослідження шляхів вирішення таких проблем можуть значно знизити ризик виникнення подібних ускладнень у нашій країні.

Метою нашого дослідження є визначення основних напрямів державного регулювання зайнятості зарубіжних країн; виокремлення факторів, які обумовлюють виникнення проблем в галузі зайнятості, спільних для більшості розвинутих країн; окреслення основних шляхів вирішення цих проблем з ціллю подальшого вироблення рекомендацій щодо використання закордонного досвіду регулювання зайнятості.

Регулювання зайнятості населення відбувається на кількох рівнях. На першому, загальнодержавному або макрорівні, відбувається регламентування прав працівників та працедавців, закладаються основи трудового та соціального законодавства. Окрім того, на державному рівні здійснюються заходи, які чинять опосередкований вплив на механізм реалізації політики зайнятості. Насамперед це податкова та кредитно-грошова політика. Другий, регіональний, територіальний або мезорівень вважають базовим щодо інших рівнів. На даному рівні здійснюється поглиблений аналіз напрямів розвитку галузей народного господарства, що, у свою чергу стає основою досліджень ринку праці і дає можливість прогнозування основних тенденцій зайнятості. Наступний рівень підприємств, організацій та їх об'єднань називають локальним або мікрорівнем. Тут створюються робочі місця, відбувається підбір персоналу, проводиться його навчання та підвищення кваліфікації.

Оскільки визначальною є політика зайнятості на макрорівні, саме її проблеми потребують особливої уваги. Державне регулювання зайнятості відбувається з використанням різноманітних методів та засобів впливу. Основними серед них традиційно вважають правові, адміністративні та економічні [9, с.114]. Також виокремлюють організаційні засоби (активні, пасивні, захисні), комплексні інструменти державного регулювання, наукові заходи регулювання зайнятості населення. Метою державної політики зайнятості є створення за допомогою використання економічних, правових та адміністративно-організаційних методів державного регулювання, умов для максимально можливої зайнятості населення та підвищення продуктивності праці.

У кожній країні існує власна національна модель регулювання зайнятості. На формування цієї моделі впливають системні чинники, серед яких:

- надання переваги проведенню активної чи пасивної політики зайнятості;
- ступінь централізації ринку праці та законодавства з питань зайнятості і соціального захисту;

- рівень контролю за найманим працівником з боку працедавця;
- рівень географічної і професійної мобільності працівників;
- участь у вирішенні питань зайнятості і соціального забезпечення профспілок, організацій роботодавців та ін.

Дослідники виокремлюють п'ять моделей регулювання зайнятості та ринку праці: американська (США), скандинавська (скандинавські країни), англосаксонська (Великобританія, Канада, Ірландія), континентальна або німецька (Німеччина, Австрія, Бельгія, Нідерланди, Швейцарія, частково Франція), японська [10, с.548].

Основою американської моделі є субсидіарний тип соціально-трудових відносин, орієнтація працівника на досягнення особистого успіху та самореалізацію. Ця модель характеризується: децентралізацією ринку праці та законодавства з питань зайнятості і соціального забезпечення; високим рівнем контролю за найманим працівником з боку роботодавця; високою географічною і професійною мобільністю працівників; відносно високим рівнем безробіття.

Професійна кар'єра пов'язана насамперед із зміною місця роботи, відповідно ця модель відзначається високим рівнем мобільності. Рівень заробітної плати встановлюється на основі кваліфікації робіт і їх складності, просування по службі, як правило, не пов'язане з розширенням професійно-кваліфікаційного профілю. Значна увага приділяється питанням професійної орієнтації. Існують як приватні агенції, так і спеціальні центри профорієнтації при коледжах та університетах. При міністерстві праці США створено 1200 державних центрів профорієнтації та профвідбору, через які щорічно проходить більше 1 млн. підлітків. Наслідком є зниження витрат на підготовку спеціалістів на 30-40%, а кожний долар, що був вкладений у розробку тестів професійного відбору, створює економічний ефект в одну тисячу доларів [2, с.251].

США традиційно мають досить високий рівень безробіття. Стосовно цього показника необхідно зауважити, що на його рівень істотно впливає фрикційне безробіття. Це цілком зрозуміло при широкому та динамічному ринку праці, на якому працівники активно змінюють не тільки місце роботи, а і професію. Наприклад, у цій країні близько 10% працівників змінюють професію впродовж року. Крім того, країна протягом багатьох років утримувала перше місце у світі по кількості створюваних щорічно робочих місць. Ці фактори сприяли тому, що безробіття сприймається населенням як поширене, але незагрозливе та тимчасове явище.

Що стосується проблем регулювання зайнятості, то для США це, насамперед, не кількість, а якість новостворених робочих місць. Оскільки до лав безробітних потрапляють переважно некваліфіковані або малокваліфіковані працівники, робочі місця, які для них створюються, досить низької якості. У зв'язку з цим до основних напрямів сучасної політики зайнятості США належать покращення якості робочих місць в аспекті підвищення рівня оплати праці, перспектив професійного зростання та збагачення змісту праці.

Вагомою проблемою визнається перенесення значної частини виробничих потужностей компаній-працедавців США за кордон. У результаті відбувається втрата і дискваліфікація високопрофесійних спеціалістів та робітників, зростає залежність від імпорту, втрачається частина національного ринку. Перераховані фактори розглядаються як загроза економічній самостійності та безпеці [3, с.259].

Існує тенденція до посилення пасивності безробітного населення щодо пошуку роботи (як самостійного, так і за допомогою держави). Суть проблеми полягає у демотивуючому впливі на безробітних високих соціальних трансфертів, що збільшують тривалість безробіття. Наразі існують родини з третім-четвертим поколінням хронічно безробітних. Зарадити цьому можливо лише при умові адекватної реакції з боку держави. Наприклад, одним з напрямів діяльності держави у соціальній сфері є перегрупування державних коштів з метою зниження утриманських настроїв серед суспільства та розвиток людського фактора за умов глобалізації економічної активності [8, с.11].

Зупинимося на скандинавській або шведській моделі, в основі якої знаходиться проведення активної політики на ринку праці. До основних елементів моделі належать:

- використання непрямих податків на товари і послуги з метою перешкоджання швидкому зростанню попиту та розвиткові інфляційних процесів, стимулювання банкрутства нерентабельних підприємств;
- рівність оплати рівної праці незалежно від фінансового стану працедавця; поєднання низької інфляції та повної зайнятості за рахунок субсидій підприємствам та організаціям на утримання неконкурентоспроможних працівників;
- надання таким працівникам робочого місця в державному секторі економіки;
- селективна державна політика зайнятості в неефективних сферах економіки.

Сьогодні соціальна політика Швеції ґрунтується на трьох основних принципах: досягнення повної зайнятості працездатного населення, надання соціальних гарантій населенню, забезпечення рівних можливостей досягнення добробуту. Соціалізація сфери розподілу досягається насамперед з огляду на активне і масштабне використання податково-трансфертного механізму. Наприклад, податок на прибуток корпорацій становить близько 70 % балансового показника. Це дає державі можливість повністю забезпечити безплатну вищу освіту, охорону здоров'я, дотувати широке коло споживчих товарів, повністю брати на себе витрати на працевлаштування, перенавчання та підвищення кваліфікації працівників, які втратили роботу внаслідок структурної перебудови економіки. Відповідно, рівень зайнятості є найвищим, рівень безробіття становить 1,5 – 2% від загальної кількості зайнятих у суспільному виробництві. Цьому сприяє високий рівень участі у профспілковому русі (95% працюючих є членами профспілок), що був забезпечений прийняттям У 70-і роки «Закону надійності», яким регулюється порядок наймання і звільнення працівників тільки за згодою профкомітетів.

Отже, шведській моделі притаманний ряд переваг (незначна соціальна диференціація населення, низький рівень безробіття та ін.), однак економісти відзначають і деякі негативні моменти. Соціалізація сфери розподілу призвела до того, що частка заробітної плати в задоволенні потреб шведських сімей становила 35%, а частка соціальних трансфертів та безплатних послуг – 65%. [1, с.81]. На думку шведських економістів, внаслідок відбувається декомодация робочої сили, що дістає прояв у зниженні ролі заробітної плати, і відповідно, значення зайнятості в життєзабезпеченні. Також наголошується, що орієнтація значної частини працівників на соціальні трансферти та послуги; переведення великими корпораціями своїх активів за кордон з метою зниження податків, що, в свою чергу, знижує конкурентоспроможність національної економіки; масовий приплив іммігрантів, що викликає невдоволення значної частини населення. Перелічені недоліки можуть стимулювати перехід до обмеження державного втручання у розподільчі процеси і принципового підвищення ролі зайнятості у життєзабезпеченні.

Англосаксонська модель передбачає переважно пасивний характер державної політики зайнятості, високу частку приватних підприємств і громадських організацій у наданні соціальних послуг. Оскільки декларовані на державному рівні заходи регулювання зайнятості вперше почали впроваджуватись Великобританією, розглянемо їх загальні напрями в історичному аспекті.

У середині 30-х років для реалізації рекомендацій, наданих Дж. М. Кейнсом урядові Англії, у цій країні було створено Національну Раду економічного розвитку. Для виведення економіки з кризового стану Кейнс пропонує як рішуче втручання держави, так і штучне застосування державних витрат, наприклад, будівництво шляхів, освоєння нових територій з метою створення робочих місць (громадські роботи).

Завданням Національної Ради було розроблення державних економічних і соціальних програм, які мали бути підпорядковані досягненню головної мети – забезпеченню повної зайнятості робочої сили та підвищенню життєвого рівня населення. Це абсолютно закономірно, оскільки в країні була наявна така передумова для виникнення криз як сировинна залежність (до країни імпортується 90% сировини). Відповідно, динаміка виробництва безпосередньо пов'язана зі станом золотовалютних запасів і платіжного балансу. Тобто, економіка країни потребує державного втручання у всіх сферах соціально-економічного життя.

З кінця 70-х років під впливом монетаристських і неоліберальних тенденцій, одночасно зі зміною пропорцій між державним і приватним сектором економіки на користь останнього, у країні відбуваються істотні зміни в політиці зайнятості. Відбувається перехід до регулювання

опосередкованими методами. Так, держава активно підтримує розвиток систем участі працівників у прибутках, у результаті застосування яких пом'якшується соціальна напруженість, викликана майновою нерівністю. На законодавчому рівні це було закріплено у 1978 р. Відповідно до акту участі в прибутках, всі плани розподілу до їх реалізації мали бути зареєстровані Департаментом податків і зборів. Передбачалося пільгове оподаткування, що сприяло швидкому поширенню різних форм фінансової участі у всіх секторах британської економіки [4, с.241]. У наступні роки аналогічні законодавчі акти було прийнято й іншими європейськими країнами, наприклад:

- у Франції (декрет «Про стимулювання участі робітників у діяльності підприємства»);
- у Німеччині (закон «Про утворення власності в робітників»);
- у США (декрет «Про звільнення від податків сум, що підлягають розподілу між робітниками в порядку участі в прибутках»);
- Бельгія (білль «Про участь у прибутках») та ін.

Теперішня модель регулювання зайнятості Великобританії є дієвою та ефективною. До її складу входить кілька взаємопов'язаних блоків: збір та розповсюдження інформації щодо стану попиту і пропозиції на ринку праці, цілісна система професійного навчання та працевлаштування, програми навчання та перенавчання для підвищення конкурентоспроможності на ринку праці жінок та молоді, розробка цільових програм громадських робіт, розвиток фондів страхування від безробіття, розвиток системи соціального забезпечення. В інституціональній системі регулювання економіки і соціальних відносин Великобританії наявна розгалужена мережа напівурядових організацій. Питаннями зайнятості і безробіття опікується Комісія з робочої сили, яка виконує дорадчу функцію стосовно уряду. Сьогодні на державному рівні регулювання зайнятості здійснюється Департаментом з питань зайнятості.

Заслужує на увагу досвід Великобританії у профорієнтаційній діяльності. Головним координуючим органом у професійній діяльності є служба зайнятості молоді, що складається з більше як 3,6 тис. консультантів та їх помічників. Підготовка спеціалістів у цій сфері проводиться у цій країні з 1949 р.

Для континентальної моделі, як і для скандинавської, характерний високий рівень перерозподілу ВВП через бюджет (близько 50%), прагнення до підтримки високого рівня зайнятості, скорочення чисельності зайнятих при підвищенні ефективності праці. Тому питанням зайнятості і безробіття приділяється першочергова увага. Вона викликана як усвідомленням державою своєї відповідальності за стан на ринку праці, так і причинами соціально-політичного характеру, зокрема наявністю значної кількості трудових іммігрантів, які створюють конкуренцію місцевим працівникам. На нівелювання цього явища у Франції спрямована, зокрема, реалізація програми зайнятості «Нові послуги – нові робочі місця». Серед інших заходів вона передбачає відшкодування державою до 80% витрат підприємствам на створення нових робочих місць для молоді.

Привертає увагу і система реалізації політики зайнятості цієї країни. Безпосередньо питаннями зайнятості займаються Міністерство соціальних відносин та національної солідарності, Міністерство праці, зайнятості населення та міжміністерські комітети. Політика реалізується через такі організації як Національне агентство з зайнятості, Асоціація з професійної підготовки дорослих, Національний міжпрофесійний союз з питань зайнятості у промисловості і торгівлі. Питаннями зайнятості займаються не лише на державному та регіональному, а і на галузевому рівні.

У системі державного регулювання розвитку економіки Франції провідне місце відводиться податковій політиці, яку формують і здійснюють з урахуванням чинників, що визначають розвиток економіки на макrorівні, зокрема рівня зайнятості та безробіття, економічного становища регіонів. Це припускає наявність у податковій системі поряд із фіскальною функцією потужної стимуляційної засади. Розширенню зайнятості держава сприяє за допомогою використання механізму податкових пільг, серед яких:

- використання податкового кредиту для витрат на фахову підготовку;
- звільнення від оподаткування 25% суми приросту витрат на підготовку кадрів;

- пільги для новоутворених акціонерних товариств. Перший та другий рік роботи прибуток підприємства не оподатковується, третій – оподатковується 25% прибутку, четвертий – 50%, п'ятий – 75%, шостий і далі – 100% [6, с.67].

Японською моделлю передбачаються гарантії зайнятості працівникам протягом усього трудового життя, збільшення усіх видів виплат залежно, насамперед, від стажу роботи. Рівень безробіття в Японії протягом останніх років становить 3 – 3,5%. Однак вітчизняні науковці зауважують, що це модель, яка може бути реалізована у специфічному ментальному середовищі [5, с.370], зважаючи на те, що умови життя відрізняються від західноєвропейських та українських стандартів.

Отже, розвинутими країнами використовуються різні за своєю суттю та характером принципи і методи регулювання зайнятості. Для ґрунтовного вивчення зарубіжного досвіду необхідно ретроспективно дослідити динаміку змін у соціально-економічній ситуації у країні (зокрема, на ринку праці) та оцінити ефект відповідних регулятивних заходів держави. Таке дослідження є надзвичайно складним та об'ємним і потребує координованої участі фахівців. Наразі МОП є організацією, яка робить можливим співробітництво спеціалістів різних країн з обміну власним досвідом регулювання та розробляє рекомендації, що можуть бути впроваджені з урахуванням реалій сучасної соціально-економічної ситуації в Україні. Власне участь у МОП (співробітництво з МОП) є чи не єдиним надійним практичним шляхом вивчення та використання зарубіжного досвіду.

Наприклад, результатом узагальнення світового досвіду у сфері праці та зайнятості, співробітництва ООН, Всесвітнього банку і Міжнародної організації праці стало створення Мережі зайнятості молоді. Метою діяльності є сприяння розв'язанню проблеми молодіжної зайнятості через використання досвіду країн-членів МЗМ. Україна нині не є членом цієї організації, однак тісно співпрацює з МОП та ООН.

У результаті проведеного нами дослідження можливо виокремити ряд факторів, які обумовлюють виникнення проблем у галузі зайнятості, спільних для більшості розвинутих країн, окреслити основні шляхи їх вирішення:

1. Посилення утриманських настроїв серед населення, пасивність щодо пошуку роботи, покладання на соціальні трансферти. На боротьбу з цим явищем у Данії спрямоване прийняття у 1996 р. закону, згідно з яким молодь не тільки має право, а й зобов'язана активно залучатися до ринку праці [7, с. 26]. Законом було введено вікове обмеження за нижньою межею для надання статусу безробітного, допомога з безробіття молоді зменшилась наполовину з метою стимулювання до пошуку роботи чи долучення до спеціальних програм. Франція, Канада та Бельгія підвищують трудовий стаж, необхідний для отримання допомоги з безробіття. Використовується також і скорочення періоду виплати допомоги (Франція, Швейцарія, Японія, Іспанія).

2. Наявність значної кількості трудових іммігрантів і подальше посилення імміграційних тенденцій, створення мігрантами суттєвої конкуренції місцевим працівникам.

3. Перенесення виробничих потужностей за кордон з метою зменшення оподаткування та залучення дешевої робочої сили. Результатом експорту робочих місць може бути зростання безробіття та посилення соціальних проблем. Запровадження податкових пільг для новоутворених підприємств, зокрема малих та середніх, характерне для Франції та Німеччини. Використовуються також пільги з оподаткування прибутку, спрямовані на зменшення податкової бази на суму коштів, вкладених у створення робочих місць, професійне навчання та перенавчання працівників; пільги по звільненню від виплат у соціальні фонди; зменшення ставок оподаткування за працевлаштування неконкурентоспроможних категорій громадян.

4. Якість робочих місць і підготовки кадрів. Проблема кваліфікації кадрів успішно вирішується з огляду на активне проведення профорієнтаційної роботи, навчання та перекваліфікацію працівників на державному, місцевому та галузевому рівнях. Завдяки цим заходам кількість зайнятих висококваліфікованих робітників у США досягає 43%, у Німеччині – 56%, в Японії – 72% [10, с.200].

Отже, з метою зниження ризику виникнення окреслених проблем у нашій державі та успішного нівелювання їх негативних наслідків необхідно займатися активними дослідженнями шляхів їх вирішення, що застосовуються іншими країнами. Створення власної ефективної моделі регулювання зайнятості вимагає активізації міжнародної співпраці, головним напрямом якої має стати раціональна взаємодія з МОП та іншими світовими організаціями на основі прямих зв'язків та міждержавних програм обміну досвідом ті взаємного використання трудового потенціалу.

Література

1. Волинський Г. Про соціальну диференціацію населення /Г. Волинський //Економіка України. – 2008. – №2 – С.79-85.
2. Зайцева К. В. Управление трудовой занятостью в условиях смешанной экономики [монография] /К.В. Зайцева. – Донецк: МЧП «ВИК», 2003. – 294с.
3. Захарченко В.І., Борисов О. Г., Іванищева А. В. Зарубіжний і вітчизняний досвід державного регулювання економіки для сучасної України/ В.І Захарченко [та ін.] /За ред. проф. В.І. Захарченко. – Одеса: Видавничий центр Студія «Негоціант», 2005. – 128 с.
4. Калина А.В. Организация и оплата труда в условиях рынка (аспект эффективности): учеб.-метод. пособ. /А.В. Калина. – 2-е изд., испр. и доп. – Киев: МАУП, 1997. – 300с.
5. Лібанова Елла. Ринок праці та соціальний захист: навч. посіб. із соц. політики / [Е. Лібанова, О. Палій]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 491 с.
6. Махсма М. Світові тенденції трансформації зайнятості населення в умовах глобалізації економіки / М. Махсма // Україна: аспекти праці. – 2007. – №4. – С. 10-15.
7. Мутяк М. Менеджмент зайнятості молоді: міжнародний аспект / М. Мутяк // Україна: аспекти праці. – 2005. – №4. – С. 24-28.
8. Никольская Г. К. Влияние глобализации экономических связей на состояние рынка труда в США / Г.К. Никольская // Труд за рубежом. – 2000. – №1. – С.13-16.
9. Осовська Г.В., Крушельницька О.В. Управління трудовими ресурсами: навч. посіб. / Г.В.Осовська [та ін.] – К.: Кондор, 2003. – 224с.
10. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи [С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І.Куценко та ін.; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф., чл.-кор. НАН України Б.М.Данилишина]. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 760 с.

Забута Н.В. Регулирование занятости населения: теория и зарубежный опыт. В статье рассматриваются аспекты зарубежного опыта государственного регулирования занятости населения. Акцентируется внимание на проблемах в сфере занятости, которые возникают в экономически развитых странах, путях решения таких проблем.

Ключевые слова: **занятость, государственное регулирование занятости, зарубежный опыт, модель регулирования.**

Zabuta N.V. Regulation of employment: theory and foreign experience. This article deals with the aspects of foreign experience in the state regulation of employment. The problems of employment in high developed countries as well as the ways of their solving are pointed out.

Key words: **employment, state regulation of employment, foreign experience, model of regulation.**

УДК 338.2.012.332(476)

*Курманова Л.В.,**Институт экономики национальной академии наук Беларуси,
г. Минск, Республика Беларусь*

Управление государственной собственностью: понятие и принципы

В статье рассматриваются понятия и принципы управления государственной собственностью в Республике Беларусь. Освещаются две группы принципов управления государственной собственностью: общие, характерные для смешанной экономики, и специфические, характерные для процесса формирования социально-ориентированной рыночной инновационной экономики.

Ключевые слова: государственная собственность, принципы управления, смешанная экономика, инновационная экономика, ориентированная экономика.

Несмотря на многовековую историю государственной собственности, управление государственной собственностью, особенно в период реформирования социально-экономической системы, является сложной и малоразработанной проблемой в экономической науке. Это обусловлено разными причинами. Сложность исследования данной темы связана с тем, что, несмотря на то, что проблеме собственности в целом посвящено большое количество научных трудов, фундаментальных работ по проблеме управления государственной собственностью мало. И, как правило, «управление государственной собственностью» подменяется понятием «государственное управление», а анализ проблем реформирования – противостоянием сторонников государственной и частной форм собственности.

Трудность исследования усиливается и тем, что нет единства в понимании того, в какую социально-экономическую систему трансформируется существующая социально-экономическая система, и что будет представлять собой новая система отношений собственности; какую роль в процессе и в результате трансформации будет играть государственная собственность, какую систему управления государственной собственностью необходимо формировать и, как следствие, какую стратегию управления государственной собственностью выбрать в качестве приоритетной [6, с.590-600]. Современная практика стихийности и бессистемности управления собственностью, особенно государственной, не дает возможности для раскрытия ее внутреннего потенциала и для формирования рациональных связей между формами собственности в общей системе отношений собственности.

Мы разделяем мнение отечественного ученого-экономиста В.В. Гаврилюка, который подчеркивает, что «...неудачи рыночных реформ во многом связаны с упрощенным подходом к преобразованию отношений собственности...Вне интересов реформаторов фактически остается центральная проблема отношений собственности – проблема эффективности этих отношений и центральный аспект реформирования отношений собственности – обеспечение управляемости этих процессов на национальном уровне» [3, с.5]. Управление государственной собственностью рассматривается и осуществляется без учета системного подхода. Реструктуризация государственной собственности проходит исключительно на уровне предприятий (на уровне факторов производства) без учета национального уровня (условий производства). «Такой подход к реформированию отношений собственности идет вразрез с потребностями обеспечения бесперебойного и устойчивого хода общественного воспроизводства, рвет сложившиеся кооперационные связи между предприятиями, мешает рациональному использованию ресурсного

потенциала республики и ослабляет хозяйственную систему в целом. Вместо ожидаемых «точек роста» сплошь и рядом появляются очаги нестабильности» [3, с.6].

Естественно, для того, чтобы выбрать оптимальную при имеющихся условиях и поставленных целях стратегию управления государственной собственностью с учетом объективных закономерностей, которые определяют взаимосвязь между отношениями собственности разных уровней, необходимо раскрыть содержание понятия и определить принципы управления государственной собственностью.

Управление государственной собственностью представляет собой одну из форм современного общего менеджмента. В связи с этим учитываются, с одной стороны, «родовые» признаки и функции общего менеджмента, а с другой, – специфика объекта управления – государственная собственность. *Итак, как родовая основа управления государственной собственностью общий менеджмент в процессе формирования его основных идей развивался по-разному.* Наибольшее распространение получил функциональный подход к его определению. Один из основоположников «научного» менеджмента А. Файоль рассматривал менеджмент как последовательный ряд операций (функций): «...управлять означает прогнозировать, планировать, организовывать, руководить, координировать, контролировать» [14, с.12]. Это определение взято за основу практически всеми учебниками по менеджменту. Например, в известном учебнике «Основы менеджмента» М.Л. Мескона управление определяется как «процесс планирования, организации, мотивации и контроля, для того чтобы сформулировать и достичь целей организации» [9, с.38]. К перечисленным функциям представители школы функционального менеджмента, которая впоследствии стала классической школой менеджмента, добавили и такие, как коммуникация, обмен информацией, подбор информации и принятие решений. Положения этой школы развили представители системного и ситуационного подходов к управлению.

Представители системного подхода (Питер Друкер и др.) [5] подчеркивали, что управление является открытой системой, что позволяет любой организации, в том числе государственной, адаптироваться к внешней среде. В процессе управления элементами системы являются как объекты, так и субъекты управления, и сама их деятельность. Функции управления выполняются не только последовательно, но и в рамках системы.

Представители ситуационного подхода (в частности, Жан-Жак Ламбен) [7] исходят из того, что управление, являясь динамичным процессом, привязано и полностью зависит от реальных обстоятельств. Каждая концепция управления имеет свои сильные и слабые стороны, и ее применение зависит от конкретной ситуации. Такой подход актуален при управлении государственной собственностью в Беларуси, поскольку в настоящее время государственная собственность находится в процессе неопределенной трансформации. При этом следует учитывать и тот факт, что история развития страны, менталитет страны своеобразны и уникальны, что не всегда учитывается при применении западных инструментов для реформирования экономики. Поэтому при рассмотрении вопроса реформирования системы управления государственной собственностью важно применять не одну концепцию (например, польский вариант приватизации), а синтезировать разные, прогнозируя вероятные последствия использования той или другой доктрины и вычлняя при этом главные факторы.

Проанализируем определения «управления государственной собственностью», используя методологические подходы к определению менеджмента. Следует отметить, что авторы работ по управлению государственной собственностью само понятие «управление государственной собственностью» часто суживают и сводят к понятию «государственное управление». Таким образом, рассмотрим наиболее часто определяемое понятие «управление собственностью» на примерах работ российских авторов. Так, Е.В. Вишняков, методологически обоснованно используя функциональный подход, определяет управление собственностью как «исполнение функций по владению, пользованию и распоряжению имуществом самих собственников» [2]. Он подчеркивает, что управление частной собственностью на макроуровне не отличается от управления государственной собственностью. Но при определении управления государственной

собственностью в таком ключе учитываются только родовые, т. е. общие для всех форм собственности, признаки, и не учитываются ее специфические особенности.

В своем исследовании «Управление собственностью в современной экономике» М.Л. Попов определяет управление собственностью как «...политико-экономическое отношение, возникающее в процессе распоряжения и пользования с целью сохранения, совершенствования и развития объектов присвоения и с целью эффективности их реализации» [11, с.8]. Притом, что автор из управленческих отношений изъясил отношения владения, это определение интересно тем, что, во-первых, М.Л. Поповым была сделана попытка определения цели управления и, во-вторых, он рассматривает управление как отношение.

В работе Г.В. Гутмана и Ю.Н. Лапыгина «Собственность (сущность, формы, социальные последствия)» под управлением собственностью понимается «...в основном единство двух процессов: воздействие собственности на мотивацию ее владельцев, пользователей и распорядителей, а также управление мотивацией через организацию и самоорганизацию хозяйственных систем [4, с.38-39]. Авторы дают определение в рамках функционального подхода, но выделяют при этом только одну функцию управления собственностью.

Проанализируем определение управления государственной собственностью, которое дает в своем исследовании «Государственная собственность в переходной экономике: функционирование и тенденции развития» Е.В. Черникова. Она рассматривает управление государственной собственностью как «...процесс реализации совокупности правомочий: права владения (...), права ведения (...), права пользования (...), права принятия решения о том, как, кем и на каких условиях может использоваться объект собственности, обязанности за использование объектов собственности, за их эффективное функционирование, предполагающее возмещение ущерба, нанесенного объекту» [13, с.15-16]. В данном определении названы основные составляющие управления государственной собственностью, но эти компоненты выражены через реализацию основных прав собственника, при этом содержание непосредственно «реализации» не раскрыто. Такой подход в определении управления государственной собственностью типичный: экономическая сущность процесса управления собственностью рассматривается через правовые формы, а собственно экономическая категория подменяется юридической.

В отечественной литературе теоретические вопросы управления государственной собственностью наиболее комплексно представлены в работах Н.И. Богдан [1], В.В. Гаврилюка [3], Е.К. Медведева [8]. Как справедливо отмечает Н.И. Богдан, «...главная цель управления любой системы состоит в обеспечении устойчивого развития этой системы в интересах входящих в нее элементов и связанных с ней других систем. Применительно к государственной собственности общая цель управления состоит в обеспечении сохранности, развития и эффективного функционирования и использования всей совокупности объектов государственной собственности в общенациональных интересах Республики Беларусь» [1, с.25-26].

Наиболее полным представляется определение экономической сущности управления государственной собственностью, данное в работе П.Д. Половинкина и А.В. Савченко «Основы управления государственной собственностью в России: проблемы теории и практики»: *«управление государственной собственностью – система организационно-экономических отношений между ее различными субъектами, субъектами и менеджерами по поводу организации воспроизводства и использования объектов государственной собственности посредством организационно-экономических функций, форм и методов с целью обеспечения реализации основополагающих социальных и экономических интересов общества и государства»* [10, с.50]. Это определение управления государственной собственностью включает:

- воспроизводственный подход: управление государственной собственностью — это система организации ее воспроизводства;
- системный подход: управление государственной собственностью — это система отношений между субъектами управления этой собственностью. Другими словами, управление государственной собственностью представляет собой хозяйственный механизм ее воспроизводства, который включает в себя систему функций

(прогнозування, планування, організації, мотивації, координації, контролю) і методів управління (адміністративного, економічного).

- цільовий підхід: як систему управління державною власністю визначає і наявність загальної мети, що зв'язує всі її елементи: матеріальне забезпечення реалізації основопологаючих соціальних і економічних інтересів суспільства і держави. Слід зазначити, що інтереси суспільства і держави можуть не збігатися, так як часто держава в першу чергу може виражати інтереси бюрократичного апарату, великого капіталу, а не суспільства.

К методологічним основам управління державною власністю відносять принципи організації виробництва даного об'єкта управління. В межах цієї роботи розглядаються дві групи принципів управління державною власністю: *загальні*, характерні для змішаної економіки, і *специфічні*, характерні для процесу формування соціально-орієнтованої ринкової інноваційної економіки в Республіці Білорусь. К загальним принципам управління державною власністю можна віднести наступні [10, с.52-58].

В основі управління державною власністю лежить оцінка його ефективності на основі критеріїв соціальної і економічної ефективності. В якості критерію соціальної ефективності розглядається співвідношення суспільних благ, отримуваних суспільством, і витрат на управління державною власністю. Економічна ефективність може бути визначена співвідношенням загального показателя виробленої об'єктами державної власності продукції, робіт і послуг і витрат на управління державною власністю.

Управління державною власністю має строго цільовий характер, що передбачає вироблення, постановку і оцінку реалізації поставлених цілей перед суб'єктами управління державною власністю. Як правило, розробляється «дерево цілей» управління державною власністю з визначенням пріоритетних, або стратегічних, цілей. Таким чином, загальна пріоритетна соціальна мета управління державною власністю – створення матеріальних умов для забезпечення стійкого виробництва суспільних благ, які задовольняють соціальні потреби суспільства. Загальна пріоритетна економічна мета – забезпечення стійкого розвитку державного сектора економіки. Цільовий підхід передбачає участь в розробці «дерева цілей» всіх суб'єктів управління державною власністю і забезпечення контролю над досягненням цих цілей. Цілі орієнтують і мобілізують органи державного управління, виконують, таким чином, і мотиваційну функцію.

Принцип комплексності і системності управління передбачає взаємозв'язок всіх функцій управління державною власністю; єдину мету управління, яка забезпечує загальну направленість елементів системи управління і єдиність дій всіх суб'єктів системи; збалансоване поєднання економічних і адміністративних методів управління і використання єдиних критеріїв оцінки ефективності управління. Система управління державною власністю, крім об'єктів, суб'єктів і соціально-економічних умов, включає такі взаємопов'язані між собою складові частини: створення умов і порядку визначення способу досягнення цілей; регламентацію порядку прийняття управлінських рішень державними органами; порядок набору управлінського персоналу і їх мотивацію; контроль над використанням об'єктів управління і діяльністю управлінського персоналу; звітність управлінського персоналу; відповідальність управлінського персоналу за результати управління; постійний аналіз інформації про процес і результати управління державною власністю.

Принцип соціальної і економічної відповідальності суб'єктів управління державною власністю за стійкість розширеного виробництва власності і ефективність використання об'єктів державної власності. Забезпечення професіоналізму в управлінні державною власністю, що передбачає конкурсну основу при залученні суб'єктів управління, систему підготовки і підвищення кваліфікації,

систему объективной оценки при приеме на работу и оценке уровня квалификации управленческого персонала.

Прогрессивная мотивационная направленность, что предполагает разработку и использование системы материальной и моральной заинтересованности в получении определенных результатов в процессе управления (например, политика дивидендов, прогрессивная система оплаты труда, карьерный рост, наличие системы социального обеспечения, страхования и др.).

Принцип многообразия форм и методов управления государственной собственностью. Это могут быть директивные и демократические, инновационные и статичные, и другие формы и методы управления, которые следует оптимально выбирать применительно к конкретному объекту государственной собственности.

Принцип непрерывной эволюционной реорганизации, совершенствования управления государственной собственностью, вызываемый объективной необходимостью. Этот принцип реализуется, например, в таких методах управления государственной собственностью как приватизация и деприватизация, в изменении форм государственного предпринимательства и т.п.

Принцип обязательности качественного правового обеспечения процесса управления государственной собственностью. Этот принцип реализуется в разработке, принятии и совершенствовании системы нормативно-правовых актов, которые создают правовое обеспечение процессу управления. Это важный принцип, поскольку на поверхности экономической жизни управление государственной собственностью выступает как реализация правомочий владения, пользования и распоряжения этой формой собственности.

Принцип равноправия всех форм собственности в социально-экономической системе. В экономической литературе под этим принципом часто подразумевают, прежде всего, равноправие перед государственным бюджетом, что реализуется в системе налогообложения, неналоговых платежей и взносов. Но этот принцип более масштабен, и предполагает предоставление государством при управлении государственной собственностью равных условий для всех форм собственности вне зависимости от того, какая концепция о месте государства и роли государственной собственности является основополагающей в конкретной социально-экономической системе. Так, с одной стороны, государство, реализуя такой принцип, создает благоприятные социально-экономические условия для добросовестной конкуренции между всеми формами собственности, а с другой, выполняет функции «главного менеджера» в управлении государственной собственностью.

Перечисленные выше принципы взаимосвязаны между собой, и лежат в основе управления государственной собственностью.

К специфическим принципам управления государственной собственностью относят принципы, которые соответствуют специфике переходного периода от огосударственной экономики к экономике смешанной. К таким принципам управления собственностью можно отнести соответствие содержания и методов управления характеру реформ в переходный период; направленность управления на преодоление глубокого системного кризиса экономики; направленность управления на обеспечение эффективной реструктуризации экономики; соответствие организационных структур управления задачам разработки и реализации промышленной, инвестиционной, инновационной и других элементов экономической политики в переходный период. Применительно к управлению государственной собственностью в качестве специфического можно выделить принцип управления процессами трансформации отношений государственной собственности (например, управление переходом государственной собственности в частную собственность методом приватизации).

Таким образом, управление государственной собственностью включает управление ее воспроизводством, использованием, и, что актуально для Республики Беларусь, ее трансформацией. Учитывая то, что государственная собственность регулирует общественно значимые сферы деятельности и социальные отношения, связанные с непосредственным удовлетворением общественных потребностей, важной функцией управления государственной

собственностью является координация взаимодействия, с одной стороны, – всех ее субъектов, с другой, – ее самой с другими формами собственности.

Литература

1. Богдан Н.И. Управление государственной собственностью: уч. пособие для студентов спец-ти «Государственное управление» учр-й, обесп-х получение высшего обр-я / Н.И. Богдан. – Минск: БГЭУ, 2006. – 131 с.
2. Вишняков Е.В. Экономические основы управления госпредприятием государственного сектора / Е.В. Вишняков. – М., 1995.
3. Гаврилюк В.В. Отношения собственности и проблема эффективного национального производства / В.В. Гаврилюк, Е.К. Медведев, Т.Н. Миронова и др. // Трансформация отношений собственности: проблемы и перспективы / Серия: «Политэкономия», приложение к журналу «Право и экономика»; под науч. ред. П.Г. Никитенко. — Минск, 2000. – С.5-38.
4. Гутман Г. Собственность (сущность, формы, социальные последствия) / Г.Гутман, Ю. Лапыгин. — Владимир, 1995.
5. Друкер Питер, Ф. О профессиональном менеджменте: Пер. с англ. /Ф. Питер Друкер. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2006. – 320 с.: ил. – Парал. тит. англ.
6. Киселев, С.В. Некоторые аспекты формирования стратегии управления государственной собственностью /С.В. Киселев // Собственность в XX столетии. – М. Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – С. 590-601.
7. Ламбен, Ж-Ж. Менеджмент, ориентированный на рынок: Пер. с англ. под ред. В.Б. Колчанова / Ж-Ж. Ламбен. – СПб.: Питер, 2007. – 800 с.
8. Медведев, Е.К. Факторы и механизмы изменения отношений собственности на средства производства // В.В. Гаврилюк, Е.К. Медведев, Т.Н. Миронова и др. // Трансформация отношений собственности: проблемы и перспективы / Серия: «Политэкономия», приложение к журналу «Право и экономика»; под науч. ред. П.Г. Никитенко. – Минск, 2000. – С. 39-85.
9. Мескон, М. Основы менеджмента: Пер. с англ. / Майкл Мескон, Майкл Альберт, Франклин Хедоури [общ. ред. и вступ. ст. Л.И. Евенко; Акад. нар. хоз-ва при Правительстве Рос. Федерации, Высш. шк. междунар. бизнеса]. – М: АНХ: Дело, 2000. – 701 с. – (Серия «Зарубежный экономический учебник»).
10. Половинкин, П.Д. Основы управления государственной собственностью в России: проблемы теории и практики / П.Д. Половинкин, А.В. Савченко. – М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2000. – 221 с.
11. Попов М.Л. Управление собственностью в современной экономике (политико-экономический аспект) / М.Л. Попов. – Казань, 1998. – 360 с.
12. Талапина, Э.В. Управление государственной собственностью / Э.В. Талапина. — Ассоциация «Юридический центр». – СПб.: Юрид.центрпресс, 2002. – 453 с.
13. Черникова Е.В. Государственная собственность в переходной экономике: функционирование и тенденции развития. – М., 1998.
14. Fayol H. General and Industrial Management. – London, Pitman, 1949.

Курманова Л.В. Управління державною власністю: поняття і принципи. У статті розглядаються поняття і принципи управління державною власністю у Республіці Білорусь. Висвітлюються дві групи принципів управління державною власністю: загальні, характерні для змішаної економіки, і специфічні, характерні для процесу формування соціально-орієнтованої ринкової інноваційної економіки.

Ключові слова: державна власність, принципи управління, змішана економіка, інноваційна економіка, орієнтована економіка.

Kurmanova L.V. State property management: conception and principles. This article deals with the state property management as a subject of economic system organization in Belarus Two groups of management of the state property general (for mixed economy) and specific (for social-oriented market innovative economy) are highlighted.

Key words: state property, principles of management, mixed economy, innovative economy, oriented economy.

УДК 502/504:005

*Махініч Г.О.,**аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**Система управління навколишнім середовищем
на вітчизняних підприємствах*

У статті обґрунтовано необхідність дослідження теоретичних та методичних засад екологічного менеджменту і визначено ключові аспекти системи управління навколишнім середовищем за сучасних умов.

Ключові слова: екологічний менеджмент, система управління навколишнім середовищем, всеосяжний менеджмент якості, міжнародні стандарти якості ISO 14000.

Постійно зростаюче антропогенне навантаження на біосферу призводить до появи численних змін та диспропорцій у навколишньому середовищі й сфері використання природних ресурсів, що обумовлює виникнення і збільшує актуальність природоохоронних та екологічних проблем як найважливіших проблем сучасності. У цьому напрямі розвинуті країни з ринковою економікою за останні десятиріччя досягли помітних успіхів. Однією з головних причин цих позитивних зрушень, які призвели до посилення захисту життєво важливих екологічних інтересів людства, насамперед, прав на чисте, здорове, сприятливе для життя середовище, стало впровадження ефективної системи екологічного менеджменту за сучасних умов.

Україна в спадщину від Радянського Союзу одержала високорозвинуту економіку, але вона на відміну від країн Заходу, була розбудована на засадах не ринкової, а командно-адміністративної системи господарювання. Така економіка носила природо-руйнівний екстенсивний характер. Як наслідок, наприклад, рівень техногенного навантаження на природне середовище в Україні у 4 – 5 разів перевищував аналогічні середньоевропейські показники. Обсяг води, що використовувався у вітчизняних технологічних процесах, у 2 – 5, а на деяких підприємствах – у 10 – 15 разів перевищував рівень її використання із застосуванням сучасних світових технологій [2].

Масштаби екологічних змін та забруднення довкілля в країні, поширення наслідків Чорнобильської катастрофи тощо створили реальну загрозу життю та здоров'ю громадян, національній безпеці країни. Звідси назріла необхідність негайного проведення заходів, спрямованих на докорінне поліпшення екологічної ситуації в Україні, забезпечення екологічної безпеки як важливої складової національної безпеки. Досвід розвинутих країн вказує на те, що необхідною умовою проведення цих заходів є широке використання ринкових механізмів, а також вдосконалення існуючих у країні систем екологічного менеджменту з узгодженням інтересів суб'єктів управління різних ієрархічних рівнів. На нашу думку, особливо важливого значення набуває втілення у реальне ринкове життя промислових підприємств теоретико-методологічних та практичних напрацювань екологічного менеджменту, які відповідають, насамперед, принципам та вимогам міжнародних стандартів якості ISO серії 14000 «Системи управління навколишнім середовищем», що увібрали у себе найбільш вагомні результати розробок теоретичного й прикладного характеру та є одним з визначальних економічних інструментів практики підприємницької діяльності за теперішніх умов.

Проблеми розвитку екологічного менеджменту є об'єктом досліджень та публікацій відомих закордонних та вітчизняних науковців, зокрема: О.Ф.Балацького, Г.О. Білявського, С. В. Єфремової, Л.К. Жубанової, В.Г. Ігнатова, Л.Ф. Кожушко, А.В. Кокіна, Д.А. Кривошеїна, С.М. Літвака, О.А. Лук'янихіної, А.Д.Сармурзиної, Ю.М. Саталкіна, В.Я. Шевчука, Ш.Ш.

© Махініч Г. О.

Хамзиної та ін. У наукових доробках цих вчених розглянуті питання становлення, сутності і методичних основ екологічного менеджменту як різновиду управління і сфери наукового дослідження.

Враховуючи значний науковий доробок вітчизняних та зарубіжних дослідників, зауважимо, що за умов поширення тенденцій до екологізації усіх галузей вітчизняного виробництва, які визначають провідну роль екологічного менеджменту у вирішенні проблем щодо забруднення навколишнього середовища, потребують подальшого наукового дослідження як ключові аспекти теоретичних й методичних засад управління навколишнім середовищем у національній промисловості, так й інструменти системи управління навколишнім середовищем, глибинне осмислення яких приведе до усвідомлення необхідності впровадження міжнародних стандартів якості ISO серії 14000 як чинника забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств, що сприятиме забезпеченню екологічної безпеки України та відновленню її економічної стабільності.

Відповідно метою цієї статті є вивчення й узагальнення теоретичних та практичних аспектів екологічного менеджменту та окреслення основних інструментів і особливостей системи управління навколишнім середовищем на вітчизняних підприємствах за сучасних умов.

На основі дослідження поглядів вітчизняних науковців у сфері екологічного менеджменту можна дійти висновку щодо тотожності тлумачення вченими сутності понять «екологічний менеджмент» та «екологічне управління». Необхідно врахувати те, що екологічний менеджмент створювався свого часу в розвинутих країнах з ринковою економікою для досягнення паритету між економічними інтересами виробника та еколого-соціальними потребами суспільства. З самого початку екологічний менеджмент замислювався як екологічно обґрунтована система ринкового управління навколишнім середовищем, яка повинна була стати новим концептуальним підходом до виробничої діяльності.

Зауважимо також, що наукові дослідження проблематики екологічного менеджменту здійснюються безвідносно до конкретного типу економіки (командно-адміністративної, ринкової) або виду діяльності (виробничої, наукової тощо).

На нашу думку, одне з найбільш чітких визначень сутності екологічного менеджменту сформулювали науковці В.Я. Шевчук, Ю.М. Саталкін, Г.О. Білявський та ін., які стверджують, що «екологічний менеджмент» є складовою загальної системи управління підприємством, яка носить ринковий характер та має за мету досягнення екологічної вигоди або прибутку із застосування ринкових механізмів [11].

Російські науковці В.Г. Ігнатов та Л.В. Кокін пропонують таке визначення поняття «екологічного менеджменту»: «Екологічний менеджмент – це екологічно безпечне управління сучасним виробництвом, управління процесами зміни екологічного стану суспільства, країни, регіону» [3].

Окремої думки дотримується А.Є. Хачатуров – один із провідних російських спеціалістів у сфері екологічного маркетингу та менеджменту, який вважає, що екологічний менеджмент не є надбудовою або відгалуженням сучасної науки про управління, а виступає логічним розвитком концепції всеосяжного менеджменту якості (Total Quality Management, TQM), яка у цей час є основою філософії сучасного менеджменту [9].

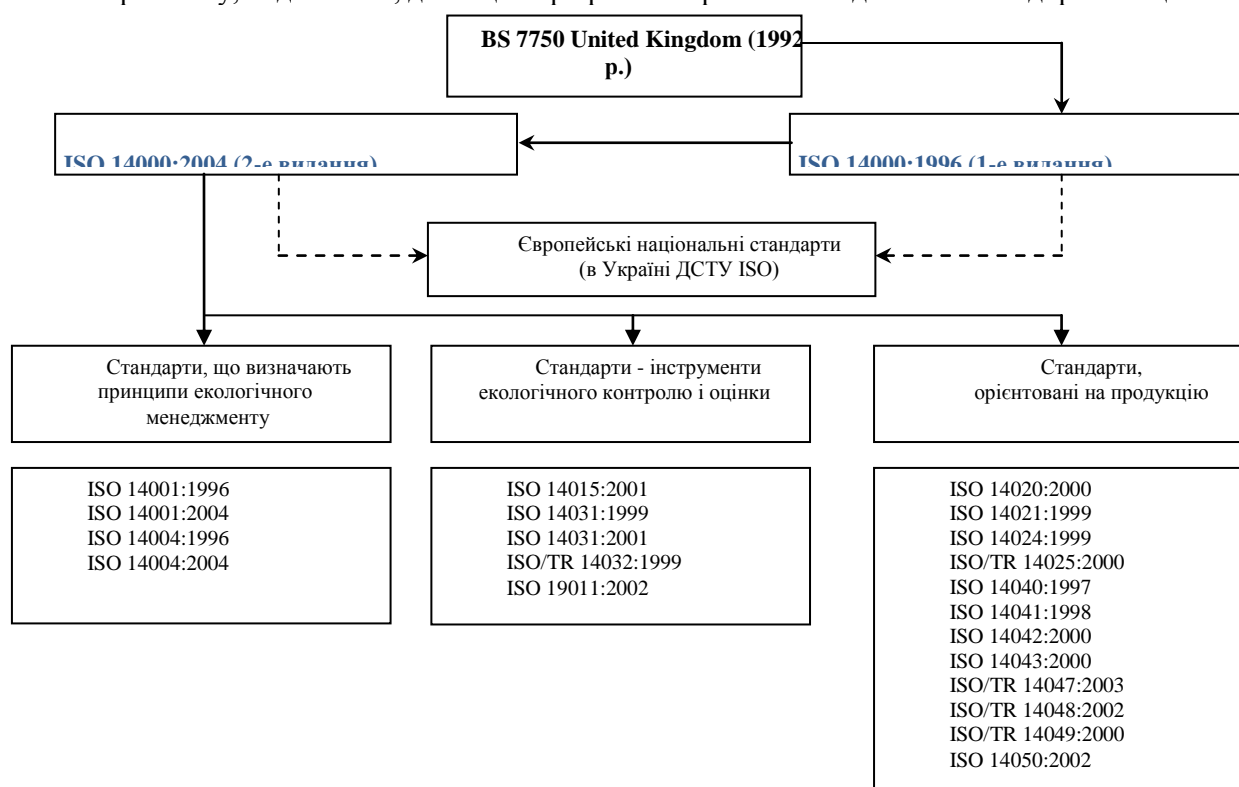
Враховуючи зазначене вище, нижче розглянемо особливості екологічного менеджменту в сучасному розумінні відповідно до міжнародних стандартів якості ISO серії 14000, структуру яких наведено на рис. [5; 6; 8].

Зауважимо, що стандарти систем екологічного менеджменту ISO 14000 дозволяють підприємству досягти якісно нового рівня охорони навколишнього середовища, зробити його природоохоронну діяльність системною і ефективнішою шляхом здійснення необхідних заходів щодо вдосконалення охорони навколишнього середовища при збереженні економічних інтересів підприємства.

У ділових міжнародних колах екологічний менеджмент розглядається як гарант забезпечення переходу людства до стійкого розвитку. Рішення про розробку стандартів ISO серії 14000 у 1996 р. Технічним комітетом 207 (ТС 207) Міжнародної організації із стандартизації,

базовою моделлю яких послужили британські стандарти BS 7750, з'явилося як результат Уругвайського раунду переговорів за Всесвітньою торговою угодою. У результаті офіційних зустрічей на вищому рівні у Ріо-де-Жанейро в 1992 р. на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку були прийняті міжнародні керівні екологічні документи, зокрема Декларація з навколишнього середовища і розвитку «Повістка дня на XXI століття». Декларація стала основоположним міжнародним документом, що визначає сучасну державну стратегію у сфері охорони навколишнього середовища і стійкого розвитку більшості країн світу. У ній вказувалося на необхідність віднесення екологічного менеджменту до ключової домінанти стійкого розвитку, і одночасно, до вищих пріоритетів промислової діяльності і підприємництва.

*Складено автором на основі джерел [5;6;8]

Рис. Структура міжнародних стандартів ISO 14000:2004*

Мета стандартів ISO серії 14000 полягає у забезпеченні збереження навколишнього середовища і зниження споживання ресурсів на підприємстві. Передбачалося, що система стандартів забезпечуватиме зменшення несприятливих дій на навколишнє середовище на трьох рівнях: організаційний (поліпшення екологічної «поведінки» корпорацій); національний (створення істотного доповнення до національної нормативної бази і компоненту державної екологічної політики); міжнародний (поліпшення умов міжнародної торгівлі).

Основним об'єктом ISO 14000 є система екологічного менеджменту (Environmental Management System, EMS) [8], що є частиною загальної системи менеджменту підприємства, яка включає організаційну структуру, елементи, механізми, процедури і ресурси, необхідні для управління природоохоронними аспектами його діяльності. Це досягається за допомогою розробки, досягнення цілей екологічної політики, її перегляду і коригування. Застосування стандартів, дія яких розповсюджується на управління навколишнім середовищем, має на меті озброїти організації елементами ефективної системи управління навколишнім середовищем, які б могли скласти єдине ціле із загальною системою управління. Це допоможе організаціям і підприємствам досягти як екологічних, так і економічних цілей.

Аналіз ключових аспектів системи стандартів ISO 14000 дає підстави дійти висновку про те, що на відміну від багатьох інших природоохоронних стандартів, система стандартів ISO 14000 орієнтована не на кількісні параметри (обсяг викидів, концентрації шкідливих речовин тощо) і не на технології (вимога про використання визначених або кращих технологій). Основний документ серії – ISO 14001 не містить жодних «абсолютних» вимог до дії організації на навколишнє середовище, за винятком того, що організація в спеціальному документі повинна оголосити про своє прагнення відповідати національним стандартам.

Система екологічного менеджменту відповідно до стандарту ISO 14001:2004 [8], включає шість взаємопов'язаних елементів: екологічну політику; планування природоохоронної діяльності відповідно до прийнятої екологічної політики; організацію діяльності у системі екологічного менеджменту і її реалізація; внутрішні перевірки й коригування здійснюваної діяльності; аналіз результатів роботи і перегляд системи екологічного менеджменту; демонстрацію досягнутих у системі екологічного менеджменту результатів і їх послідовне поліпшення.

Системи управління навколишнім середовищем сертифікуються саме на відповідність стандарту ISO 14001. Решта всіх документів розглядається як допоміжні. Наприклад, ISO 14004 містить більш розгорнуті керівні вказівки щодо створення системи екологічного менеджменту, ISO 19011:2002 містить рекомендації по проведенню аудиту. Серія 14040 визначає методологію «оцінки життєвого циклу», яка може використовуватися при оцінці екологічних дій, пов'язаних з продукцією організації, а в ISO 14050:2002 включений словник.

В Україні роботи зі створення, впровадження і сертифікації систем екологічного менеджменту визначаються введеними в дію з 1997 р. національних стандартів ДСТУ ISO 14001:1997, ДСТУ ISO 14004:1997, ДСТУ ISO 14010:1997, ДСТУ ISO 14011:1997, ДСТУ ISO 14012:1997, а також стандартом ДСТУ ISO 19011:2003. У 2005 р. була затверджена і введена в дію друга версія стандартів по системах управління навколишнім середовищем – ДСТУ ISO 14001:2005 і ДСТУ ISO 14004:2005.

Статистика вказує на актуальність широкого впровадження сучасних систем екологічного управління (СЕУ) як в світі, так і в Україні зокрема з огляду на необхідність захисту національних економічних інтересів за умов європейської інтеграції, вступу України в СОТ та теперішніх умов економічної кризи.

Отже, кількість сертифікованих СЕУ у світі переконливо засвідчує доцільність якомога ширшого розповсюдження сучасних методів екологічного менеджменту серед вітчизняних підприємств на засадах міжнародних стандартів якості. Так, на кінець грудня 2005 р. нараховувалося 111 162 сертифікати на СЕУ у 138 країнах (у тому числі в Європі – 56 000 СЕУ у 107 країнах) [1]. За 2005 р. їх кількість збільшилась на 21 225 (або на 23,5%) відповідно порівняно з аналогічним періодом минулого року, коли загальна сума СЕУ становила 89 937 у 127 країнах.

За даними Реєстру Системи сертифікації УкрСЕПРО станом на кінець першого кв. 2008 р. в Україні налічується 47 вітчизняних підприємств, що мають чинні сертифікати на СЕУ за ДСТУ ISO 14001:2006 [7]. Цей показник розраховувався з урахуванням показників кількості виданих, анульованих сертифікатів та сертифікатів, термін дії яких закінчився. Так протягом першого кварталу 2008 р., за даними Реєстру Системи сертифікації УкрСЕПРО вітчизняним підприємствам було видано Органами сертифікації регіональних центрів та установ, що підпорядковані Держспоживстандарту України три сертифікати на СЕУ. Статистичні дані останніх років щодо розподілу впровадження СЕУ за галузями народного господарства України дають підстави дійти висновків стосовно закріплення за окремими галузями незмінно високого рівня показників кількості впроваджених та сертифікованих СЕУ. Зокрема, до таких основних секторів промисловості України належать: харчова промисловість, машинобудування, металопереробна галузь, будівництво тощо. Наприклад, харчова промисловість продовжує демонструвати тенденцію зростання кількості отриманих сертифікатів на СЕУ так, станом на перший квартал 2008 р. вітчизняними підприємствами було впроваджено чотири СЕУ, що відповідно вдвічі перебільшує кількість отриманих сертифікатів вітчизняними підприємствами у період з 2006 р. до першого кварталу 2008 р. (станом на початок 2007 р. цей показник становив дві СЕУ відповідно) [7; 10]. Така ситуація, на нашу думку, пояснюється, насамперед, надмірним насиченням ринку

харчової промисловості товарами як вітчизняних, так і іноземних виробників, головною перевагою при придбанні яких все більше виступає якість та екологічна безпечність.

Слід звернути увагу, що впровадження міжнародних стандартів якості ISO серії 14000 дозволяє підприємствам не лише зменшувати вплив на навколишнє середовище, а й сприяє появі таких позитивних тенденцій, які у свою чергу призводять до зростання ефективності господарської діяльності підприємства, посилення його конкурентоспроможності: відбувається зростання ступеня переробки відходів і вторинного використання ресурсів; знижується енерго- та ресурсомісткість одиниці продукції, що виробляється підприємством; зростає рівень безпечності умов праці; відтворюється реальний стан можливостей появи аварійних ситуацій та нещасних випадків у виробничій та господарській діяльності підприємства, що уможливорює оцінку ризиків та наслідків впливу на навколишнє середовище; знижується ризик порушення законодавчих норм і штрафів за забруднення навколишнього середовища; зростає рівень задоволення критеріям інвесторів, і як наслідок, – розширення доступу до інвестицій та капіталовкладень у розвиток підприємства; посилюється суспільна репутація організації.

Розглянувши основні аспекти екологічного менеджменту та розвитку сучасних методів управління навколишнім середовищем на основі, перш за все, міжнародних стандартів якості ISO серії 14000, доходимо таких висновків:

- екологічний менеджмент (управління навколишнім середовищем) є як невід'ємною складовою системи управління на підприємстві, так і елементом розвитку концепції всеосяжного менеджменту якості (Total Quality Management, TQM);
- мета екологічного менеджменту полягає у зменшенні несприятливих дій на навколишнє середовище, що сприятиме та забезпечуватиме підприємству досягнення якісно нового рівня охорони навколишнього середовища і запобігання його забруднення та зробить природоохоронну діяльність організації системною й ефективнішою шляхом здійснення необхідних заходів ринкового характеру щодо розробки, досягнення цілей екологічної політики, її перегляду і коригування при збереженні соціально-економічних інтересів і потреб підприємства;
- екологічний менеджмент є сучасним механізмом управління природоохоронною діяльністю, який знайшов визнання на міжнародному рівні й використовується переважною більшістю промислових підприємств у світі вже більше десяти років з огляду на розробку та впровадження системи управління навколишнім середовищем, що відповідає міжнародним стандартам якості ISO серії 14000, що умовно можна розділити на три групи (які визначають принципи екологічного менеджменту; які охоплюють та декларують інструменти екологічного контролю й оцінки; що орієнтовані на продукцію);
- враховуючи світові тенденції та аналізуючи сучасний стан з екологічного менеджменту на вітчизняних підприємствах, відзначимо, що Україна хоч і відстає від Європи у кількості впроваджених та сертифікованих СЕУ, але вже має достатній рівень усвідомлення щодо необхідності використання ефективних механізмів управління та господарської діяльності на принципах впровадження й функціонування СЕУ на основі міжнародних стандартів якості ISO серії 14000.

У зв'язку з цим екологічний менеджмент повинен стати мистецтвом прийняття ефективних управлінських рішень з метою поліпшення природоохоронної діяльності підприємства, запобігання загрози для довкілля на шляху вирішення його стратегічних завдань.

Наразі існує потенціал для подальшого дослідження проблематики процесу управління навколишнім середовищем у сучасному динамічному середовищі, вплив зовнішніх факторів якого призводить до появи неврахованих чинників і вимагає розробки багатогранної моделі екологічного управління, що і є метою наступних публікацій автора.

Література

1. Віткін Л., Сухенько А., Польшаков В., Миленко М. Системи управління якістю та системи екологічного управління: впровадження у світі та на Україні /Л. Віткін [та ін.] //Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2006. — № 6.

2. Загороднюк П.О. Взаємозв'язок екологічної й економічної безпеки та її вплив на економічне зростання України /П.О. Загороднюк // Екологія довкілля та безпека життєдіяльності. – 2005. – №6. – С. 9-14.
3. Игнатов В.Г., Кокин А.В. Экологический менеджмент В.Г. Игнатов [и др.]. – Ростов-на-Дону: Книжное издательство, 1997.– 127 с.
4. Кривошеин Д.А., Муравей Л.А., Роева Н. Н. и др. Экология и безопасность жизнедеятельности Д.А. Кривошеин [и др.] /Под ред. Л.А.Муравья: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, 2000. – 447 с.
5. Международный стандарт ISO 14001:2004. Системы экологического менеджмента. Требования и руководство для использования. – [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.qm-s.com/iso-14001.php>.
6. Об организации ISO. — [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.inform.aee.ru>.
7. Результати моніторингу стану впровадження та сертифікації СУЯ та СЕУ в Україні за 1-й квартал 2008 року // Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2008. – № 2.
8. Системы экологического менеджмента (EMS). — [Электронный ресурс]– Режим доступа: <http://www.staratel.com/iso/ISO14000/Referats/ODV/EMS.htm>.
9. Хачатуров А.Е. Качество жизни и экологические маркетинг и менеджмент. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://ww.14000.ru>.
10. Цициліано О., Заклецький А., Хмель В., Калита О., Козаченко Л. Моніторинг у сфері управління якістю та екологічного управління в Україні за 2006 рік /О. Цициліано [та ін.] //Стандартизація. Сертифікація. Якість. – 2007. — № 2.
11. Шевчук В.Я., Саталкін Ю.М., Білявський Г.О. та ін. Екологічне управління: підруч. /В.Я. Шевчук – К.: Либідь, 2004. – 432 с.

Махинич А.А. Система управления окружающей средой на отечественных предприятиях. В статье обоснована необходимость исследования теоретических и практических основ экологического менеджмента и определены ключевые аспекты системы управления окружающей средой в современных условиях.

Ключевые слова: **экологический менеджмент, система управления окружающей средой, всеобъемлющий менеджмент качества, международные стандарты качества ISO 14000.**

Makhinich G.A. Environmental management system of the domestic enterprises. The paper presents the necessity of theoretical and practical bases of ecological management, and basic aspects of environmental management system in modern conditions

Key words: **ecological management, environmental management system, total quality management, International Quality Standards ISO 14000.**

УДК [331.556:33.05-044.372](477)

Шевченко І.Б.,

канд. екон. наук, доцент кафедри економіки підприємства АПСВ

Вплив світової фінансової кризи на стан безробіття в Україні

У статті досліджується вплив світової фінансової кризи на стан безробіття у різних країнах світу та зростання рівня безробіття в Україні на тлі її соціально-економічних наслідків.

Ключові слова: **безробіття, критерії, світова фінансова криза, ринкова економіка.**

Ринкова економіка, навіть за наявності ринкових регуляторів, навіть за найсприятливіших умов функціонування, не може забезпечити повної зайнятості населення та уникнути безробіття.

Безробіття – це соціально-економічне явище, за якого частина населення не може знайти роботу, стає відносно надлишковою та поповнює резервну армію праці. [3]

За даними ООН, сьогодні близько 800 млн. осіб, тобто практично кожний третій працездатний у світі, не має роботи взагалі або має випадковий чи сезонний заробіток. Чим нижчий рівень соціально-економічного розвитку країни, тим вищий рівень безробіття, і навпаки. Тому безробіття є центральною соціальною проблемою сучасного суспільства, особливо на тлі світової фінансової кризи та спаду промислового виробництва, що вона спровокувала; і дослідження його є надзвичайно актуальною темою для науковців.

Першим зробив спробу пояснити сутність безробіття англійський економіст Т. Мальтус. Теорію виникнення розробляли та пояснювали причини безробіття економісти-творці класичної економічної теорії, неокласики, послідовники Кейнса. Проте і наразі жодна теорія не дає відповіді про можливість уникнення цього явища і не втратила своєї актуальності. Над цією проблемою працюють, досліджують причини її виникнення та вивчають способи регулювання безробіття такі відомі вчені як С. Бандур, Д. Богиня, О. Грішнова, Е. Качан, Е. Лібанова, В. Петюх та ін.

Варто відзначити, що зростання безробіття на тлі фінансової кризи зафіксовано у всьому світі.

Найвищий рівень безробіття в березні 2009 р. зафіксовано у Польщі — 11,2%, або 1,75 млн. осіб. У польському Міністерстві праці такий високий рівень безробіття пояснюють сезонністю наукових досліджень, в яких зайняті поляки [2].

Не набагато краще йдуть справи в Ірландії. У березні кількість громадян цієї країни, які втратили роботу, досягла максимального значення за останніх 40 років – 11% [2].

На третє місце серед країн з найвищим рівнем безробіття вийшла Австралія. У березні 2009 р. робочі місця там втратило 52,9 тис. осіб. Таким чином, зараз на континенті 650 тис. людей залишилось без конкретного заробітку, що становить 10,9% від працездатного населення [2].

Рівень безробіття в усіх країнах – членах ЄС (ЄС-27) у березні цього року також зріс і становив 8,3% проти 8,1% у лютому 2009р. У березні 2008 р. рівень безробіття в єврозоні становив 7,2%, в ЄС-27 – 6,7% [5].

До зони євро з 2009 р. належать 16 країн: Бельгія, Німеччина, Греція, Іспанія, Франція, Ірландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Австрія, Португалія, Фінляндія, Словенія, Мальта, Кіпр та Словаччина. У березні 2009 р. найнижчий рівень безробіття зареєстрований у Нідерландах (2,8%). Найвищий рівень безробіття у цей місяць спостерігався в Іспанії (17,4%), Латвії (16,1%) та Литві (15,5%). За даними Євростату, загалом у березні не мали роботи 14,158 млн. осіб в єврозоні та 20,154 млн. осіб – в ЄС-27 [5].

За даними міністерства праці США, у квітні безробіття зросло до максимального рівня за останніх 25 років і становило 8,9%. У коментарях фахівців зазначається, що зростання безробіття збіглося з прогнозами аналітиків. У березні рівень безробіття в США дорівнював 8,5%. Скорочення кількості робочих місць у несільськогосподарських галузях країни за вказаний період виявилось менш значним, ніж очікувалось і становило 539 тис. місць. Прогнози аналітиків коливалися в діапазоні від 580 до 810 тис. Настільки масові звільнення пов'язані з тим, що компанії відчувають проблеми із залученням коштів, а падіння попиту призвело до операційних збитків підприємств. Особливо гостро кризу відчувають у фінансовому секторі, нерухомості, автомобільній промисловості. Уряд намагається зупинити ріст безробіття інвестуванням інфраструктурних проектів та господарства країни у цілому. У разі, якщо програма, котру розробили посадовці, запрацює, країна може отримати 3,5 млн. робочих місць. Пожвавлення в економіці США може виявитися досить повільним через проблеми у банківській системі і стриманість споживачів [5].

Станом на кінець квітня 2009 р. загальне число безробітних у Росії становило 7,7 млн. людей, або 10,2% економічно активного населення, що стало рекордно високим показником за останніх дев'ять років. За підрахунками Федеральної служби державної статистики, у квітні 2009 порівняно з попереднім місяцем число безробітних зросло на 2,7%, а порівняно з квітнем минулого року – на 71,1%. Зазначимо, ці дані розраховані відповідно до методології Міжнародної організації праці. Вона передбачає віднесення до безробітних усіх осіб, що не мають роботи, активно її шукають будь-

якими способами і готових розпочати працювати у найкоротший строк. Водночас, за даними Міністерства соціального розвитку, число офіційних безробітних у Росії до 13 травня 2009 р. знизлося на 0,3% – до 2,257 млн. людей [5].

Рівень безробіття в Японії у березні 2009 р. виріс на 0,4 відсоткового пункту порівняно з попереднім місяцем і становив 4,8% (з урахуванням сезонних коливань). Абсолютне число безробітних у країні становило 3,35 млн. осіб. Абсолютне число безробітних у країні у зазначеному вище році дорівнювало 3,35 млн. осіб, що на 670 тис., або 25%, більше ніж у березні 2008 р. [5]

Міжнародна організація праці (МОП) змінила свій прогноз щодо світового рівня безробіття в бік підвищення. Зокрема, експерти МОП стверджують, що втратять роботу в 2009 р. не 210 млн., як стверджувалося раніше, а 239 млн. осіб. Про це йдеться в новому прогнозі МОП, оприлюдненому на офіційному сайті організації. Згідно з прогнозом, світове безробіття в поточному році досягне 7,4%. При цьому кількість безробітних серед молоді, як очікується, зросте до 17 млн. Багато працівників потраплять під скорочення на промислових підприємствах і, насамперед, в автомобілебудуванні, йдеться в прогнозі. Так, для провідних країн світу рівень безробіття становитиме від 6,1 до 9%, а найбільш складна ситуація виникне в країнах на пострадянському просторі — від 9 до 12,1%. Крім того, в СОТ занепокоєні тим, що в цьому році 200 млн. працівників піддаються небезпеці поповнити ряди людей, що живуть на менше ніж 2 долари в день, опинившись таким чином у злиднях [5].

За даними Держкомстату України, на 1 січня в Державній службі зайнятості було зареєстровано 844,9 тис. безробітних. А вже на 15 січня 2009 р. чисельність зареєстрованих безробітних виросла до 919,7 тис. [4] Показник, розрахований за методикою МОП і набагато об'єктивніший (хоча теж не зовсім) реальний рівень безробіття в 2,5 раза більший і перевищує показник офіційно зареєстрованого безробіття, можна дійти висновку, що вже тепер у країні понад 2 млн. незайнятих. У грудні минулого року в Міністерстві праці та соціальної політики прогнозували, що рівень безробіття за методологією МОП у 2009 р. зросте до 9% (у середньому за 9 місяців 2008р. він становив 6,5%). Але, якщо тенденції, що утворюються, збережуться, Україна ризикує вийти на рівень 11 – 13%, чисельність безробітних може перевищити 5 – 7 млн. осіб [5].

У лютому центри зайнятості по всій Україні зареєстрували 103 тис. нових безробітних, що, за даними Державної служби зайнятості, на третину менше показників січня. Усього ж статус непрацевлаштованих станом на 1 березня в Україні вже мають 1,03 млн. громадян. Зниження темпів зростання офіційного безробіття аналітики пояснюють тим, що масове закриття заводів і фабрик сталося в грудні, тому на січень припав пік звернень у центри зайнятості. Пішли під скорочення насамперед ті працівники, які зараз частково зайняті. Їхня чисельність зростає у геометричній прогресії. За даними служби зайнятості, у грудні 2008 р. в режимі скороченого робочого дня чи тижня працювали 928 тис. осіб, для порівняння – у жовтні — 270 тис. У відпустках за власний рахунок під кінець року числилося 829 тис., це при тому, що в тім таки жовтні їх було 321,5 тис. осіб [4].

Подібна ситуація спостерігалася практично в усіх областях України, але особливо у східних регіонах. Високий рівень звернень до служб зайнятості наразі фіксується в Полтавській, Вінницькій, Харківській, Дніпропетровській і Донецькій областях. А керівник Федерації профспілок України Василь Хара упевнений, що офіційна статистика не відображає реальної картини на ринку праці. Профспілковий лідер також нагадує, що багато людей сьогодні відправлено у відпустки за власний рахунок. До того ж багато працездатних просто не реєструються в центрах зайнятості. У свою чергу керівництво Федерації профспілок стверджує, що реальна кількість безробітних в Україні у 1,5 раза вища. Його думку підтверджують і експерти. Зокрема, фахівці Центру соціально-економічних досліджень «Case-Україна» констатують, що українці не поспішають ставати на офіційний облік у місцеві центри зайнятості. У них реєструється лише 60% людей, які втратили роботу, а саме – їх звітність є основою для розрахунку офіційних показників безробіття. Без уваги Держкомстату також залишаються ті громадяни, які знаходяться у неоплачуваних відпустках. За словами Боярчука, за останніми підрахунками таких у країні понад 3 млн. Ці люди фактично є безробітними, однак офіційна статистика їх не враховує.

Це дає підстави стверджувати, що фактичне безробіття перевищує 10%. Якщо людина звільняється за згодою сторін, то, згідно з новим законодавством, він може стати на облік у центр зайнятості лише на 91-й день із дня звільнення [6]. Крім того, методологія розрахунку безробіття в Україні і в країнах світу суттєво відрізняється. В Україні показник безробіття ґрунтується на кількості людей, які стали на облік у центрі зайнятості. Підхід Міжнародної організації праці полягає у тому, що з усієї кількості працездатних мінусує працюючих і деякі категорії людей (що працюють за наймом на сімейних підприємствах). Всі інші вважаються безробітними.

У березні в Україні зареєстровано 897,8 тис. безробітних. Це лише 3,2% від всієї кількості працездатного населення. Рівень зареєстрованого безробіття в Україні до кінця квітня 2009 р. становив 2,9% населення працездатного віку. У березні 2009 р. цей показник становив 3,1%, у січні–лютому – 3,2%. У грудні 2008 р. було 3%, у листопаді – 2,3%, у жовтні – 1,9%. Раніше у 2008 р. три місяці поспіль безробіття становило 1,8%. У червні 2008 р. рівень безробіття становив 1,9%, в травні – 2,0%, у квітні – 2,2%, у березні – 2,3%, у січні – лютому – 2,4%. До кінця квітня 2009 р. зареєстровано 808,8 тис. безробітних (у березні – 879 тис.). З них допомогу по безробіттю одержували 579,3 тис. осіб (у березні – 627,4 тис.). Середній розмір такої допомоги становив 612,22 грн. на місяць (раніше – 604,16 грн.). Серед зареєстрованих на кінець січня безробітних 443,7 тис. – жінки, більшість із безробітних – 466,5 тис. – міські жителі. Потреба підприємств у працівниках на заміщення вакантних робочих місць і посад у січні становила 85,1 тис. осіб (місяцем раніше – 84,5 тис.). При цьому, за даними Держкомстату, кількість незайнятих громадян, які знаходились на обліку в державній службі зайнятості, становила 827,4 тис. осіб (місяцем раніше – 897,8 тис. осіб). Таким чином, навантаження на 10 вільних робочих місць (вакантну посаду) становило 97 осіб (місяцем раніше – 106 осіб на 10 місць) [4].

У січні до служби зайнятості звернулося вдвічі менше українців, ніж у грудні. На початку року на ринку праці України окреслилася позитивна тенденція зменшення кількості звернень до служби зайнятості. Зменшення темпів зростання офіційного безробіття ще не означає, що ринок праці починає виходити з кризи. У найближчі місяці експерти очікують другу масштабну хвилю безробіття. Водночас динаміка падіння вакансій зменшилася майже в 10 разів. Якщо у грудні було втрачено близько 45 тис. вакансій, то у січні – лише 4600. Пояснюється це значною кількістю людей – 1 млн. 700 тис. осіб, які перебувають у стані латентного безробіття, сидячи у безстрокових відпустках чи працюють неповний день або тиждень. За даними Держкомстату, у грудні у режимі неповної зайнятості працювало 928 тис. осіб, а у неоплачуваних адміністративних відпустках перебувало 829 тис. осіб [4]. Ці працівники є потенційними клієнтами центрів зайнятості. За прогнозами, сформованими на основі методології Міжнародної організації праці, у 2009 р. рівень безробіття в Україні сягне 9%. Без роботи залишаться близько 3 млн. осіб [5].

Однак не слід не панікувати через оприлюднення таких цифр, оскільки вони не набагато відрізняються від показників двох попередніх років. Зокрема, у 2007 р. до служби зайнятості звернулося 2 млн. 419 тис. українців, у 2008 р. – 2 млн. 500 тис. До того ж цього року приблизно у 2,1 рази збільшився бюджет Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування на випадок безробіття. Якщо у 2008 р. на виплату допомоги з безробіття було витрачено 2 млрд. 210 млн. грн., то цього року на ці цілі передбачено 4 млрд. 710 млн. грн. Дефіциту бюджету Фонду страхування на випадок безробіття, якого побоювалися вже у лютому, вдалося уникнути завдяки прийнятими змінами до законодавства, що набули чинності 13 січня. Зараз роботодавці пропонують вакансії у багатьох галузях економіки. Серед робітничих спеціальностей затребувані слюсарі, електромонтери, малярі, електрогазозварювачі, серед професій сфери обслуговування – продавці, водії, охоронці. Щодо вакансій службовців, то, як і раніше, спостерігається підвищений попит на ІТ-спеціалістів, а також почали з'являтися вакансії для менеджерів з продажів і менеджерів з реклами. Загалом на січень на одне вільне місце припадало 11 безробітних українців.

Однак по регіонах ситуація нерівномірна. Найкращий стан справ із зайнятістю традиційно спостерігається в Києві, де на 12 тис. безробітних було 20 тис. вакансій. У деяких областях України ситуація набагато гірша – там на одне вільне місце може припадати 35 – 40 незайнятих громадян. Зокрема, у Вінницькій області сьогодні зареєстровано 44 тис. 650 безробітних, а пропонується лише 1393 вакансії. Зниження темпів зростання безробіття зафіксовано насамперед

у східних регіонах. У Донецькому регіональному центрі зайнятості на 17 лютого на обліку знаходилось 69,2 тис. безробітних. Для порівняння, за січень кількість безробітних в області виросла більш як на 12 тис., а за першу половину лютого – лише на 2 тис. Незважаючи на те, що в абсолютних цифрах безробітних більше на сході України, знайти роботу складніше на заході й у центрі. Приміром, у Вінницькій області на 44,2 тис. безробітних припадає менше 1,4 тис. вакансій. Схожа ситуація в Черкаській і Хмельницькій областях – на одне робоче місце також претендує 35–40 осіб (станом на 01.03.09 р.) [4].

Які це може мати соціальні наслідки, важко навіть уявити. Влада поки стурбована питаннями не подолання кризи і підвищення рівня зайнятості, а тим, як не виплачувати допомоги безробітним. Так, відповідно до норм «антикризового» законодавства, що вступили в дію з 13 січня ті, що звільнилися «за угодою сторін» без «поважної причини» (а це величезна частина тих, що всіх звільняються), зможуть отримати допомогу лише через три місяці після звільнення.

З огляду на викладене вище, можна сформулювати першочергові завдання державного регулювання ринку праці:

- 1) направити бюджетні резерви на виплату допомоги по безробіттю, аби уникнути стрімкого падіння життєвого рівня населення;
- 2) розробити заходи, спрямовані на збереження робочих місць та відновлення економічного і трудового потенціалу країни;
- 3) спрямовувати інвестиційний потік насамперед у промислову сферу, у стратегічно важливі для економіки та експортоорієнтовані підприємства;
- 4) стимулювання роботодавців до збереження робочих місць.

Та ситуація з безробіттям нині залежить не тільки від української влади, а й від розвитку зовнішньоекономічної кон'юнктури. Залишається сподіватися, що світова економіка почне виходити з кризи не пізніше 2009р., і попит на основні товари українського експорту відновиться. Це допоможе відродити національне виробництво і різко знизити рівень безробіття.

Література

1. Архів документів Міністерства праці та соціальної політики [електронний ресурс]: — Режим доступу до даних: <http://www.mlsp.gov.ua/>
2. В Україні найнижчий показник безробіття: [електронний ресурс]/сайт новин Економічна правда. — Режим доступу до даних: <http://www.epravda.com.ua/news/49e595baebb4e/>
3. Григоруку А.А., Палюх М.С., Литвин Л.М., Літвінова Т.Д. Основи економічної теорії: політекономічний аспект / За ред. А.А. Григорука, М.С. Палюха. – Тернопіль, 2002. — 304 с.
4. Ринку праці [електронний ресурс]: за статистичними даними / Держ. ком. статистики України – Режим доступу до даних: www.ukrstat.gov.ua/
5. Сайт новин ООН в Україні [електронний ресурс]: — Режим доступу до даних: <http://www.un.org.ua/ua/news>
6. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / Аналітична доповідь підготовлена групою фахівців Центру економічного розвитку (Київ) у складі: О. Пасхавер (керівник проекту), Л. Верховодова та К. Агеева за фінансової підтримки Програми МАТРА КАП (Грант Посольства Нідерландів): [електронний ресурс] Центр соціально-економічних досліджень «CASE Україна»: — Режим доступу: http://www.case-ukraine.com.ua/index.php?mode=static_page&pid=5&miid=2
7. Тайм-аут безробіття: Перший позитив на ринку праці [електронний ресурс] «Новинар»/ В. Червоножка //Новинар. – 2009. — 17 лют. – Режим доступу: <http://novynar.com.ua/analytics/economics/55727>
8. Українців чекає друга хвиля безробіття? //Українська правда життя [електронний ресурс]. – 2009. – 20 лют. – Режим доступу: <http://life.ppravda.com.ua/problem/499eafe7c6db8>

Шевченко І.Б. Влияние мирового финансового кризиса на состояние безработицы в Украине. В статье исследовано влияние мирового финансового кризиса на состояние безработицы в разных странах мира и рост уровня безработицы в Украине на фоне его социально-экономических последствий.

Ключевые слова: **безработица, критерии, мировой финансовый кризис.**

Shevchenko I.B. The influence of the world financial crisis on unemployment in Ukraine. The article reveals the influence of the world financial crisis on unemployment in different countries of the world. The growth of the level of unemployment in Ukraine and the social and economical consequences of crisis are analyzed.

Key words: **unemployment, criteria, world financial crisis.**

Р

Політика, історія, культура

УДК 75(092)

Голубнича А.І.,

аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Формування світогляду М.Л. Бойчука

У статті розглядається процес формування світогляду визначного українського художника-монументаліста М.Л. Бойчука. Акцентується увага на персоналіях і основних факторах, які вплинули на формування його особистості.

Ключові слова: неовізантизм, монументальний живопис, світогляд, українське мистецтво.

Однією з найяскравіших постатей образотворчого мистецтва України ХХ ст. був художник Михайло Львович Бойчук. Він став засновником самобутнього стилю «неовізантизм», в основу якого покладено сприйняття традиції іконопису в контексті його синтетичного поєднання з народною українською культурою. Він був також і обдарованим педагогом, мав значну кількість послідовників і учнів. Метою цієї статті є визначити фактори, що вплинули на формування особистості М.Л. Бойчука та простежити долю митця на різних етапах формування його світогляду. Саме стилю М.Бойчука судилося стати одним з найяскравіших і найнещадніше втрачених явищ «розстріляного відродження», а його ідейному натхненнику розплатитися за творчі пошуки ціною власного життя.

Михайло Львович Бойчук пройшов досить нелегкий життєвий шлях. Народився майбутній митець 30 жовтня 1882 р. у с. Романівна Теробовлянського району на Поділлі. Він був першою дитиною у сім'ї, його батьки – Леонтій і Ганна Бойчуки, окрім нього, мали ще шістьох дітей, синів – Івана, Дмитра, Тимка та дочок – Марію, Катерину, Юлію. Овдовівши, батько одружився вдруге, і від цього шлюбу Михайло Бойчук мав ще двох сестер – Олену та Розалію.

Про своє дитинство та юнацькі роки М.Бойчук згадує: «До 16 літ я був на селі. Пас корови й вівці. Маємо там, в Теробовлянщині, наче досі князівську культуру, перед'європейську, на чисто національному українському ґрунті. Обряди грають найбільшу ціну в селянському життю: коляди, веснянки, щедрівки тощо. Я зріс на цих впливах, кохаючись у співах. Найбільш з цього запозичив я духовних скарбів. З дитинства любив малярство. Хотів поучитися. Але не знав, не чув зовсім про які будь малярські школи. Хотів пізнати краски. Шукав церковних малярів, які б мені усе показали» [3, с.19]. Допоміг майбутньому художнику сільський вчитель, котрий дав оголошення в газету про здібного до малювання і різьблення по дереву сільського хлопчачка. На оголошення відгукнувся художник Юліан Панькевич, який саме заснував у Львові «Товариство для розвитку української штуки». З його допомогою Михайло Бойчук переїхав до Львова, аби ознайомитись з церковним мистецтвом, іконописом та книжковою мініатюрою, отримати перші уроки малярства. «Рисував з природи, – згадує М.Бойчук, – вони казали, що маю здібності. Показали мої рисунки Науковому товариству ім. Шевченка. Там зацікавились і дали мені допомогу...перед цим я в

© Голубнича А.І.

«Товаристві для розвитку української штуки» стирав порох... На гроші Шевченківського товариства закупив різних приладів і міг уже малювати більше. Далі моїми малюнками ще більше зацікавились і дали мені стипендію...» [3, с.20]. Отже, як бачимо, майбутній митець почав самостійно працювати і отримувати допомогу від Наукового товариства ім. Т. Шевченка, паралельно знайомився з церковними малярами і з їх працями у Львові.

На момент приїзду Бойчука до Львова розпочався новий етап національного відродження в Україні, центром якого стала Галичина. Піднесення мистецького і загалом, культурного життя українського населення у Львові спостерігається зі створення «Товариства для розвитку української штуки», активізацією діяльності «Товариства ім. Т. Шевченка», який очолював М. Грушевський і перетворив його на наукове. Саме «Товариству ім. Т. Шевченка» належить особлива роль у відродженні українського національного мистецтва і формуванні нової генерації митців.

З діяльністю «Товариства» в такому напрямі пов'язані перші кроки у професійній мистецькій діяльності М. Бойчука.

1899 р. разом з Панькевичем, який мав складати іспити на гімназійного вчителя, М. Бойчук поїхав до Відня, де пробув 6 місяців. Там відвідав значну кількість музеїв, найбільше його увагу привертала портрети з Александрії [5, с. 11].

За наполяганням відомого на той час художника — імпресіоніста Івана Труша, продовжив навчання у Краківській академії мистецтв (1899–1904), яка стала ідейно – естетичним центром національно – культурного руху, що охопив Польшу, відомого під назвою «Молода Польша». Митець навчався у Ф. Цинка, Ю. Унежиського. Л. Вичулковського і отримав по закінченню срібну медаль. Перебуваючи в Кракові М. Бойчук познайомився з Богданом Лепким і Василем Стефаником: «Тоді ж (під час навчання в Краківській Академії – А.Г.) я познайомився з Лепким і Стефаником, який, як хлопський син добре мене розумів і прихильно ставився до мене за весь час» [3, с. 20]. За свідченнями дослідниці О.Ріпко, у збірці Св. Гординського є навіть портрет Б. Лепкого роботи М. Бойчука [5, с. 51].

Зближення майбутнього майстра з кращим цвітом польської інтелігенції того часу – молодим польським літератором С. Виспяньським, поетом Т. Міцинським (з котрим зав'язались дружні стосунки), С. Жеромським, В. Сірошевським, участь у роботі «Української громади» у Кракові – все це мало особливо велике значення для усвідомлення М. Бойчуком проблем українського мистецтва, утвердження його патріотичних спрямувань, знайомства з художніми пошуками і найславнішими досягненнями європейської культури. За свідченнями самого М. Бойчука, він написав портрет сина С. Жеромського, і в той час саме його розповіді надихнули С. Жеромського на створення відомої «Думи про гетьманів» [3, с. 22]. На даний момент портрети С. Жеромського та його сина Адася, роботи М. Бойчука, знаходяться у музеї С. Жеромського в Наленчові (Польша) [5, с.51].

Тоді ж познайомився майбутній художник і з С. Віткевичем, який свого часу був реформатором польського мистецтва. Саме Віткевич дав Бойчуку листа до митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького, котрий допомагав здібній молоді, і писав йому про нього особисто.

Слід зазначити, що для виховання національної свідомості українців багато було зроблено греко-католицькою церквою. Це створювало особливу духовну атмосферу в регіоні, тотожну свідомим і підсвідомим аспектам тяжіння М. Бойчука до мистецької діяльності. У його «картині світу» зберігся зв'язок з культурною пам'яттю поколінь, з візантійським і більш раннім, язичницького походження, корінням українського народного мистецтва. Це багато в чому спричинило його посиленій інтерес до власної національної спадщини. Спілкування з А. Шептицьким дало поштовх до надзвичайного зацікавлення Бойчуком історією українського іконопису, адже відродження інтересу художньої громадськості до ікони, митрополит справедливо вважав важливим кроком на шляху до становлення української національної самосвідомості [6, с. 3].

Подальша робота над осмисленням шляхів розвитку українського мистецтва вимагала більшої обізнаності у досягненнях європейської культури. Михайло Бойчук, вже з допомогою

Шептицького, здобув освіту в Мюнхенській академії мистецтв. Навчання, хоч і недовге, в Мюнхені (з квітня до жовтня 1905 р.) [5, с. 13], знайомство з музейними колекціями столиці Баварії мали неабияке значення для розширення мистецького кругозору Бойчука, все більш зацікавлюючи і переконуючи у необхідності продовження професійної освіти.

Протягом 1905–1906 р. р. художник перебував на службі в австрійській армії у Далмації (Зара): «...побачив там нові слов'янські народи: сербів, хорватів. Слухав їх гарних пісень, придивлявся до їх побуту життя. У війську був цілий рік...» [5, с. 12].

Навесні 1907 р. митець відвідав Париж, де в перші місяці свого перебування малював по пам'яті образи, привезені з Далмації. Ці малюнки побачив товариш Бойчука з Краківської академії, Бушек, і звернув увагу на те, що вони подібні до сезаннівських. З того часу Бойчук почав докладніше вивчати творчість Сезанна.

Через півроку з молодим італійським маляром, товаришем по приватній академії «Вітті», Бойчук два місяці проводить у Венеції та інших північно-італійських містах. Італійські враження були досить визначальними для подальшого творчого життя. Саме там майбутній митець «придивився до багатьох форм візантійського мистецтва», після чого «став покірнішим і вірним традиціям, які передали нам візантійські митці» [5, с. 13].

Вирішальну роль у самовизначенні Бойчука як митця відіграли перебування і навчання в Парижі та поїздки до Італії, здійснені, як і навчання в Мюнхені, завдяки меценатству А. Шептицького.

До Парижа М. Бойчук прибуває майже одночасно з О. Архипенком та багатьма російськими і українськими митцями «першої хвилі» авангарду.

Тут він зібрав ініціативну групу молодих художників під назвою «Візантійська реновація». У 1909 р. художник із своїми молодими друзями виставляє в Осінньому салоні кілька творів, що значно відрізнялись від його творів, експонованих на виставці у Львові 1905 р. В «Артистичному віснику» про них згадує Іван Труш. Це були портрети С. Жеромського та його сина, про які вже згадувалося вище, виконані в імпресіоністському стилі, на зразок Л. Вичулковського [5, с. 8].

1910 року в Салоні Незалежних, де експонувалися твори понад 2 тис. живописців, що розмістились у 43 залах, відкрилась виставка групи, яка містила 18 колективних робіт під загальною назвою «Відродження візантійського мистецтва». Авторами їх були Михайло Бойчук, Микола Касперович, Софія Сегно. Виставка мала великий успіх і отримала схвальні відгуки критиків, котрі визначили стиль роботи колективу як «неовізантизм». Паризька преса («Le Journal», «Paris Journal», «Democratie sociale» та ін.) відзначила оригінальність і самобутність цих творів. Не залишив поза увагою твори бойчукістів і відомий французький поет, що стояв у витоків авангарду, Гійом Аполлінер, котрий писав у своїх «Хроніках мистецтва»: «Вони прагнуть зберегти недоторканими традиції релігійного живопису України. У цьому вони досягли успіху, і їхні роботи, старанно виконані, з добрим рисунком, є втіленням візантизму... Ця школа, що відроджує візантизм, має велику кількість прихильників. Вони становлять зараз групу митців, у якій недосконалі роботи існують поряд з канонічними живописними творами, виконанням яких керує М. Бойчук» [2, с. 33]. Значну кількість повідомлень про виставку містили польські видання («Nowa gazeta», «Kurjer Warszawski» та ін.) [1, с. 8]. Відомий російський теоретик і критик мистецтва Яків Тугенхольд, що мешкав у Парижі, свої думки про виставку висловив у відомому російському журналі «Аполлон»: «Пристрасно закохані в українську старовину, вони мріють про «відродження візантійського мистецтва» (як сказано в каталозі) і користуються стилем та технікою дерев'яних ікон для передачі не лише євангельських сюжетів, а й сучасних портретів. З робіт цієї категорії цікаві «Осінь» і «Пастушка» Бойчука, котрий вміє красиво сплітати єгипетський ритм з візантійською непорушністю...» [11, с. 17].

У Парижі Михайло Бойчук протягом 1908–1910 рр. відвідував академію Рансон – майстерню П. Серюзьє. Разом із співвітчизниками А. Тараном та Л. Крамаренком він знімав кімнати на вулиці Campagne Première в будинку № 9, де мешкали лише художники. У цій майстерні відбулось знайомство Бойчука з подругами – польками Софією Налепинською, Софією Сегно і Софією Бодуен де Куртене, що навчались разом у Петербурзі в приватній школі імпресіоніста Я. Цюнглінського, а потім навчались у професора Ш. Холоші в Мюнхені. Полячки оселилися в тому самому ж будинку, де

мешкав М. Бойчук. Для брата С. Налепинської – Тадеуша, що був поетом, Бойчук виконав обкладинку для першої збірки поезій під назвою «Хрест» (Краків, 1910).

Так зібрався гурток молодих людей, який працював, перетворивши житло на велику майстерню. Крім «трьох Софій» до гуртка належали випускник Краківської академії красних мистецтв Микола Касперович, два теоретики мистецтва Євген Бачинський та Йосип Пеленський, Яніна Леваковська, Хелена Шрамм, Ольга Шагінян.

Сталося так, що перша «школа Бойчука» проіснувала в цілості не довго; інакше у Парижі й не могло бути. Однак, її учні назавжди присвятили себе мистецтву і зберегли вірність настановам вчителя.

1910 року Михайло Бойчук разом з Миколою Касперовичем та Софією Налепинською здійснили подорож до Італії, де вивчали фрески Джотто, твори Чимамбуе та інші досягнення проторенесансу.

На хвилі національно-культурного руху в Україні наприкінці XIX ст. у суспільстві сформувалась потреба в сучасному національному стилі. Свідоме осмислене звернення до своїх історичних коренів, художніх традицій, яке ніколи раніше не висувалося, стало надзвичайно важливою віхою в історії української культури, відображаючи широке суспільне визнання її ідейної і художньої специфіки, прагнення української спільноти до своєї культурної ідентифікації. Стиль творів паризької групи митців, які об'єдналися під проводом М. Бойчука, був відповіддю на нагальну потребу часу в подальшому художньому розвитку України. І хоч перші кроки у неовізантійському напрямі були зроблені попередниками (Ю. Панькевич, М. Сосенко), концептуального характеру йому надав М. Бойчук, зробивши неовізантизм одним з нових визначних мистецьких явищ у художньому житті Європи.

Ще 1910 р., перебуваючи в Парижі, М. Бойчук відзначив умовність назви «Renovation of Byzantine», акцентуючи увагу на тому, що у себе вдома – в Україні його школа стане школою українського мистецтва. Зорієнтованість М. Бойчука на національні традиції середньовічної культури перегукувалася з певними традиціями художнього розвитку в різних країнах Європи. Таким чином, неовізантизм Бойчука був однією з об'єднуючих ланок між українською культурою і європейським художнім процесом [10].

1910 року Михайло Бойчук повернувся до Львова і оселився в будинку Наукового товариства ім. Т. Шевченка на вул. Чернецького, 26. Цьому приміщенню довелося відіграти суттєву роль у мистецькому житті Львова, адже М. Бойчук виконав тут чимало живописних і графічних творів, що тепер сприймаються як програма його подальшої творчості. Тут написав він одну із кращих із своїх літературних праць – рецензію на Коломийську виставку 1912 р., де відбилась найглибша любов художника – зачарованість красою народного мистецтва. За свідченням директора Національного музею у Львові І.С. Свенціцького [4] «... з приїздом до Львова Михайла Бойчука хворі музейні ікони знайшли накінець справжнього лікаря...» [6, с. 16]. Протягом 1912 – 1914 рр. художник мав поїздки до Москви, Новгорода, Петербурга. У 1912 р. авторитет Михайла Львовича у Львові був вже досить високий і його обирають почесним членом Наукового товариства імені Т. Шевченка. На запрошення Російського археологічного товариства, М. Бойчук проводив реставраційні роботи в с. Лемеші на Чернігівщині у церкві XVII ст. [8, с. 69].

Під час Першої світової війни як підданий Австро-Угорської імперії був інтернований до м. Уральська, а потім до Арзамаса. По закінченні війни переїздить до Києва, де у листопаді 1917 р. було відкрито Українську академію мистецтв і куди Бойчука запросили на посаду професора [7, с. 8].

За короткий час сформувалися принципи функціонування школи монументального живопису М. Бойчука. Ніколи раніше, до створення цієї майстерні, в Києві зокрема, і в Україні взагалі, не було розподілу живопису на «монументальний» і «немонументальний». Майстерня монументального живопису Бойчука започаткувала цей розподіл. Протягом 1918–1919 рр. у цій майстерні навчались талановиті художники: брат професора Тимофій Бойчук, Оксана Павленко, Василь Седляр, Іван Падалка, А. Іванова, Е. Шехтман, М. Рокицький, С. Колос, А. Мізин та ін., частина з яких пізніше викладала у вищих навчальних закладах Харкова та Києва.

У новій суспільно-політичній ситуації після 1917 р. в Україні неовізантизм М. Бойчука проходить певну еволюцію і отримує назву «бойчукізм». Національна ідея, продовжуючи зберігати об'єднуючу роль у духовному житті українського суспільства, підтримувала інтерес до форм мистецтва, що історично склалися в Україні: монументального, декоративно прикладного. Національна революція, утворення УНР, революційні події у Росії стверджували у суспільній думці ідею про особливе значення монументальних форм за умов розбудови нового життя. Ставши за таких обставин професором Української Академії мистецтв, М. Бойчук розпочинає втілення власної концепції з організації своєї школи монументального малярства.

Бойчук не кидає цю справу з падінням УНР і ЗУНР, впевнений у правильності обраного шляху. Сприймавши запевнення радянської влади у тимчасовості випробувань та про небачений розквіт мистецтва в майбутньому, митець поєднував комуністичні ідеали з ідеалами національного відродження.

Увійшовши у суперечності зі сталінською концепцією «соціалістичної культури», так званий бойчукізм був приречений. Офіційні звинувачення в «буржуазному націоналізмі» і «формалізмі» відображали політичні цілі Сталіна у розв'язанні «українського питання» і не мали нічого спільного з трактуванням ролі художника у національному мистецтві. Страта М.Бойчука та провідних представників його школи стала закономірною акцією радянського тоталітаризму з його політикою репресивних заходів... [10, с. 69].

Ідеї ж, висунуті М. Бойчуком не втратили актуальності і сьогодні, вони існують і розвиваються в творчості його послідовників.

Література

1. Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського – Ф. 70 – Спр. 348.
2. Асеева Н.Ю. Українсько-французькі художні зв'язки 20–30-х років ХХ століття / Н.Ю. Асеева. – К., 1984. – 124 с.
3. Бачинський Є. Мої зустрічі та силуети українських малярів та різьбарів на чужині: Спомини старого емігранта за роки 1908 – 1950 /Є. Бачинський //Нові дні. Торонто, 1952. – Вересень. – С. 19 – 20.
4. Бойчук М.Л. З нагоди коломийської вистави українського домашнього промислу /М.Л. Бойчук //Літературно-науковий вісник. – 1912., т. LX, кн. XI, листопад. – С. 344 – 347.
5. Бойчук і бойчукісти, бойчукізм: Каталог виставки. – Львів, 1991. – 85 с.
6. Михаил Бойчук и его школа // Великие художники. – 2005. – Ч. 99.
7. Національна Академія образотворчого мистецтва і архітектури / За ред. А.В. Чебикіна та ін. – К., 2002. – 102 с.
8. Національні традиції українського авангарду (ілюстрована хрестоматія) /Укл. О. Петасюк, О. Сморгевська – К., 2006. – 256 с.
9. Сліпко-Москальцев К. Михайло Бойчук /К. Сліпко-Москальцев, Харків. – 1930. – С. 7 – 47.
10. Соколюк Л. Графіка Бойчукістів / Л.Соколюк. – Харків — Нью-Йорк: Березіль, 2002. — 224 с.
11. Тугенхольд Я. Письмо из Парижа /Я. Тугенхольд //Аполлонь. – 1910. — № 8. – С. 12 – 21.

Голубнича А.И. Формирование мировоззрения М.Л. Бойчука. В статье рассматривается процесс формирования мировоззрения выдающегося украинского художника-монументалиста М.Л. Бойчука. Акцентируется внимание на персоналиях и основных факторах, которые повлияли на формирование личности М.Л. Бойчука.

Ключевые слова: **неовізантизм, монументальна живопись, мировоззрення, українське мистецтво.**

Holubnycha A.I. The formation of M.L. Boychuk's outlook. The article reveals the process of formation of the outlook of a prominent Ukrainian artist – monumentalist M. Boychuk. The attention is paid to the main factors which influenced the process of formation of the artist personality.

Key words: neovisantism, monumental painting, outlook, Ukrainian art.

УДК 94(477)(092)

*Деревінський В.Ф.,**канд. істор. наук, доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету будівництва і архітектури**Внесок В'ячеслава Чорновола у створення і діяльність
прес-служби УГС*

У статті висвітлюється роль В'ячеслава Чорновола у заснуванні і розгортанні роботи прес-служби Спілки, формування її персонального складу, утворення різних пресових органів УГС.

Ключові слова: В'ячеслав Чорновіл, УГС, прес-служба, „Український вісник”, видання, інформація.

Суспільно-політичні процеси другої половини 1980-х років постійно привертають увагу дослідників. З-поміж впливових організацій, що існували у той період, інтерес викликає діяльність Української гельсінської спілки (УГС), яка спричинила радикалізацію програ-мових положень багатьох громадсько-політичних утворень. Значний внесок у ефективність такого впливу здійснила пресова служба УГС, яку очолював В'ячеслав Чорновіл.

Незважаючи на актуальність питання, воно сьогодні залишається малодослідженим, фрагментарним. В основному у книгах, де автори висвітлюють події другої половини 1980-х років про створення і діяльність Спілки, подається в ключі висвітлення інших тем, ретельно не розглядаючи цього питання [1]. У наявних окремих працях, в яких більше уваги приділяється УГС, відображено лише деякі аспекти діяльності Спілки, без ґрунтового аналізу діяльності прес-служби УГС [2]. Не міститься об'ємної інформації про прес-службу Спілки і у спогадах колишніх діячів УГС [3]. Крім того, праці, присвячені розкриттю життя і діяльності В.Чорновола, є ще нечисленними і у них також не вивчено його внеску у розбудову УГС та її прес-служби [4].

З огляду на відсутність ґрунтовних дослідних публікацій про очолювану В.Чорноволем прес-службу Спілки зазначене питання необхідно всебічно опрацювати і обґрунтувати у наукових працях. З цією метою написана ця стаття, в якій зроблений огляд створення прес-служби УГС, формування її персонального складу, налагодження видавничої діяльності, утворення різних пресових органів, а також висвітлено роль В.Чорновола у заснуванні і розгортанні роботи прес-служби Спілки.

Офіційним днем створення ініційованої В.Чорноволем УГС вважається 7 липня 1988 р., коли інформацію про її утворення було оприлюднено на мітингу у Львові. Одночасно зі створенням УГС для оперативного висвітлення її діяльності та вимог при Виконкомі Спілки утворили пресову службу УГС, яка почала діяти на базі відновленого у серпні 1987 р. В.Чорноволем журналу «Український вісник». Керівником прес-служби став В.Чорновіл. Зі складу редакції журналу після певної реорганізації було сформовано колектив пресової служби УГС, затверджений на ВКР УГС у березні 1989 р. [5]. Персональний склад прес-служби був такий: членами редакції журналу «Український вісник» були: В. Барладяну (Одеса), М.Горинь (Львів), С.Кириченко (Київ), П.Скочок (Київська обл.), В.Шевченко (Київ); відповідальним за випуск газети УГС «Голос відродження» став С.Набока (Київ), за кіно- і фотомережу – Я.Кензьор (Львів), відповідальним за магнітофонні випуски – Т.Чорновіл (Львів); зв'язки з органами масової інформації забезпечували: М.Горбаль (Київ), Л.Лохвицька (Київ), Б.Горинь (Львів), А.Доценко (Москва). З розгортанням інтенсивної діяльності виникли своєрідні прес-центри у Львові, Києві та Москві.

Прес-служба УГС продовжила випускати «Український вісник» та своєрідний додаток до нього – «УВ-експрес». З'явилося нове оперативне друковане видання – «Листок прес-служби УГС», започатковане В.Чорноволем і зумовлене потребою ще оперативніше, ніж «Вісник» та «УВ-

експрес», доносити інформацію до читача за умов надзвичайного натиску влади на першу політичну організацію, створену в Україні. Кожен окремих номер «Листка прес-служби УГС» обсягом у кілька сторінок машинопису, окреслював якусь певну подію. Редактором усіх «Листків» і автором переважної частини матеріалів був В.Чорновіл. Поряд з ним матеріали для «Листків» готували В. Барладяну, М. Горинь, С. Гура, Я. Кендзьор, С. Кириченко, Л. Лук'яненко, М. Матусевич, М. Муратов, М. Осадчий, О. Шевченко, А. Щербатюк та ін. Випускали такий «Листок» приблизно через день «...незнаними раніше, – як повідомляла редколегія, – у самвидавці тиражами» [6]. Приблизно наклад міг сягати кількох тисяч примірників, що дозволяв його обсяг на відміну від, скажімо, 280-сторінкового «Українського вісника», наклад якого не перевищував кількох десятків примірників. Об'єднані за певною тематикою, такі «Листки» виходили у форматі 20–30-сторінкового «УВ-експресу». «Листки прес-служби УГС» відіграли важливу роль у розголосі діяльності Спілки в період їх інтенсивного виходу з літа 1988 до середини 1989 р. Загалом вийшло близько 100 номерів «Листків».

У Москві відділ прес-служби УГС розпочав друкувати російськомовний журнал «Украинский вопрос». За ініціативи С.Набоки у березні 1989 р. у Києві видано першу позацензурну українську газету «Голос відродження». Перші її випуски зробив С.Набока разом з дружиною, оскільки керівництво ВК УГС, хоч і усвідомлювало актуальність видання газети, але як він стверджував, не спішило допомагати у реалізації цього проекту [7]. За його словами, активну участь у її виданні брав В.Чорновіл. Він допомагав налагоджувати друкування, крім угеесівських, також інші видання, зокрема редаговану Є.Сверстюком газету УАПЦ «Наша віра».

В обласних організаціях Спілки відкривалися також власні друковані органи. Так, у Львівській філії почали видавати «Інформаційний бюлетень», який з січня 1989 р. перетворили на щомісячний орган Львівської обласної ради УГС під назвою «Львівські новини». У Тернопільській філії з березня 1989 р. випускали «Інформатор», а з січня 1990 р. – газету «Тернистий шлях». У Закарпатській філії вдалося в березні 1990 р. налагодити випуск газети «Карпатська Україна».

Окремі видання могли змінювати свій статус, перетворюючись на всеукраїнські. Заснований 21 листопада 1988 р. В. Яворським одно-шести сторінковий обласний бюлетень під назвою «Інформатор», в якому висвітлювались найважливіші події Львівщини, з 1989 р. за ініціативи В.Чорновола перетворився з обласного на загальнодержавний. З переформатуванням зріс його тираж, збільшилася кількість відповідальних за нього працівників, що безпосередньо підпорядковувалися керівникові прес-служби УГС.

З ініціативи керівництва прес-служби, або місцевих філій, крім постійних друкованих видань, випускали різноманітні листівки.

Прес-служба УГС також здійснювала фільмування та аудіозапис різних значних подій у розвитку національно-демократичного руху. Відзнятий і записаний матеріал тиражувався на відео- та аудіокасети. На їх основі було підготовлено кілька відеофільмів.

З метою збільшення масштабу поширення інформації всім обласним організаціям Спілки рекомендувалося налагодити передрук і розповсюдження періодичних видань УГС, магнітофонних випусків, а де була можливість влаштовувати перегляд відеокасет з матеріалами прес-служби УГС [8].

У виданнях пресової служби Спілки висвітлювалися різні суспільно-політичні, економічні, культурні, релігійні й інші гостро актуальні питання, що хвилювали людей. Завдяки оперативності працівників прес-служби інформація про події, що відбувалися в Україні чи в інших регіонах, доходила до людей швидше ніж від інших ЗМІ. Матеріали для своїх видань працівники збирали особисто або отримували з різних джерел. Змістова наповненість видань прес-служби вказувала на наявність великої кількості інформаційних матеріалів. Більше того, неодноразово різні видання УГС розміщували повідомлення про адреси працівників служби з огляду на чисельні запити осіб, які прагнули постачати матеріали для опублікування. Тих, хто надсилав матеріали поштою, просили направляти їх рекомендованими листами, і у разі недержання повідомлення про вручення листа адресату, просили вимагати відповідальності від пошти [9].

Свої пресові матеріали УГС розсилала радянським і закордонним органам та агентствам, налагодила регулярну передачу інформації через радіо «Свобода». Повідомлення за кордон надсилали в основному по телефону. «...Усе це передавалось, – згадував В.Чорновіл, (через Київ прямо не можна було) через Москву, там наші представники були, по телефону. Уже ми могли відкрито діяти. Потім звідти в той же день одразу передавали в Мюнхен і через радіо «Свобода» інформація надходила знову в Україну» [10]. Новини в Мюнхені приймала давній закордонний представник «Українського вісника» Аня-Галя Горбач [11]. З часом можливим стало передавати повідомлення безпосередньо з Києва та Львова. Так, завдяки налагодженій системі поширення матеріалів більшість офіційно замовчуваної інформації в Україні оприлюднювалося через пресову службу Спілки.

Цей потужний інформаційний потік мав помітний вплив на людей, пробуджував національну свідомість українського суспільства. Свідченням цього є, зокрема, слова члена Спілки письменників України С.Злючого, який писав: «Для мене тоді, наприкінці 80-х років, небайдужого російськомовного (!) українського патріота, він (В.Чорновіл. – *Авт.*) був просто свіжим голосом із радіоприймача. Часто промовляючи із щойно звільненої від «глушилок» української служби радіо «Свобода», він із часом перетворився на розкутий голос Української свободи. Голос, який підштовхував не тільки починати думати українською, а й, думаючи, чинити по-українськи» [12].

За достовірність наданої інформації відповідала прес-служба УГС, яка перевіряла кожен отриманий матеріал. Отримувачів інформації та всі інші ЗМІ прес-служба УГС просила для уникнення дезінформації та суб'єктивного висвітлення подій посилатись на прес-службу Спілки тільки після одержання відповідних повідомлень від заявлених членів прес-служби, якщо вони не застерігають, що висловлюють свої приватні оцінки [13].

В.Чорновіл, як керівник прес-служби, ставив завдання не лише поширювати інформацію, а й створювати центри-бібліотеки УГС, де мали збиратись різноманітні самвидавчі або легальні видання українською, російською або іншими мовами. Бібліотеки мали створюватись для задоволення зростаючих потреб читачів, які в одному місці могли б отримати різноманітні і не завжди доступні матеріали. Крім того, бібліотеки ставали центром пропаганди ідей Спілки та залучення нових членів. Створення подібних центрів було притаманним багатьом організаціям чи видавництвам. Зокрема, у Москві великі самвидавчі газети й журнали, зокрема. «Экспресс-хроника», «Гласность», «Выбор», «Свободное слово», «Хронограф» та деякі інші створили незалежну громадську бібліотеку [14].

Не маючи власного приміщення, прес-служба Спілки знаходила притулок у різних приватних помешканнях. В. Чорновіл констатував, що машбюро знаходилося в різних частинах Львова. Його своєрідний офіс у Львові було облаштовано в особняку на вул. Партизанській, на другому поверсі, а також у його власному помешканні на Левітана, 16 [15]. Крім приміщення значною проблемою було відсутність поліграфічної бази, що змушувало налагоджувати видання матеріалів у республіках Балтії, де не відчувалося такого тиску влади на позацензурні ЗМІ як в Україні. З цієї причини В.Чорноволу неодноразово доводилося їздити до Прибалтики у пошуку друкарень і необхідних засобів для діяльності прес-служби УГС.

В основному прес-служба фінансово забезпечувалась за рахунок пожертвувань людей, які почали надходити ще і для видання «Українського вісника», а у перший період діяльності не лише прес-служба, а й діяльність УГС проводилась за рахунок «Вісника». Через закордонне представництво УГС надходили пожертвування від української діаспори. Завдяки їх допомозі Спілка отримувала необхідну техніку. У подальшому прес-служба отримувала з-за кордону кошти за надіслані туди пресові, відео- та аудіоматеріали. Використовуючи факт фінансових надходжень з-за кордону, влада через офіційні ЗМІ, або створюючи різні провокаційні ситуації, намагалася скомпрометувати В.Чорновола та УГС. Такою фальшивкою став псевдобюлетень УГКЦ, в якому зазначалося, що В.Чорновіл і М.Горинь отримали з-за кордону через І.Геля велику суму грошей. Із цього приводу прес-служба УГС заявила, що не одержувала ні від Комітету захисту УГКЦ, ні від ієрархів цієї церкви жодної матеріальної допомоги, маючи інші джерела фінансування [16].

Незважаючи на те, що прес-службі бракувало приміщень, поліграфічної бази, давалася взнаки відсутність всеукраїнської мережі професійних кореспондентів, недостатня періодичність

виходу окремих видань та випадки запізнілого інформування все ж відіграла особливо вагомую роль у популяризації і розбудові УГС, у міру можливості оперативно доносила до людей потрібну інформацію, сприяла піднесенню рівня національної свідомості українського народу [17].

Розбудовуючи прес-службу УГС, В.Чорновіл був одним із тих, хто започатковував профспілкову організацію журналістів позацензурних видань – професійну спілку незалежних журналістів СРСР, став членом її Виконавчого комітету [18].

Утворення пресової служби УГС на базі такого потужного видання як «Вісник» з його розгалуженою кореспондентською мережею і здобутим іміджем, надзвичайно позитивно вплинуло на стрімке зростання членства Спілки і здобуття прихильників. Пресова служба УГС одразу стала для Спілки своєрідним каркасом, який тримав усю споруду і дозволяв її модернізувати та підсилювати. Інформація, яку інтенсивно поширювала прес-служба УГС, була головною зброєю Спілки у боротьбі з радянським тоталітаризмом, вона впливала на піднесення рівня національної самосвідомості українського народу.

Література

1. Алексеев Ю.М., Кульчицкий С.В., Слисаренко А.Г. Украина на зламi історичних епох (Державотворчий процес 1985-1999 рр.) / Ю. М.Алексеев [та ін.]: навч. посіб. – К., 2000; Бойко О. Україна в 1985-1991 рр. Основні тенденції суспільно-політичного розвитку /О. Бойко. – К., 2002; Кафарський Володимир Іванович. Комунізм і український національно-визвольний рух /Володимир Іванович Кафарський. – Івано-Франківськ, 2002.
2. Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України /О.В. Гарань. – К., 1992, Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня /Т. Батенко. – Львів, 1997.
3. Горохівський Л. Діяльність Української гельсінської спілки на Тернопільщині /Л. Горохівський //Режим доступу: www.kng.org/ua; Левицька Г. Нові вавилони та їхні легіонери... /Л. Левицька //Український південь. – 2008. – № 32; Польовий Р. Спогади про Українську гельсінську спілку / Р. Польовий // Незборима нація. – 2005. – Квітень; Левко Лук'яненко. Наша сила була в тому, що ми знали, чого хочемо – соборної та незалежної держави. Українська гельсінська спілка святкує 20 років своєї діяльності / Л. Лук'яненко // День. – 2008. – 14 серп.
4. Васишин Г. Призначено дійти. В.Чорновіл. Політика та правда життя: У 3 ч. / Г. Васишин. – К., 1998 – 1999; Степаненко М. Майже все про загибель В.М. Чорновола / М. Степаненко. – К., 2006; Капелюшний Л. Без Чорновола / Л. Капелюшний. – 1999.
5. ЦДАГОУ. – Ф.271. – Оп.2. – Спр.1. – Арк. 9.
6. УВ-експрес. – 1989. – № 9. – С. 3.
7. Набока С.Я. «По жизни» журналіст, редактор і видавець / С.Я. Набока // Режим доступу: [www. telekritika.ua](http://www.telekritika.ua).
8. Обіжчик. – 1988. – № 1. – 27 жовт.
9. Листок прес-служби. – 1989. – № 72. – 10 берез.
10. Виступ В.Чорновола на обговоренні його творів, висунутих на здобуття Шевченківської премії у Будинку вчителя в лютому 1996 р. // Час. – 2000. – 7–13 квіт.
11. Левицька Г. В.Чорновіл у моїй пам'яті (Спогади) / Г.В. Левицька // Архів В.Чорновола.
12. Злючий С. Диво опритомнення (Спогади) /С. Злючий //Архів В.Чорновола.
13. Листок прес-служби УГС. – 1989. – № 72. – 10 берез.
14. Астахова Е.В. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты /Астахова Е.В. – Х., 1991. – С. 111.
15. Греділь М. Уроки українського Витязя / М. Греділь // Режим доступу: www.ukrtme.com.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 271. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 62.
17. Резолюція ВКР УГС «Про роботу прес-служби УГС» від 2 липня 1989 р. // Архів В.Чорновола.
18. Резолюция учредительной конференции Союза независимых журналистов СССР // Архів В.Чорновола.

Деревинский В.Ф. Вячеслава Чорновола в создании и деятельность прес-службы УГС. В статье рассматривается роль Вячеслава Чорновола в создании и развертывании работы прес-службы УГС, формировании ее персонального состава, образовании разных прес-служб УГС.

Ключевые слова: Вячеслав Чорновіл, УГС, прес-служба, «Український вестник», издание, информация.

Derevinsky V.F. V.Chornovil's contribution to the creation and activity of the press-service of UGS. V.Chornovil's role in the foundation and development of the press-service work of UGS, the formation of its personnel and press bodies is given in the article.

Key words: UGS, press-service, «Ukrainian Visnik», edition, information.

УДК 930.2(477-22)

*Ігнатенко М.М.,**канд. істор. наук доцент кафедри історії права регіонального вищого навчального закладу Кримського гуманітарного університету**Висвітлення соціально-економічного розвитку українського села у 1990–2000 рр. у сучасній науковій літературі*

У статті аналізується соціально-економічний розвиток українського села у 1990–2000 рр. у сучасній науковій літературі.

Ключові слова: соціально-економічний розвиток українського села, історичні події і явища, земельні й майнові відносини, соціальний стан на селі.

Аналіз історіографії порушеної проблеми дозволяє дійти висновку, що аграрна проблематика протягом 1990–2000 рр. кількісно вирізнялась на фоні загального масиву досліджень історії України після 1991 р. і поступалась лише проблемам політичних процесів. Без перебільшення можна сказати, що тема сільської історії традиційно залишалася затребуваною, незважаючи на загальну дослідну інертність, викликану часто неоднозначним розумінням істориками необхідності реконструкції незавершених суспільно-політичних і соціально-економічних процесів. Це пояснювалось передусім наявністю в Україні кількох наукових центрів – у Києві, Кам'янці-Подільському, Луганську, Запоріжжі із згуртованою і чисельною когортою істориків-аграрників. Накопичення історичних праць відбувалось поступово і не так інтенсивно як у 1960–1980-і роки. Протягом 1991–2008 рр. захищено одну докторську і вісім кандидатських дисертацій, опубліковано близько десяти колективних монографій, збірників статей, брошур, півсотні статей.

Робились перші спроби історіографічного аналізу цього доробку. Здебільшого це здійснювалось у формі обов'язкового у дисертаціях оглядів літератури, швидше біографічного, ніж історіографічного характеру. Власні оціночні судження з позицій існуючих на початку 1990-х років стереотипів зробив В.Михайлюк у монографії «Історіографія аграрних відносин в Україні (70-і – поч. 90-х рр. ХХ ст.)» [1]. Аналізуючи науковий рівень тих чи інших праць, автор, по суті, взяв за основу те, наскільки обґрунтовано в них висвітлена історично обумовлена своєрідність українського селянства, його ментальність, в якій відбилися й десятки років колективного господарювання, й панування адміністративно-командної системи. Використання цього критерію допомогло вченому проаналізувати всі історичні праці, опубліковані на початку 1990-х років об'єктивно, з позицій історизму, відзначити позитивні і негативні моменти при висвітленні питань українського села. У колективних виданнях: «Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» (1990); «Історіографія, методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ століття» (2000) [2], автори робили спробу оцінити наукові доробки істориків та економістів за такими ознаками як новизна, актуальність, об'єктивність. Разом з тим, ці видання мали більш методологічно-джерелознавче значення ніж історіографічне, оскільки у них наочно подавались рекомендації молодим дослідникам щодо подальшої розробки малодосліджуваних проблем, застосування основних принципів історичної науки тощо. Крім того, у них практично не аналізувались роботи, опубліковані у цей період. Науковці лише фрагментарно окреслили загальну динаміку розвитку історіографічного процесу в Україні.

Більш предметно фахівці почали вивчати про значення і характер праць з історії України і сільської історії періоду незалежності вже у 2000-і роки. Це відбувалося в контексті аналізу

історіографічної ситуації в Україні, пошуку шляхів формування нового стилю історичного мислення, вироблення ефективних пізнавальних схем, методологічних канонів тощо.

У цьому плані якісно позиціонувалися праці Я. Грицака, Г. Касьянова, О. Реєнта, А. Коцура, В. Коцура, І. Колесник, Л. Зашкільняка, С. Падалки [3].

Метою нашої статті є проаналізувати стан висвітлення соціально-економічного розвитку українського села у 1990 – 2000 рр. у сучасній науковій літературі. У розвитку історіографії проблеми можна умовно виокремити два періоди: перший – 1991 р. – до кінця 1990-х років; другий – від початку 2000-х років до сьогодні. Упродовж першого періоду об'єкт і предмет дослідження тільки набували своєї визначеності. Спочатку з'явилися дослідження популяризаторського спрямування. Передусім це публікації П. Панченка, О. Бондарчука, Г. Сургая [4]. Для них, виконаних у форматі книг і статей, була характерною хронологічно-послідовна конкретика і детальна описовість, притаманна емоційна забарвленість, прихильність до політичного оцінювання у порівнянні з недавнім радянським минулим. Очевидно, що поява такого роду дослідницького гріха була закономірною, оскільки на початку 1990-х років у вітчизняній історичній науці бракувало способів і методів осмислення поточних подій і явищ. Як наслідок, автори змушені були вдаватися до методологічних канонів, які базувались на ідеї прогресу, поступального розвитку, позитивізму. Не мали фахівці і системи оціночних суджень, параметрів, за якими можна було б вимірювати інституційні зрушення в українському суспільстві, відчували свого роду психологічний дискомфорт. Слід до цього додати і деякі об'єктивні чинники, зокрема: несформованість джерельної бази, відсутність суспільного запиту тощо.

Співробітниками відділу сучасної історії України Інституту історії України НАН України П.П. Панченком, М.Р. Плющем, Л.А. Шевченко, М.М. Вівчариком, Н.П. Барановською, Л.В. Ковпак, С.С. Падалкою підготовлено протягом 90-х років (вперше в Україні) кілька видань у формі посібників [5], які відзначалися фактологічною насиченістю, контекстивною приналежністю. Їх значення і у тому, що вони становлять важливу складову історіографії проблеми саме з огляду на первинність оцінок, дають можливість простеження розвитку наукового аналізу, вироблення його критеріїв, становлення концепції. Аграрні відносини у них показані такими, що розвивались динамічно порівняно з початком 90-х років. Автори цих сюжетів часто схильні були вдаватися до ейфоричних, а то і кон'юнктурних чи суб'єктивних оцінок, та пов'язувати зміни на селі з дієвістю (недієвістю) законодавчих актів, рішень глави держави, виконавчої влади тощо.

Вперше у вітчизняному науковому дискурсі інтелектуально сумлінно проаналізував діяльність політичної системи України, вищих органів влади і політиків В.М. Литвин [6].

Отже, підсумовуючи перший історіографічний період, слід підкреслити, що дослідницька діяльність стосовно вивчення проблем проходила синхронно тим змінам, що відбувались в українському селі.

Другий етап в історіографії проблеми розпочався на порубіжжі 1990 – 2000-х років і позначився тим, що на той час більш конкретно визначились об'єкт та предмет дослідження, виникло й певне «державне замовлення» на написання наукових праць з історії України, яка готувалася до святкування свого десятиріччя. Проблемі державної аграрної політики, з'ясуванню причин кризових явищ приділялась значна увага в узагальнюючих працях з історії незалежної України, до яких належать дослідження В.М. Литвина [7], колективна монографія «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.)» [8].

У фактологічному контексті варто відзначити колективні монографії, підготовлені вченими Інституту історії України НАН України і Національного аграрного університету [9].

Окремо слід зупинитися на доробку цього періоду Г. Касьянова. У працях, в яких подана широка панорама фактів та подій історії України після здобуття незалежності, автор приділив велику увагу вимірам суспільних трансформацій, у тому числі значну кількість матеріалу присвятив змінам у земельних, майнових відносинах, соціальній обстановці на селі [10].

З-поміж набутків вітчизняних фахівців виокремимо дослідження С.Падалки, у якому він у світлі сучасних концептурних підходів до вивчення історичних подій і явищ, широко окреслив результативність аграрної політики, протекціонізму держави щодо сільського господарства,

зокрема у сферах таких ключових елементів як власність, інвестиційно-фінансове, матеріально-технічне забезпечення потреб села, проаналізував політичні, правові, соціально-економічні чинники змін у соціальному середовищі сільських трудівників [11].

Окремі аспекти змін на селі, зокрема механізм демонтажу колгоспно-радгоспної системи господарювання, розглядав у своїх розвідках С.Кульчицький [12].

Помітною подією цього історіографічного періоду стала підготовка і видання у 2006 р. двохтомника «Історія українського селянства» – узагальнюючої праці, в якій зроблений історичний зріз історії селянства від давнини до наших днів [13]. Автори відповідного розділу «Українське селянство в незалежній державі» С.Падалка, Л.Ковпак, О.Андрощук зробили спробу комплексного показу змін на селі, включаючи глибинні структурно-організаційні, соціально-економічні трансформації. Добре і повно висвітлений екологічний аспект сільськогосподарського виробництва, показані зрушення у життєвому та культурному рівні селянства. Окреслені авторами контури цієї важливої проблеми підтвердили необхідність розгляду її у більш ширшому аспекті, постановку її як важливого завдання історичної науки.

У контексті широкого узагальнення означеної проблеми слід виділити і підручник, що став практично першим в українській історичній літературі виданням для потреб студентів і викладачів сільськогосподарських закладів різного рівня акредитації – «Аграрна історія України» [14]. Автори П. Панченко, Ю. Мельник, В. Вергунов проблеми села і селянства 1990 – 2000-х років розглянули у трьох розділах. У цілому добре структурованому, цікавому виданні, зокрема у сюжетах, що стосувались періоду незалежності, авторам не вдалося уникнути популяризаторського гріха, а тому переважали, головним чином, позитивні оцінки діяльності фермерських господарств, розвитку таких галузей як бджільництво, зернове виробництво, постачання матеріально-технічних ресурсів тощо.

Економічні, політичні та соціальні процеси, що відбувались в українському селі в означені роки, досліджувались С. Коломійцем, Н. Ісаковою, Н. Кравченко, О. Кропивко (аграрна політика), Р. Сопівником, С. Білан (аграрна освіта), В. Хвіст (соціально-демографічні процеси), Л. Лановіок (соціально-побутова інфраструктура села і сільські території) [15]. Питома вага аналітичного складника в них зростає по мірі віддалення від початкової дати вивчення, оскільки саме тоді і з'являється можливість осмислення накопичених відомостей, типології явищ і подій, порівняння первинних розвідок. Надмірно залежними від «джерельного офіціозу» були і праці С. Живори, у тому числі й кандидатська дисертація, в якій автор розкрив малодосліджені чи зовсім недосліджені проблеми [16].

Окремі аспекти проблем суспільно-політичних і соціально-економічних змін на селі розглядалися у докторській дисертації О. Каденюка [17]. (підготовка кадрів), кандидатських дисертаціях К. Левчука, Т. Саламатіного, О. Кропивко [18] (сегменти аграрної політики), Н. Гончарук [19] (економічні процеси); В. Конієнко [20] (земельні відносини); Т. Мельничук [21] (сільське соціальне середовище); Т. Совецькою [22] (соціальні групи села).

Своєрідним різновидом дослідницької літератури стали довідники, частина яких підготовлена на академічному рівні. Значна увага агрополітичним рішенням незалежної держави приділена авторами видання «Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання». Роки 1991 – 1995; 1996 – 2001 [23], а також у праці В. Литвина [24]. Цінність такого роду фахових розвідок насамперед у тому, що дозволяють відобразити поденно всі скільки-небудь важливі події політичного, громадського, економічного, повсякденного життя.

Досить цікаво звернутись до деяких зарубіжних дослідників. Причому, можна зауважити, що інтерес західних істориків, політологів до досліджуваної проблеми був значно високим. Це пояснювалось, передусім, і тим, що вони прагнули перевірити теоретичні моделі переходу від тоталітаризму до демократії у країнах, що усамостійнилися після розпаду СРСР. Завдяки дистанційованості від оцінюваних подій західні історики мають можливість дати їм оцінку більш об'єктивно і неупереджено, адже вони не заполітизовані і вільні від кон'юктурних замовлень. Хоча слід зауважити, що ця відстороненість від безпосередньої подієвої історії робить їх публікації дещо схематичними, подекуди надміру теоретизованими. Праці зарубіжних дослідників у основній масі присвячувались загальноісторичному змісту про Україну доби незалежності.

Окремі фрагменти аграрної політики в контексті становлення і розвитку державних інститутів розглядала у своїй праці англійська дослідниця Сара Вітмор «Державне будівництво в 1990-2003 рр.» [25]. Серед праць, які присвячені загальному розвитку України після проголошення незалежності, варто відзначити працю канадського історика Б.Харасиміва «Посткомуністична Україна» [26].

Важливим внеском у розробку проблеми формування державою агрополітичних цілей та завдань, були публікації, в яких змальовувались політичні портрети, історичні досє керівників України. Авторами таких праць виступали не лише фахівці-історики, політологи, а й публіцисти та журналісти. Серед таких досліджень позиціонуються видання К. Бондаренка, М. Жулинського, О. Сліпушко, О. Яневського [27]. К.Бондаренко, як історик і політолог, досліджуючи феномен української політики доби Л.Кучми, «розкриває» політичну кухню прийняття державних рішень, окреслює особистісні риси політиків, у тому числі їх ставлення до проблем українського села, робить оцінки діяльності партій у середовищі селянства тощо.

Окремі сюжети теми, яка розглядається, висвітлювались у працях юридичного, політологічного, філософського, соціологічного, економічного та інших спрямувань. Українські політологи мають серйозні напрацювання з державотворчих процесів у незалежній Україні. У працях В.Журавського, В.Тертички, М.Томенка аналізуються теоретичні засади державної політики, закономірності політичних процесів у суспільстві, осмислюються проблеми влади та окремі аспекти суспільної організації [28].

Винятково важливу роль у виробленні необхідного розуміння загальних трансформаційних тенденцій українського суспільства відіграють напрацювання філософів. Серед палітри багаточисельних видань вирізняються дослідження В.Кременя, В.Андрущенка, М. Михальченка [29]. Обґрунтовуючи модель суспільно-політичної організації українства в період переходу від тоталітаризму до демократії, В.Андрущенко привертає увагу читачів до реалій буття соціуму, зокрема до аграрного потенціалу України, підкреслюючи, що запорукою її стійкого економічного зростання є земля, природні ресурси та люди. Дослідник вважає необґрунтованим стереотип про те, що наша країна на початку 1990-х років мала виключно сприятливу стартову позицію для динамічного розвитку.

Вітчизняними правознавцями також проведена значна робота у плані осмислення аграрного законодавства, підготовки фахових коментарів нормативно-правових актів. Досить продуктивно у цій царині працювали Ю.Шемшученко, В.Семчик [30].

Значний внесок у процес дослідження проблем українського села зробили економісти. Вони постійно наголошували на необхідності розробки науково обґрунтованої реалістичної аграрної політики, вітчизняної моделі сільського господарства. Роботи економістів-аграрників носили прикладний характер і спрямовувались на вироблення необхідних підходів до відродження й ефективного використання виробничого, демографічного, інфраструктурного, поселенського потенціалу села. Вчені-аграрники у цілому правильно оцінювали стан на селі як кризовий. Об'єктивністю оцінок ситуації на селі вирізнялося видання «Сільський сектор України на рубежі тисячоліть» (у двох томах) [31], підготовлене науковцями Т.Балановською, С.Гудзинським, Й.Завадським, В.Залевським, В.Косенком, О.Максимюком, В.Плонським, І.Прокопою, Л.Шепотько, В.Яровим, О.Яхно.

У працях В.Андрійчука, М.Зубця, В.Юрчишина, П.Гайдуцького [32] розглядались причини і наслідки обвалу порадянської аграрної політики в Україні, а також обґрунтовувалась концепція селяноцентризму.

Окремо варто зупинитись на дослідженнях П.Саблука [33]. Їх умовно можна поділити на ті, де досліджується історія аграрних відносин, та ті, де розробляються прикладні проблеми, пов'язані з організацією аграрної науки, розбудовою ринкового середовища, удосконаленням майнових відносин тощо.

Особливо важливе значення для осмислення проблем аграрної економіки мають праці І.Кириленка [34]. Дослідник, розглядаючи особливості організації сільського виробництва, економічну політику держави, пропонував кілька заходів, спрямованих на поглиблення перетворень, поліпшення життєвого рівня селянства.

Серед дослідників соціальних процесів на селі вирізняються наукові доробки О. Павлова [35].

Отже, як бачимо з викладеного, сьогодні істориками та фахівцями інших наукових напрямів написано чимало загальних і спеціальних праць, різних за фактографією і мірою аналітичного осмислення. За таких умов і при використанні різноманітного корпусу джерел є можливість здійснити комплексне дослідження новітніх політичних стереотипів і соціально-економічних змін, що відбувались на селі протягом 1991–2008 рр. Слід зазначити і те, що окремі ключові аспекти проблем залишались поза увагою дослідників, домінувало звернення до політичних питань. При цьому потребували з'ясування проблеми роль суб'єктивного фактора у формуванні агрополітики, значення аграрної науки у виробленні стратегії розвитку села, ефективність новітніх організаційних форм виробництва економічних механізмів, виокремлення місця українського селянина на світовому продовольчому ринку.

Література

1. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні (70-ті – поч. 90-х рр. ХХ ст. / В.П. Михайлюк – К.: Укрдержагроуніверситет, 1992.
2. Історіографія розвитку аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ ст. / За ред. С. Кульчицького, Л.Беренштайна. – К., 1999; Історіографія методологія та джерельна база досліджень аграрних відносин в Україні у другій половині ХХ ст./ Л.Ю. Беренштайн, С.В. Кульчицький, П.П. Панченко та ін. – К., 2000.
3. Грицак Я. Передмова //Підкова І. Україна 1991-1996: хроніка подій /Я. Грицак. – Львів, 2001; Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології; Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К., 2005; Кочур В.П., Коцур А.П. Історіографія історії України. Курс лекцій /В.П. Кочур [та ін.]. – Чернівці, 2003; Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу /О.П. Реєнт //Укр. істор. журн. – 1999. — № 3; Зашкільняк Л.О. Міжнародна наукова конференція у Львові: «Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти» /Л.О. Зашкільняк /Укр. істор. журн. – 2002. — № 2; Падалка С.С. Історія незалежної України 1990-2000-х років в сучасному науковому дискурсі /С.С. Падалка // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль, 2007. Вип. 2.
4. Панченко П.П. Деформації українського села у 80-х – на початку 90-х років /П.П. Панченко //Укр. Істор. журн. – 1992. — № 1; Бондарчук О.А. Агрпромышленные ассоциации: пути становления /О.А. Бондарчук. – К., 1991; Сільське господарство України: уроки минулого і сучасний аграрний курс. — К., 1991.
5. Україна незалежна: час випробувань і сподівань. – К., 1993. – 257 с.; Україна незалежна: нариси історії. – Київ-Донецьк, 1995; Україна. Друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К., 1997; Нарис історії України ХХ століття. – К., 2002.
6. Литвин В.М. Політична арена України. Дійові особи та виконавці / В.М. Литвин. – К., 1994; його ж. Украина: политика, политики, власть. На фоне политического портрета Л. Кравчука. – Киев, 1997.
7. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) /В.М. Литвин. – К., 2000. – Т. 14; його ж. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). – К., 2001.
8. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2000 рр.). / Н.П.Барановська, В.Ф.Верстюк, С.В.Віднянський [та ін.]; під ред. В.М.Литвина. – К., 2001.
9. Українське село у 20–90-х роках ХХ ст. (короткий історико-економічний нарис). – К., 1998; Соціальний та демографічний стан сучасного українського села. – К., 1998; Україна на зламі історичних епох (формування нових виробничих відносин в аграрному секторі економіки сучасної України (1991-2000 роки). – К., 2000.
10. Касьянов Г.В. Україна 1991-2007: нариси новітньої історії / Г.В. Касьянов. – К., 2008; його ж. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Укр. істор. журн. – 2006. — № 4.
11. Падалка С.С. Українське село 1990–2000-х рр.: тенденції соціально-економічних змін / С.С. Падалка С.С. // Укр. істор. журн. – 2008. – № 4.
12. Кульчицький С.В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття /С.В. Кульчицький //Укр. істор. журн. – 2001. — № 4; його ж. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Новітній український державотворчий процес. – К., 2004; його ж. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991-2006 рр.) // Укр. істор. журн. – 2006. – № 4.
13. Історія українського селянства. Нариси. В 2-х т. – К., 2006. – Т. 2.
14. Панченко П.П. Аграрна історія України /П.П. Панченко, Ю.Ф. Мельник, В.А. Вергунов. – К., 2007.
15. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Спеціальний випуск. – К., 2006; Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: [Зб. наук. праць]. Спеціальний випуск. – К., 2007.
16. Живора С.Т. Аграрна реформа в Україні (1991–2001 роки) / С.Т. Живора: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2002; його ж. Сучасна аграрна стратегія України. Матеріали до спецкурсу. – К., 2008.

17. Каденюк О.С. Аграрна реформа в Україні: кадрове забезпечення / О.С. Каденюк: автореф. дис. на здобуття ступеня доктора істор. наук. – К., 1996.
18. Левчук К. Аграрні відносини в Україні в умовах переходу до ринкової економіки (історико-політичний аспект) / К. Левчук: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. наук. – К., 1993; Саламатіна Т.М. Програми аграрних відносин в діяльності політичних партій / Т.М. Саламатіна: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук. – К., 1993; Кропивко О.М. Громадські об'єднання України в умовах реформування аграрного сектора АПК (1991–1996): автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. наук. – К., 1997.
19. Гончарук Н.Б. Реформування агропромислового комплексу в Україні: досвід, проблеми (1991–1996) / Н.Б. Гончарук: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. наук. – К., 1997.
20. Корнієнко В.В. Здійснення земельної реформи в Україні (1990–2002 рр.). – Автореф. дис. канд. істор. наук. – Луганськ, 2003.
21. Мельничук Т.А. Зміни в соціальному складі сільського населення України / Т.А. Мельничук: – автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. наук. – Черкаси, 2006.
22. Совецька Т.Г. Становлення та розвиток сільського підприємництва в Україні (середина 80-х років ХХ – початок ХХІ століття): – автореф. дис. на здобуття ступеня канд. істор. наук. – Луганськ, 2007.
23. Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1991–1996. – К., 2005; Україна: хроніка ХХ століття. Довідкове видання. Роки 1996–2001. – К., 2005.
24. Литвин В.М. Україна: хроніка поступу (1991–2001 рр.) / В.М. Литвин. – К., 2001.
25. Whitmore S. State building in Ukraine (Ukrainian Parliament, 1990-2003). London, New-York: Routledge Curson Taylor Francis group, 2004.
26. Narasymiv V. Post-Communis Ukraine – Edmonton. – 2002.
27. Бондаренко К.П. Леонид Кучма. Портрет на фоні епохи / К.П. Бондаренко. – Харків, 2007; Жулинський М.Р., Сліпушко О.М. Віктор Ющенко: випробування владою / М.Р. Жулинський [та ін.] – Харків, 2005; Віктор Ющенко. 100 днів президентства: пряма мова / Упоряд. О.Д. Яневський. – Харків, 2005.
28. Журавський В.С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В.С. Журавський. – К., 2002; Самоозначення України: від історії до політики / М. Томенко. – К., 1998; Тертичка В. Державна політика: аналіз та здійснення в Україні / В. Тертичка. – К., 2002.
29. Кремень В., Ткаченко В. Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К., 1998; Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної організації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть. Досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К., 2006; Михальченко М., Андрущенко В. Беловежье. Л. Кравчук. Україна 1991-1995 / М. Михальченко, В. Андрущенко. – К., 1996.
30. Шемшученко Ю.І. Український парламентаризм: минуле і сучасне / Ю.І. Шемшученко / [За ред. Ю.С.Шемшученко]. – К., 1999; Семчик В.І. Організаційно-правові питання аграрної реформи в Україні / В.І. Семчик. – К., 2003.
31. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. У 2 томах. Т. I. Потенціал сільського сектора / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О.Гудзинский [та ін.] – К., 2000; Сільський сектор України на рубежі тисячоліть. Т. II: Соціальні ресурси сільських територій. – К., 2003.
32. Андрійчук В.Г. Сучасна аграрна політика: проблемні аспекти / В.Г. Андрійчук, М.В. Зубець, В.В. Юрчишин. – К., 2005; Гайдуцький П.І. Аграрна реформа: міфи й істина / П.І. Гайдуцький // Економіка АПК. – 2003. – № 9.
33. Саблук П. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє / П. Саблук [науково-популярні нариси у трьох томах]. Т. I. Економіка періоду диктатури влади. – К., 2001; його ж. Аграрна економіка і політика в Україні: підсумки минулого та погляд у майбутнє / П. Саблук. Т. II: Аграрна економіка в умовах демократичного державотворення. – К., 2001; його ж. Розвиток земельних відносин в Україні / П. Саблук. – К., 2006.
34. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І.Г. Кириленко. – К., 2005.
35. Павлов О.І. Сільські території України: історична трансформація парадигми управління / О.І. Павлов. – Одеса, 2006.

Изнатенко М.Н. Освещение социально-экономического развития украинского села в 1990-2000 гг. в современной научной литературе. В статье анализируется уровень изучения социально-экономического развития украинского села в современной научной литературе.

Ключевые слова: социально-экономическое развитие украинского села, исторические события и явления, земельные и имущественные отношения, социальная обстановка на селе.

Ihnatenko M.N. Interpretation of social and economic development of the Ukrainian village in 1990–2000s in modern scientific literature. The article analyzes social-economic development of the Ukrainian village in 1990-2000-s in modern scientific literature.

Key words: **social and economic development, historic events, land and property relations, social situation.**

УДК [94 (477):378.4]“1933/1941”

Коротенко Н.М.,

*аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Організація соціалістичних змагань в університетах
УСРР–УРСР у період 1933 – 1941 рр.*

У статті розглядаються соціалістичні змагання в університетах СРСР у 1933 – 1941 рр., які у цей період були основними засобами будівництва комунізму. Висвітлюється важлива роль таких змагань у житті відновлених університетів УСРР–УРСР, як етапів насаджування політико-ідеологічної роботи у вищих навчальних закладах радянської України.

Ключові слова: **соціалістичні змагання, університет, ідеологія, навчання, виховання, студенти, програми, комсомол, партійна організація, договір, екзамени, оцінки.**

На початку 20-х років ХХ ст. університети на території УСРР були закриті радянським урядом як пережитки старого буржуазного ладу. На базі факультетів університетів протягом 1920–1921 рр. утворились спочатку Академія теоретичних знань (Харківський державний університет), Інститут теоретичних знань (Дніпропетровський державний університет), а потім Інститути народної освіти (ІНО). Останні на початку 1930-х років перетворилися на Інститути професійної освіти та Фізико-хіміко-математичні інститути. Професійна підготовка фахівців у цих вузах не відповідала вимогам часу і потреби в спеціалістах, необхідних для радянської України. Також, відсутність класичної університетської освіти, призвела до зменшення наукових, професорсько-викладацьких кадрів, втрати університетських освітніх і наукових традицій та падіння загального рівня вищої освіти, адже за весь період після закриття університетів не було знайдено їм рівноцінного замітника.

Зрозумівши допущені помилки і прагнучи реалізувати політику уніфікації освітньої галузі, ЦВК СРСР прийняв постанову від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах», якою відновлювалися університети у тих республіках, де їх не існувало [4, с. 77–89]. Головним завданням університетів проголошувалося формування нового типу радянської інтелігенції — висококваліфікованих фахівців, озброєних знаннями, які базувалися на основах марксизму-ленінізму. Університети не залишалися осторонь політичного життя УСРР, у якому в цей період відповідно до планів другої та третьої п'ятирічок надзвичайно велика роль відводилась соціалістичному змаганням як одному з важливих засобів проведення індустріалізації. Саме у руслі соціалістичних змагань та ударництва проводилась наукова, виховна і освітня робота в Київському, Харківському, Одеському та Дніпропетровському університетах у довоєнний період. Участь у цих заходах була обов'язковою для всіх викладачів, студентів та адміністративно-технічного персоналу університетів.

Перебіги соціалістичних змагань в університетах знайшли висвітлення в окремих працях радянського періоду. До видань, в яких розкривалось проведення соцзмагань у університетах у довоєнний період, можна віднести монографії, присвячені різним ювілеям університетів, а саме:

«Історія Одеського університету за 100 років (1865 – 1965 рр.)» [10], «Історія Київського університету» [9], «Харьковский государственный университет, 1805 – 1980» [15] та ін. Проте радянська література є занадто політично заангажованою і роль соціалістичного змагання в ній висвітлюється лише у позитивному світлі, як того і вимагала комуністична ідеологія.

У наукових працях, які вийшли після 1991 р., соціалістичні змагання в університетах УСРР-УРСР у довоєнний період розглядаються як етапи насадження політично-ідеологічної роботи у вищих навчальних закладах радянської України. Так, у новому ювілейному виданні, яке вийшло до 200-річчя Харківського університету «Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років» [14], соціалістичні змагання висвітлюються як частина виховної університетської роботи довоєнного періоду. Проте, наукової праці, в якій детально та об'єктивно висвітлювалась роль соціалістичних змагань у житті Київського, Харківського, Одеського та Дніпропетровського університетів довоєнного періоду наразі не існує. Тому метою цієї статті є розглянути та проаналізувати організацію і перебіг соціалістичних змагань в університетах радянської України у період 1933–1941 рр.

Рух за соцзмагання розпочався у відновлених університетах відразу після їх відкриття в 1933 р. Він складався з соцзобов'язання як окремого студента, так і групи, курсу чи факультету на виконання певних завдань з навчальної, наукової, культурно-виховної та спортивно-оборонної роботи. Форми соціалістичного змагання для всіх вузів СРСР були встановлені розділом положення «Про соціалістичне змагання в навчальних закладах» із постанови РНК СРСР від 10 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумі» [4]. У ній йшлося про те, що колективне змагання часто заміняє собою індивідуальне, і для викорінення цього: «...слід поєднувати соцзмагання колективне (вузу з вузом, факультету з факультетом, групи з групою та. ін.) із всебічним розвитком соцзмагання індивідуального (студент зі студентом), для того, щоб ліквідувати факти прикриття недоліків окремої особи досягненнями групи» [2, с. 98]. Метою цієї постанови було контролювання роботи та досягнень вже не тільки групи, курсу чи факультету, а й кожного студента персонально. Індивідуальні зобов'язання одного студента включали в себе такі завдання: відмінно навчатися, не пропускати пари, не мати академзаборгованості, брати активну участь у громадському житті колективу тощо. Підписуючи соціалістичне зобов'язання, студент детально описував свої завдання для його виконання, цим самим даючи змогу партійним та комсомольським організаціям необмежені можливості для повного контролю його подальших дій.

У соцзмаганні між факультетами при визначенні кращого з них враховувались успішність, трудова дисципліна, складання екзаменів, кількість залишених на другий рік студентів, а також політвиховна, наукова, оборонна та культмасова робота. Всі соцзобов'язання склалися в письмовій формі, а за їх виконанням пильнували комсомольська та профкомівська організації університетів. Перебіг і результати соцзмагання друкувалися в університетських газетах, які часто виступали арбітрами. На їхніх шпальтах можна знайти величезну кількість статей, де йшлося про змагання між окремими групами, курсами, факультетами за одержання перехідного міжфакультетського червоного прапора, який присуджувався найкращому факультету за успішність проведення культурно-масової, виховної, фізкультурно-оборонної роботи в кожному семестрі.

Головним завданням студентів та професорсько-викладацького складу університетів стало змагання за одержання міжінститутського перехідного червоного прапора, який встановлювався Обласним комітетом спілки вищих шкіл. На виконання постанови уряду СРСР «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумі» Київський державний університет одним із перших включився в грудні 1933 р. у II тур Всесоюзного змагання вищих навчальних закладів і технікумів [1; с. 1]. До зобов'язань входило кілька пунктів: програми та навчальна робота, політвиховна і культмасова робота, поліпшення побутових умов університету. Зокрема, КДУ зобов'язувався до 1 січня 1934 р. провести перегляд навчальних програм, розглянути буржуазно-націоналістичні концепції професорів української літератури М. Зерова та М. Калиновича, провести конкурс на кращу лекцію, розробити на кафедрах критерії успішності студентів, охопити 75% непартійного студентства політнавчанням, організувати клубний осередок політичної і культмасової роботи і

відкрити дитячий садок для дітей студентів і викладачів тощо [1, с. 1]. З цього можна дійти висновку, що до соціалістичного зобов'язання університетів входили пункти навчально-методичного, культурно-освітнього характеру, проте основним залишалось проведення виховної роботи серед студентства.

Соцзмагання тісно пов'язувалося з рухом ударників, що являв собою змагання студентів за ударні (передові) показники у навчанні. Студенти-ударники мали бути першими у всьому: навчанні, фізкультурній і оборонній роботі. Вони брали активну участь у громадській роботі й обов'язково були комсомольцями. З осені 1935 р. по всій території СРСР, і у тому числі і в університетах, почав поширюватися стахановський рух. Найкращі студенти університетів поділялися на дві категорії: студенти-відмінники та студенти-ударники (стахановці). Між цими двома групами різниця була суттєвою, адже більшою повагою в університетах користувалися студенти-ударники, які не тільки навчалися на «відмінно», а й брали активну участь у громадському житті вузу. До студентів-відмінників, які займалися виключно навчанням, але не прагнули проявляти себе у громадській роботі, в університетах ставилися з деякою підозрою, оскільки вважалося, що справжній радянський студент повинен не тільки вчитися на відмінні оцінки, а й знаходитись у центрі суспільного життя свого вищого навчального закладу.

З кожним новим навчальним роком в університетах збільшується кількість соціалістичних змагань. Особливо важливе значення мав у 1937 р. рух за виконання соціалістичного зобов'язання за відмінне складання перших державних екзаменів, які були введені Постановою РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 червня 1936 р. «Про роботу вузів і про керівництво вищою школою» [2, с. 25]. До перших державних іспитів в університетах, котрі пройшли весною та влітку 1937 р., студенти і викладачі ретельно готувалися, зокрема проводилися змагання між курсами та факультетами на кращу підготовку до екзаменів, вчасне проведення консультацій, забезпечення студентів п'ятикурсників навчальними програмами й методичною літературою.

Починаючи з 1938 р., надзвичайної популярності починають набувати соцзмагання між окремими університетами УРСР та університетами інших союзних республік. Типовим прикладом договору соцзмагання між українськими університетами, може стати договір між Київським та Одеським університетами, підписаний 16 квітня 1938 р. [6, с. 1-2]. Університети брали на себе зобов'язання, які склалися з таких пунктів: організація соціалістичного змагання, навчальний процес, науково-дослідна робота, підготовка до нового набору 1938–1939 рр., політвиховання, політмасова робота, соціально-побутове обслуговування, оздоровча кампанія та оборонно-фізкультурна робота [6, с. 1-2]. У першому розділі «Організація соціалістичного змагання» йшлося про досягнення високої трудової дисципліни, ліквідація прогулів, 100% охоплення студентів індивідуальними договорами на соцзмагання та складання договорів на соцзмагання між курсами та факультетами, охоплення всіх кафедр соцзмаганням на кращу лекцію, науково-дослідну роботу, роботу з відмінниками, керівництво науковими гуртками, виробничою практикою та курсовими роботами, оголошення конкурсу на кращий курс та факультет [6, с. 2]. Кращий факультет за результатами конкурсу отримував червоний перехідний прапор та три грошові премії. У розділі «Навчальний процес» планувалося ліквідувати академзаборгованість до кінця навчального року, скласти заліки та екзамени з максимальною кількістю оцінок «відмінно», охопити відмінників роботою у наукових гуртках та науково-дослідною роботою на кафедрах, оголосити конкурс на кращу студентську роботу, підготувати та провести державні екзамени [6, с. 2]. У плані науково-дослідної роботи потрібно було організувати наукову сесію до роковин революції 1917 року, в обох університетах, захистити три докторські, 5 кандидатських дисертацій, здати до друку в Київському університеті 40 наукових робіт, а в Одеському університеті 30 наукових праць [6, с. 2]. У розділах з політвиховання та політмасової роботи йшлося про охоплення 100% студентів, викладачів і адміністративно-технічного персоналу політшколами, збільшення участі студентів у самодіяльності та проведенні лекцій, виставок та літературних вечорів [6, с. 2].

Проте, Київський та Одеський університети за договором не були рівноправними, на що вказує значно менша кількість зобов'язань, які мав виконати Одеський університет та сума грошової премії, яка для ОДУ була значно меншою ніж для КДУ. Швидше за все, у цьому

договорі про соціалістичне змагання Київський університет виступав як провідний, «столичний» вуз, а Одеський університет мав у багатьох пунктах підтягуватися до КДУ.

Наприкінці 1938 р. Київський університет підписав ще один договір про соціалістичне змагання з Тбіліським державним університетом ім. Сталіна [7]. Цей договір суттєво відрізнявся від договорів, які уклалися між КДУ та іншими університетами УРСР, оскільки містив набагато більше напрямів змагань. Причиною цього було те, що соціалістичне змагання відбувалося вже не у середині однієї республіки, а набувало міжреспубліканського характеру. Договір складався з 14 положень, а саме: організація соціалістичного змагання, навчальна робота, науково-дослідна робота, підручники, зміцнення навчально-матеріальної бази, у галузях марксистсько-ленінського виховання, культурно-масової роботи, матеріально-побутового обслуговування студентів, бібліотечного обслуговування, оборонної і фізкультурної роботи, позаунавської роботи, внутрішнього розпорядку і покращення дисципліни та інтернаціональної роботи [7, с. 1–2]. Крім цього, у ньому містились розділи «Особливі положення» та «Загальна частина». Договір з Тбіліським університетом містив кілька положень, які були відсутні у договорі з Одеським університетом. Так, наприклад, Київським та Тбіліським університетами планувалося видати 31 підручник та шість наукових праць [7, с. 2].

У договорі йшлося про закінчення будівництва фізико-хімічного корпусу ТДУ і гуманітарного корпусу КДУ до серпня 1939 р., устаткування нових хімічних лабораторій, кабінету криміналістики та кабінету історії для Тбіліського університету та облаштування кабінету криміналістики та археології для Київського університету [7, с. 2]. Крім цього університети мали створити проект статуту університетів на основі типового статуту вищого навчального закладу, скласти і затвердити правила внутрішнього розпорядку для студентів та працівників університетів [7, с. 2]. На всю цю роботу університетам відводився термін до 1 червня 1939 р., а вже 15 вересня того самого року комісія з перевірки соцзмагання повинна була підбити підсумки змагання [7, с. 2]. Арбітрами соцзмагань виступали здебільшого Комітет вищої школи, відділ студентської молоді ЦК ЛКСМУ та редакції газет. У результаті перше місце у цьому соцзмаганні дісталось Тбіліському університету, який виконав соціалістичне зобов'язання на 99,1%, а Київський університет – лише на 97,9% [12, с. 1]. Проведення першого подібного соціалістичного міжреспубліканського змагання за участю Київського університету, незважаючи на те, він не переміг, відіграло важливу роль у розвитку університетської освіти та науки.

У наступних роках практика укладання соціалістичних змагань між університетами продовжилась. Так, у січні 1939 р. був підписаний договір про соцзмагання між Харківським та Дніпропетровським університетами [5]. У березні 1940 р. відбулося підписання другого за рахунком договору про соцзмагання Київського університету з Тбіліським державним університетом [8]. Майже перед початком німецько-радянської війни до цього соцзмагання долучився Львівський університет. У травні 1941 р. також було підписано договір про соцзмагання Харківського університету з Казанським державним університетом ім. В.І. Ульянова-Леніна [13]. Проте ці договори так і не були виконані у зв'язку з початком Великої вітчизняної війни. Нерідко учасники соцзмагання, намагаючись досягти вказаних у договорі показників, самі завищували справжній рівень успішності студентів. Тому у травні 1940 р. ЦК ВКП(б) відмінив практику встановлення в договорах на соціалістичне змагання наперед обумовленого твердого відсотку високих оцінок [9, с. 358]. Погану перевірку соцзмагань та нереальність взятих на себе зобов'язань, визнавали і самі керівники університетів. У звіті ректора Дніпропетровського університету Л.І. Сафронова за 1939/40 навчальний рік, у рубриці про соцзмагання зазначається: «Все ж, необхідно відзначити, що соцзмагання в умовах ДДУ не позбавлено було деякого формалізму, що був у нереальності значної частини взятих на себе зобов'язань, а також у поганій постановці норм перевірки і обліку» [3, с. 41].

Позитивними результатами соціалістичних змагань стало прагнення студентів та викладачів до самовдосконалення у роботі та навчанні. Кожен, навіть найвідсталіший у навчанні студент, після підписання соціалістичного зобов'язання мав виправити свої недоліки в успішності, для того, щоб не підвести свою групу або курс. Крім цього, саме соціалістичні змагання спонукали до здорової конкуренції серед університетів, які прагнули стати кращими у навчальній, освітній,

науковій, виховній, спортивній та оборонній роботі. Як окремий позитивний момент слід виділити те, що соціалістичні змагання між університетами, особливо міжреспубліканського характеру, сприяли їх обміну освітніми, науковими та культурними здобутками.

З іншого боку, завдання, які ставили перед собою учасники соціалістичних змагань, здебільшого були нереальні та нездійсненні. У цьому нав'язаному державною соціалістичному змаганні мало брати участь практично все працездатне населення СРСР. І зрозуміло, що у прагненні перевершити один-одного, часто-густо їх результати не відповідали істині, оскільки свідомо завищувалися. Крім того, кожен викладач чи студент, який підписував подібне зобов'язання, ставав підконтрольним та підзвітним перед партійною і комсомольською організаціями свого вищого навчального закладу. Таким чином, соціалістичні змагання, нав'язані радянським керівництвом, відігравали важливу роль у житті університетів радянської України періоду 1933–1941 рр.

Література

1. Включаємось у другий всесоюзний конкурс // За комуністичні кадри. – 1933. – №12. — 26 груд. – С.1.
2. Высшая школа. Основные постановления, приказы и инструкции: Сб. док. / [Сост. М.И. Мовшович]; под ред. А.М. Ходжаева. – М.: Советская наука, 1948. – 616 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.2307. – О.1. – Спр. 18. – Арк. 41 (Отчет за 1939/40 учебный год (учебно-научная работа).).
4. Директивы ВКП(б) и постановления советского правительства о народном образовании: Сб. док. за 1917–1947 гг. / [Сост. Н.И. Болдырев] – М.: 1947. – 320 с.
5. Договір на соціалістичне змагання між Дніпропетровським та Харківським державними університетами // За більшовицькі наукові кадри. – 1939. – №1-2. – 15 січ. – С.2.
6. Договір на соціалістичне змагання між Одеським державним університетом та Київським державним університетом // За комуністичні кадри. – 1938. – №21. – 17 квіт. – С.1-2.
7. Договір на соціалістичне змагання між Тбіліським державним університетом ім. Сталіна і Київським державним університетом // За комуністичні кадри. – 1938. – №58. – 19 груд. – С. 1-2.
8. Договор о социалистическом соревновании между Тбилиским государственным университетом им. И.В. Сталина и Киевским государственным университетом им. Т.Г. Шевченко // За комуністичні кадри. – 1940. – №11. – 10 берез. – С.2.
9. Історія Київського університету / [Під ред. О.З. Жмудського]. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 631 с.
10. Історія Одеського університету за сто років (1865 – 1965) / Відп.ред. і автор перед.: О.І. Юрженко редкол.: Н.І. Бутакевич та ін. — К.: Вища шк., 1968. – 423 с.
11. Київський університет за 50 років Радянської влади / Під ред. І.Т. Швеця. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1967. – 192 с.
12. Наслідки змагання із Тбіліським держуніверситетом // За комуністичні кадри. – 1939. – №44. – 14 листоп. – С.1.
13. Сазанов О.В. За першість у соцзмаганні з Казанським університетом / О.В. Сазанов // За більшовицькі кадри. – 1941. – №10. – 15 трав. – С.1.
14. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років / [Бакіров В.С., Духопельников В.М., Зайцев В.П. та ін.]. — Харків: Фоліо, 2004. — 750 с.
15. Харьковский государственный университет 1805 – 1980: Исторический очерк / Отв. ред. И.Е. Тарапов. – Харьков: Изд-во Харьков. ун-та, 1980. – 160 с.
16. Хімічний факультет на передових позиціях соціалістичного змагання // За комуністичні кадри. – 1933. – №2. – 25 вересн. – С.2.

Коротенко Н.Н. Организация социалистических соревнований в университетах УССР–УРСР. В статье рассматриваются социалистические соревнования в университетах СССР в 1933–1941 гг., которые были основными методами строительства коммунизма. Освещается важная роль таких соревнований в жизни восстановленных университетов УССР – как этапов насаждения политико-идеологической работы в высших учебных заведениях советской Украины.

Ключевые слова: социалистические соревнования, университет, идеология, учеба, воспитание, студенты, программа, комсомол, партийная организация, договор, экзамены, оценки.

Korotenko N.M. Organization of social competitions in the universities of the USSR and the URSR in the period of 1933–41. This article is dedicated to social competitions which were the main methods of communism building in the URSR in the period of 1933–1941. An important role of such competitions in the life of regenerated universities of the USSR and the URSR is underlined. The scientific, educational aspects of work in the Soviet Ukrainian Universities were held in the spirit of social competitions.

Key words: social competitions, university, ideology, studies, education, students, program, Komsomol, party organization, agreement, examination, grades.

УДК 94(567)“1991/2003”

Крисенко Д.С.,

аспірант кафедри історії

Національного університету «Києво-Могилянська академія»

*Гуманітарні аспекти режиму антиіракських санкцій
(1991–2003 рр.)*

У статті розглядаються питання аналізу сутності системи антиіракських економічних санкцій як латентної форми геноциду впродовж 90-х років ХХ ст.

Ключові слова: уряд, зброя масового враження, резолюції, санкції, геноцид.

ХХ століття увійшло в історію як період численних гуманітарних катастроф. Введення до обігу терміну «геноцид», надання йому у 1948 р. юридичного статусу та встановлення карності за нього стали значним досягненням міжнародного права. Прикладами цього явища було визнано, зокрема, систематичне винищення вірменського населення в Османській імперії та єврейського – на окупованих нацистською Німеччиною територіях; нині триває дискусія щодо визнання геноциду в УРСР (1932–1933 рр.). Незважаючи на певну суперечливість визначення, головною його ознакою визначалося прагнення до ліквідації певних етнічних або соціальних груп та цілеспрямовані дії для досягнення цієї мети. Подібну інтенцію мали й США щодо Іраку. За деякими підрахунками, жертвами економічних санкцій, які діяли у 1991–2003 рр., та були запроваджені американськими політичними колами проти населення цієї країни, стали понад 1 млн. осіб. У зв'язку з цим, питання про відповідальність адміністрації Сполучених Штатів чи бодай визнання факту цих дій геноцидом не було поставлене жодним урядом або правозахисною організацією.

У період існування «іракської проблеми» науковці робили спроби знайти її витoki. Українські автори (О. Маначинський, Н. Слободян, О. Коппель, В. Бруз, С. Шергін, П. Міщенко, Б. Парохонський та ін.) давали оцінку окремим, зокрема політологічним та військово-прикладним, аспектам міжнародних відносин у близькосхідному регіоні. Проте досліджень, присвячених характеристиці режиму економічних санкцій проти Іраку, вітчизняні вчені не здійснювали.

Отже, наше завдання у цій статті полягає у доведенні факту геноциду в Іраку протягом зазначеного періоду. Основою джерельної бази є резолюції Ради Безпеки ООН, офіційні документи органів влади США та доповіді комісій, які працювали в Іраку протягом 90-х років ХХ ст.

Злам 80–90-х років увійшов в історію як період становлення США у ролі єдиної світової наддержави. Надзвичайно важливе місце у «новому світовому порядку», очоленому ними, посідав регіон Перської затоки з його найбільшими у світі енергетичними запасами. Розрядка міжнародної напруженості та зменшення політичного впливу Москви викликали експансіоністські настрої у Багдаді. Це призвело до анексії ним у серпні 1990 р. Кувейту та, як наслідок, до конфлікту з Вашингтоном. Це протистояння швидко переросло з політичної на військову площину. Операція з визволення Кувейту, очолена армією США у 1991 р., мала катастрофічні соціально-економічні

наслідки для Багдада. Удари, завдані Іракові, не були відповідними тій загрозі, яку могли становити його збройні сили. Руйнуванню піддавалися цілі, не пов'язані з військовою сферою – передусім, видобувні та промислові підприємства, об'єкти інфраструктури та транспорту. Було зруйновано 9 тис. житлових будинків, у результаті чого без притулку залишилися 72 тис. осіб. Проте найбільшою втратою для Іраку була загибель та поранення 70 тис. військових та 200 тис. цивільних осіб [1, с. 9]. Ці дані приблизні, адже іракський уряд відразу по закінченні війни зробив її секретними. Окрім того, було істотним чином підірвано господарство країни: знищено 50% потужностей з видобутку нафти, 80 – 97% – з її переробки, а також морські термінали й підприємства нафтохімії [2, с. 100]. У доповіді комісії ООН про стан в Іраку, складеної після відвідин країни у березні 1991 р. на чолі з французьким генералом П. Галлуа, повідомлялося: «...війна призвела до руйнування джерел палива, енергії та сучасних засобів зв'язку. Брак енергії та засобів зв'язку ставить перед організаціями, відповідальними за надання негайної гуманітарної допомоги складну проблему в справі її швидкого надання» [2, с. 100]. Доповідь містила висновок про те, що Ірак опинився відкинутим на довгий час у доіндустріальну епоху, враховуючи, що він, за деякими винятками, спирався на застосування енергії та технології на рівні індустріальних країн [3, с. 166–167]. Становище цієї країни ускладнювалося її фінансовими зобов'язаннями: зовнішній борг Іраку оцінювався у 43 млрд. доларів, щорічні виплати для його погашення мали становити 65% валового національного продукту [4, с. 156].

Не сприяло стабілізації внутрішньої ситуації в Іраку й продовження дії ембарго, запровадженого проти нього у серпні 1990 р. для припинення режиму окупації Кувейту. Резолюція Ради Безпеки ООН № 687, прийнята 3 квітня 1991 р., містила умови, висунуті Багдаду після закінчення бойових дій для припинення ембарго. Серед них найголовнішою була пролонгація режиму санкцій [5]. Наступна резолюція (№ 688) уточнювала умови, за яких економічна блокада мала бути знята, а саме – зупинення Багдадом репресій щодо власного цивільного населення та ліквідація арсеналів зброї масового знищення [6]. Крім того, серед цих умов вказувалося роззброєння іракської армії та виконання Іраком усіх резолюцій Ради Безпеки.

Режим санкцій забороняв будь-які торговельні операції з Іракською Республікою, переказування туди коштів (за винятком тих, які призначалися для гуманітарних цілей) та будь-яку співпрацю у військовій сфері. Це призвело до того, що по народному господарству було завдано потужного руйнівного удару. Промисловість та сільське господарство функціонували, відповідно, на 20 та 30%. Ці умови фактично прирікали на голодування майже 20-мільйонне населення Іраку.

Таким чином, імператив американської політики щодо Іраку протягом 1990-х років полягав у встановленні повної блокади цієї країни та жорсткого контролю над діями іракського уряду. Формальною причиною для цього стало виконання ним вимог, висунутих світовою спільнотою у 1990–1991 рр. Ці зобов'язання: «...визнання суверенітету, територіальної цілісності та політичної незалежності Кувейту, його міжнародних кордонів» [6, с. 460–461], демаркацію державного кордону та виплату матеріальної компенсації Кувейту – було виконано до середини 1993 р. та ратифіковано Іраком у листопаді 1994 р. [8, с. 77]. Крім того, до середини 90-х років у країні вже не залишилося матеріалів, придатних для виробництва ядерної зброї (плутонію чи збагаченого урану); було демонтовано все обладнання, призначене для продукування інших засобів масового знищення [9].

Незважаючи на це, санкції не було послаблено. Внаслідок цього Ірак щорічно втрачав 90 – 95% усіх надходжень до власного бюджету [10, с. 59]. Згідно з даними місії Міжнародної федерації громад Червоного Хреста та Червоного Півмісяця, які відвідали Ірак у 1994 р., ця країна стояла перед загрозою «...великої катастрофи в охороні здоров'я та харчуванні». У небезпеці опинилося життя понад 2,5 млн. дітей та жінок [11, с. 23]. Санкції ООН призвели до різкого зниження життєвого рівня іракського населення, яке, за даними ФАО (продовольчої та сільськогосподарської організації ООН), жило на межі зубожіння та голоду. Через брак коштів, уряд Іраку у жовтні 1994 р. був змушений на 30–50% знизити норми відпуску населенню щомісячних пайків, до яких входили набори харчів та товарів першої необхідності. На думку експертів ФАО, ці набори могли задовольнити близько 45% щоденної потреби людей у калоріях

та 26% – у протеїні. А купити харчі на ринку іракці не мали змоги, адже з серпня 1990 до 1995 р. ціни на продовольство зросли більш як у 4 тис. разів, а середній доход – не більше, ніж вдвічі. Сільське господарство не було спроможне задовольнити потреби населення у їжі, на відміну від припиненого імпорту. Зростання продовольчого виробництва не було можливим через певні перепони, передусім – через відсутність або нестачу хімічних добрив, насіння та запчастин для сільськогосподарських машин.

Незважаючи на те, що санкції не забороняли імпорту до Іраку харчів та інших гуманітарних товарів, коштів на їхню купівлю на рахунок Іраку було недостатньо. Крім того, Комітет ООН з санкцій позбавив Ірак можливості вільно розпоряджатися своїми фінансами. Він регулярно забороняв ввезення до цієї країни життєво потрібних товарів широкого вжитку, як-от холодильники, медичне обладнання або шкільне приладдя. Загалом у 1994 р. до списку Комітету з санкцій входило 300 назв товарів.

Економічне ембарго завдавало збитків як Іракові, так і країнам, які уклали торговельні договори з ним у попередній період. Неодноразово порушувалося питання про повернення Багдада до повноцінної участі у житті світової спільноти. Всупереч цьому, адміністрація США щоразу заявляла, що виступатиме за збереження санкцій доти, доки при владі перебуває Саддам Хусейн. Проекти резолюцій про впровадження санкцій та їхнє продовження розроблялися та виносилися на розгляд Ради Безпеки ООН американськими представниками. Цими актами підкреслювалися ті аспекти, які обмежували суверенітет Іраку та підривали авторитет С. Хусейна, що відповідало інтересам Вашингтона. Це дає підстави говорити про тотожність дій ООН та США протягом 90-х років. Ця теза підтверджується тим, що 8 листопада 1995 р. РБ ООН під тиском США прийняла рішення про пролонгацію санкцій щодо Іраку ще на п'ять років. Щоправда, прийнята 14 квітня 1995 р. резолюція № 986 надала цій країні можливість експорту нафти протягом кожних шість місяців на сукупну суму 1 млрд. доларів і спрямування отриманих коштів на задоволення гуманітарних потреб [12]. Цю програму, яка отримала назву «нафта в обмін на харчі», початково відкинув іракський уряд, який назвав її умови «втручанням у внутрішні справи країни». Втім, катастрофічний брак харчів змусив Багдад у травні 1996 р. погодитися на запропоновані умови. Дія програми розпочалася лише в грудні цього року, а перші поставки продовольства до Іраку було здійснено тільки у березні наступного року – через два роки після того, як програму започатковано.

На прагнення світової спільноти поліпшити гуманітарну ситуацію в Іраку вказує те, що до 1 квітня 1999 р. Рада Безпеки ООН затвердила 90 контрактів на імпорт нафти з Іраку з покупцями 26 країн світу. Незважаючи на те, що система санкцій не виконувала покладених на неї завдань та завдавала збитків як Іракові, так і іншим країнам, ембарго не було скасоване. Обсяг видобутку нафти, дозволений Багдаду в рамках цієї програми, не був достатнім для забезпечення іракського народу товарами першої необхідності та функціонування системи соціального забезпечення. Серед причин такої ситуації можна відзначити, по-перше, падіння світових цін на нафту у 1998 р., яке істотно скоротило надходження до іракського бюджету. По-друге, тим що 40% прибутків ішли на фінансування діяльності, спрямованої, фактично, проти Іраку: 3/4 з них – до компенсаційного фонду ООН та 1/4 – на фінансування роботи Спецкомісії ООН із роззброєння Іраку. З 1997 до 2000 р. Ірак продав нафти на 40 млрд. доларів, але до бюджету цієї країни з них надійшло тільки 12 млрд. доларів [13, с. 156]. Виконання програми «нафта в обмін на харчі» не змогло суттєво поліпшити життєвого рівня іракських громадян.

Внаслідок недоїдання, голоду та погіршення якості медичного обслуговування, померло понад 1 млн. осіб, переважно дітей. Координатор програми ООН з надання гуманітарної допомоги «нафта в обмін на харчі».

Д. Холідей стверджував, що ця «...програма була неефективним заходом перед загрозою гуманітарної кризи в країні, вона не змогла подолати основні причини дитячої смертності та недоїдання». За його даними, через дію санкцій померло приблизно 500 тис. іракських дітей. Сотні вчителів початкових та середніх шкіл Іраку залишили роботу, кількість студентів скоротилася на 30% (нагадаємо, що протягом 70–80-х років Ірак посідав перше місце серед арабських країн за якістю освіти) [14, с. 67].

Американські урядовці прагнули консервувати внутрішню ситуацію, яка склалася в Іраку в середині 90-х років як засіб здійснення власних зовнішньополітичних завдань, адже зростання суспільного невдоволення мало призвести до послаблення позицій режиму влади в цій країні. Це можна проілюструвати з інтерв'ю державного секретаря США М. Олбрайт на американському телеканалі Сі-Бі-Ес навесні 1996 р. Під час репортажу з іракської лікарні та оголошення статистики смертності внаслідок санкцій, на запитання журналіста «...чи, на вашу думку, наша мета варта цього?» вона відповіла: «На мою думку, це дуже складний вибір – щодо мети та ціни її досягнення, – так, я вважаю, що ми повинні заплатити цю ціну» [15, с. 359]. При цьому, в березні 1997 р. у своєму виступі «Збереження принципів та захист стабільності: політика Сполучених Штатів щодо Іраку» вона заявляла: «Хоча ми й стоїмо на перешкоді беззаконному іракському режиму, ми ніколи не сварилися з народом Іраку. Санкції ООН не забороняють їм купувати їжу та ліки... Харчі в обмін на нафту призначені для того, щоб полегшити страждання іракських громадян» [16, с. 48].

Іракський уряд не міг ефективно допомагати власному населенню також з огляду на те, що внаслідок запровадження урядом США «...зон, заборонених для польотів іракської авіації», зв'язок з північними районами країни було перервано [17, с. 156].

Наприкінці 1990-х років низька дієвість економічних санкцій ставала все очевиднішою, причиною чого була їхня неспроможність сприяти зміні політичного режиму в Іраку. Генеральний секретар ООН К. Аннан, а перед ним Б. Б. Галі публічно заявляли про це у своїх виступах. У 1998 р. координатор програми «нафта в обмін на харчі» Д. Холідей залишив свою посаду, заявивши, що економічні санкції зазнали поразки як програма та б'ють лише по цивільному населенню. Його наступник Х. фон Спонек у лютому 2000 р. вчинив так само, повідомивши, що режим ембарго призвів до «справжньої людської трагедії» [18]. За їхніми словами, санкції проти Іраку не можна назвати інакше, ніж геноцидом. Натомість американська адміністрація і далі висувала на адресу Іраку звинувачення у виготовленні неконвенційних видів зброї та разом із Великобританією заблокувала на початку 2001 р. ввезення товарів до Іраку на суму 4,1 млрд. доларів.

Відштовхуючись від визначення війни К. Клаузевіцем як «...акта насилля з метою примусу супротивника виконувати нашу волю» [19, с. 35], дії Сполучених Штатів можна розцінювати як війну проти Іраку нетехнічними засобами.

Великих людських та матеріальних збитків Іракові також завдавали збройні сили США, які від 1991 р. здійснювали регулярні ракетно-бомбові удари по його території. Найбільшого світового резонансу набула ескалація цього насилля у грудні 1998 р. Підставою для нанесення ударів послужили звинувачення нового голови ЮНСКОМ Р. Батлера, висунуті ним 15 листопада на адресу іракської сторони у порушенні умов допуску комісарів до об'єктів на своїй території [20].

Щодо цілей цієї операції державний секретар США М. Олбрайт висловились так: «Ми зменшуємо можливість Саддама Хусейна застосувати ядерну зброю. Засоби масового знищення є загрозою майбутньому» [21]. Збитки, завдані Іраку становили 150 млрд. доларів. Операція супроводжувалась великими втратами серед цивільного населення Іраку: згідно з даними генерала Шелтона, було вбито та поранено 1400 осіб.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що засобами реалізації завдань зовнішньої політики США щодо Іракської Республіки протягом 1991–2003 рр. були авіаудари, а також штучне створення дефіциту продуктів харчування. Це призвело до загибелі понад 1 млн. осіб. З цієї причини дії Вашингтона повною мірою можуть бути охарактеризовані як геноцид.

Література

1. Гушев А. Итоги войны в зоне Персидского залива / А.Гушев // ЗВО. – 1991. – № 6.
2. Шахбазян Г.С. Ирак после операции «Буря в пустыне» Г.С. Шахбазян / Арабские страны: политика и экономика. – М.: ИВ РАН, 1997. – Вып. 3.
3. Ахмед Сауд Исса. Вооруженные конфликты в Персидском заливе в 1980-х – начале 1990-х годов: причины и последствия: канд. дисс. – М., 1993. – С. 166–167.
4. Cordesman A.H., Hashim A.S. Sanctions and Economic Instability / Iraq: sanctions and Beyond. – Boulder. Westview Press, 1997. – P. 156.

5. Документ ООН (S/1991/687). Резолюція РБ ООН № 687 (1991).
6. Документ ООН (S/1991/688). Резолюція РБ ООН № 688 (1991).
7. Yearbook of the United Nations 1994. Vol. 48. Department of Public Information United Nations, N.-Y., Martinus Nijhoff Publishers. – The Hague/Boston/London.
8. Кувейт и Ирак: демаркация границы (Исторические права) /Под ред. проф. Г.Л.Бондаревского. – М.: ТМ-Око, 1994.
9. Бюллетень МАГАТЭ. – Июнь 2004. – № 46 [Электронный ресурс] Режим доступа до док.: (http://www.iaea.org/Publications/Magazines/Bulletin/Bull461/Russian/Article21_rus.pdf).
10. Порівняно зі станом на 1989 р. Докладніше див.: Руденко П. В тисках санкцій / П. Руденко// Африка и Азия сегодня. – 1997. – № 4.
11. Шахбазян Г. Ирак. Санкции ООН и их последствия / Г. Шахбазян // Азия и Африка сегодня. – 1996. – № 3.
12. Документ ООН (S/1995/986). Резолюція РБ ООН № 986 (1995).
13. Зияев Ш. Новая конъюнктура на мировом нефтяном рынке и проблема санкций в отношении Ирака / Новые тенденции в международных отношениях в Азии / Ш.Зияев. – М.: ИВ РАН, 2002.
14. Halliday D. Iraq and the UN's weapon of mass destruction // Current history. – 1999. – Vol. 98. – № 624.
15. Олбрайт М. Госпожа госсекретарь. Мемуары Мадлен Олбрайт / М. Олбрайт/ Пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2004.
16. Слободян Н.В. «Иракське питання» в системі міжнародних відносин у 90-х роках ХХ століття. Н.В. Слободян: Дис. на здобуття канд. іст. наук. – Ужгород, 2002.
17. Зияев Ш. Новая конъюнктура на мировом нефтяном рынке и проблема санкций в отношении Ирака /Ш. Зияев //Новые тенденции в международных отношениях в Азии. – М.: ИВ РАН, 2002.
18. UN Sanctions rebel resigns [Электронный ресурс] Режим доступа до ст.: (http://www.news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/642189.html).
19. Клаузевиц К. О войне / Пер. с нем. / К. Клаузевиц. – М.: Наука. – Б.г.
20. The lessons and legacy of UNSCOM. [Электронный ресурс] An Interview with Ambassador Richard Butler. June 1999. – Режим доступа до док.: (<http://www.iraqwatch.org/perspectives/act-unscom-6-99.htm>).
21. Television interview of Secretary Albright. [Електронний ресурс] December 17, 1998. – Режим доступа до док.: (http://www.pbs.org/newshour/bb/middle_east/july-dec98/albright_12-17.html).

Крисенко Д.С. Гуманитарные аспекты режима антииракских санкций (1991–2003 гг.). В статье рассматриваются вопросы анализа сущности системы антииракских экономических санкций как латентной формы геноцида в течение 90-х годов ХХ ст.

Ключевые слова: **правительство, оружие массового впечатления, резолюции, санкции, геноцид.**

Krysenko D.S. Humanistic aspects of the regime of anti-Iraq sanctions (1991–2003). The article analyses the system of anti-Iraq economic sanctions as a latent form of genocide during 1990s.

Key words: **government, weapons, resolutions, sanctions, genocide.**

УДК 373.5.014(477)

*Махінько А.І.,
аспірантка кафедри історії України
Національного університету біоресурсів і природокористування України*

Реформування середньої школи у незалежній Україні

У статті розкриваються особливості вдосконалення форм і методів навчально-виховного процесу в загальноосвітніх школах України.

Ключові слова: середня освіта, школа, реформа, стандарт, національна програма.

Розбудова незалежної Української держави стала відправною точкою для формування нового суспільства, перетворення усіх суспільних інститутів. Лібералізація громадського життя та ринкові економічні відносини створили нові умови й нову свідомість. Подальша трансформація суспільних відносин, їх загальна модернізація на шляху до демократизації неможлива без реформування освітньої системи. Проблема узгодження національної системи освіти з визнаними світовими нормативами має глобальний характер, її розв'язання безпосередньо впливатиме на формування світогляду нової генерації суспільства.

Проблема реформування загальноосвітньої школи недостатньо досліджена в історичній літературі. Важливі аспекти реформування середньої освіти висвітлюються у дослідженнях педагогічного, а також соціологічного спрямування. У цій статті в історичному контексті розкриваються основні зміни у вітчизняній сфері середньої освіти.

За роки незалежності визначено нові пріоритети розвитку освіти: глобалізація світу та її масштабні інтеграційні процеси, які посилюють взаємозв'язки та взаємовплив між національними освітніми системами різних країн, що дає змогу запозичати передовий педагогічний досвід, інтегруючи його до вітчизняної освітньої системи. Реформування в освітянській галузі перших років незалежності стосувалися насамперед реорганізації системи освіти та створення нової, насамперед, національної освітньої системи. Підвалиною у цій розбудові стало прийняття постанови Верховної Ради УРСР "Про порядок введення в дію Закону «Про освіту», який було схвалено 3 травня 1991 р. Законом визначалася мета освіти, у ньому було сформульовано її основні принципи, структуру, права й обов'язки учасників навчально-виховного процесу. У ст. 35 законодавчо закріплювалася обов'язковість повної загальної середньої освіти і визначалося, що вона «...забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення» [3].

У вересні 1991 р. на колегії Міністерства освіти України було затверджено Концепцію середньої загальноосвітньої школи, де були визначені основні стандарти середньої освіти, її мета й зміст. У Концепції детально представлена характеристика предметів як державного, так і шкільного компонентів, акцентовано увагу на курсах за вибором, профільному навчанні, факультативах, вивченні предметів мовного циклу.

Важливим здобутком стала розробка й затвердження у листопаді 1993 р. Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI століття»), якою визначилась стратегія розвитку української освіти. Основними завданнями реформування освіти були визначені заходи з розбудови її національної системи з виведенням на світовий рівень, а також уже як відбиток реалій

часу, створення на рівноправній основі недержавних освітніх закладів. Положення розділу Програми «Загальна середня освіта» переважно повторювали положення вищезгаданої Концепції, але саме у Програмі були сформульовані основні завдання рівнів середньої освіти – початкової, основної й повної, що згодом законодавчо закріплено.

Усі законодавчі акти перших років незалежності стали своєрідним базисом для подальшого просування на шляху реформ. На жаль, економічні проблеми переходу до ринкових відносин негативно позначилися на освітянській галузі. Освіта не була віднесена до державних пріоритетів і усі положення програм залишалися декларативними. Серед негативних рис слід відзначити застарівання матеріально-технічної бази шкіл, падіння престижу педагогічної професії, а як наслідок старіння вчительських кадрів. Відповідно базис реформ знаходиться не в кращому стані.

Реформування освіти справляє особливий вплив на суспільство. Фахівці неодноразово наголошували, що передусім необхідно ініціювати загальнонародне обговорення мети реформування, змісту реформ та послідовності їх здійснення. Здійснювати широке обговорення цих питань на наукових і науково-практичних конференціях, засіданнях учених рад, батьківських зборах, у засобах масової інформації тощо [1, с. 5]. Так, на початку 1996 р. було почала діяти науково-координаційна Рада, результатом роботи якої стало створення концепції Державного стандарту загальної середньої освіти, роботу з розробки якого розпочали ще у 1994 р. Крім того, сформовано тимчасові творчі колективи із залученням кращих фахівців для розробки стандартів з кожного предмета.

Подальші кроки реформування відзначилися прийняттям у травні 1999 р. Верховною Радою України Закону «Про загальну середню освіту», а на його підставі Постанови Кабінету Міністрів від 16 липня 2000 р. «Про перехід загальноосвітніх навчальних закладів на новий зміст, структуру і 12-річний термін навчання». У 2001 р. колегія Міністерства освіти і науки затвердила Концепцію загальної середньої освіти (12-річна школа). У преамбулі зазначалося, що перехід до 12-річного терміну здобуття загальної середньої освіти, який викликав неабиякий резонанс у суспільстві, зумовлений приведенням вітчизняних освітніх стандартів у відповідність до норм світового співтовариства. Крім того, було затверджено нові стандарти початкової освіти у зв'язку з тим, що навчання у школі дитина мала починати з шести років. У 2000 /01 навчальному році у дію вводилася нова система оцінювання знань учнів за 12-бальною шкалою та семестровий контроль.

Також для подолання диспропорції розвитку сільської шкільної мережі, покращення матеріально-технічного, фінансового, кадрового забезпечення сільських шкіл Постановою Кабінету Міністрів у липні 1999 р. затверджено Комплексний план заходів щодо розвитку загальноосвітніх навчальних закладів у сільській місцевості.

У 2002 р. Постановою Кабінету Міністрів було затверджено Державну програму «Вчитель», напрямом якої визначено розв'язання проблем, пов'язаних з підготовкою та професійною діяльністю педагогічних працівників, забезпечення державної підтримки у цій сфері. Метою програми є визначення невідкладних і перспективних заходів щодо реалізації основних напрямів модернізації системи освіти з урахуванням вимог сучасного інформаційно-технологічного суспільства, забезпечення соціально-економічних гарантій професійної самореалізації педагогічних працівників тощо [2]. Відповідно до цього нормативного документа ухвалювалися регіональні програми із урахуванням місцевих показників стану розвитку загальноосвітньої мережі.

На початку 2004 р. Постановою Кабінету Міністрів затверджено Державний стандарт базової й повної середньої освіти відповідно до прийнятого закону та постанови про перехід на 12-річний термін навчання. Фахівці відмічають позитивний процес стандартизації, але водночас наголошують, що її початковий етап вказує на наявність певної неузгодженості стандартів з іншими концептуальними освітніми документами та потреби в подальшому вдосконаленні [1, с. 6].

У багатьох європейських країнах в основу добору змісту освіти покладено компетентісний підхід, тобто спрямування змісту на забезпечення формування в учнів певних компетентностей, що розглядаються як здатність особистості успішно діяти у відповідних життєвих ситуаціях і нести відповідальність за такі дії. Хоча досі не досягнуто однакості щодо переліку

компетентностей, які мають бути сформовані у школі, але компетентісний підхід слід визнати адекватним нинішнім завданням загальної середньої освіти [5, с. 3]. Слід зазначити, що більшість країн, зокрема, Європейського Союзу, активно реформували свою систему загальної середньої освіти ще у 50–80-х роках ХХ ст.

Таким чином, реформування освітньої галузі України проходить із використанням загальноєвропейського досвіду адаптації молоді до життя за конкурентних умов сучасного суспільства. На черзі стоїть запровадження профільної освіти. Вже з наступного року в Україні функціонуватиме профільна старша школа, що дасть можливість молоді успішно розвивати свої здібності, визначившись з майбутнім фахом. Також проводиться експеримент у Львівській та Вінницькій областях із запровадженням при школах опікунсько-наглядових рад та створення освітніх округів [4]. Згодом за результатом експерименту освітні округи діятимуть по всій країні. Створення шкільних опікунських рад дасть можливість залучити громадськість до безпосереднього вирішення освітніх проблем у межах конкретного навчального закладу (утворення фонду школи, визначення програм напряму розвитку, контроль за їх виконанням тощо).

Неоднозначне ставлення громадськості викликало впровадження зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Проведення сесій тестувань супроводжувалося бурхливими дискусіями, в яких фахівці, у цілому схвалюючи це нововведення, наголошують на внесенні коректив.

При всьому комплексі проведених перетворень, на думку фахівців, залишаються невирішеними проблеми недосконалості управління освітньою сферою (від ефективності цієї системи залежить перерозподіл фінансування); невідповідності змісту і методів навчання вимогам сучасності; низького суспільного статусу вчителів. Наголошується, що саме від вирішення цих питань залежатиме ефективність подальших заходів реформування освітньої сфери.

Отже, за роки незалежності в Україні створено триступеневу середню освіту з 12-тирічним терміном навчання. Проте наразі вона знаходиться у перехідному стані, оскільки перший випуск учнів, що закінчили 12-тирічну школу, відбудеться у 2013 р. Більше можливостей для об'єктивного оцінювання знань учнів надала заміна 5-бальної на 12-бальну систему оцінювання. Нагальною залишається проблема обсягів і наповнення шкільних програм. Метою їх перегляду з урахуванням компетентісного підходу є покращення якості освіти, усунування переобтяженості навчальних планів, розвиток умінь і навичок молоді застосовувати свої знання на практиці для підготовки до дорослого життя.

Література

1. Баханов К. Державний стандарт загальної середньої освіти: шляхи вдосконалення / Баханов К. // Рідна школа. – 2006. – № 6. – С.5.
2. Державна програма «Вчитель» // Сайт Міністерства освіти. Доступ до ресурсу: www.mon.gov.ua.
3. Закон України «Про освіту» // Відомості Верховної Ради України – 1991 – №34. – Ст. 454.
4. Інформація сайту «Інфосвіт. Інформаційне забезпечення розвитку педагогічних досліджень і навчальних технологій в Україні». Доступ до ресурсу: www.apsu.org.ua.
5. Мальований Ю. Післямова до стандарту / Ю. Мальований. – Шлях освіти. – 2005. – № 3.

Махінко А. Реформирование средней школы в независимой Украине. В статье раскрываются особенности совершенствования форм и методов учебно-воспитательного процесса в общеобразовательных школах независимой Украины.

Ключевые слова: **среднее образование, школа, реформа, стандарт, национальная программа.**

Mahin'ko A.I. Secondary school reformation in independent Ukraine. The peculiarities of the improved educational methods and forms in secondary schools in Ukraine are revealed.

Key words: **secondary education, school, reform, standard, national program.**

УДК 94(470)“18/19”

*Моторнюк С.С.,**викладач кафедри всесвітньої історії
Ізмаїльського державного гуманітарного університету**Торговельно-комерційна діяльність купців Південної
Бессарабії (друга половина XIX – початок XX ст.)*

У статті розглядаються питання аналізу торговельно-комерційної діяльності купців Південної Бессарабії у другій половині XIX – на початку XX ст. Розглядаються основні форми зовнішньої та внутрішньої торгово-комерційної діяльності бессарабського купецтва.

Ключові слова: торгово-комерційна діяльність, купці, Південня Бессарабія, бессарабське купецтво, ринки України

Купецтво – один з провідних соціальних станів російського суспільства другої половини XIX – початку XX ст. Вагомість купецтва визначалась не стільки його чисельністю як фінансово-економічною могутністю. Поняття «купець» та «підприємець» завжди ототожнювались. За сучасних умов розвитку ринкової економіки в Україні, формування господарської еліти спостерігається зростання інтересу до вивчення історії купецтва.

Актуальність вивчення історії купецького стану пов'язана з визначенням його ролі та місця в економічному, суспільно-політичному, культурному житті України у пореформений період, коли активізувалися процеси формування торгово-промислової верстви населення імперії.

Фрагментарне дослідження історії купецтва південноукраїнських губерній розпочалось ще у другій половині XIX ст. Але досі залишилися питання, які не знайшли повноцінного висвітлення в науковій літературі. Це пояснюється тим, що увага істориків була зосереджена на купецьких спільнотах таких великих міст як Москва, Петербург, Харків і Одеса, а історія повітового купецтва і досі залишається однією з «білих плям».

В історіографії другої половини XX ст. купецтво досліджувалося в руслі соціально-економічного та формаційного підходів і лише як невід'ємна частина буржуазії. Практично єдиною публікацією радянського періоду, в якій розглянуте купецтво Бессарабської губернії, є праця В.І. Жукова «Міста Бессарабії (1861–1900 рр.): Нариси соціально-економічного розвитку» [1], в якій автор розглянув зміни у соціальній структурі населення міст Бессарабії у цілому та її південної частини, зокрема, висвітлив шляхи поповнення купецької верстви, зміни її чисельності внаслідок реформ.

У сучасній українській історичній науці спостерігається поштовх інтересу до вивчення історії купецтва. Деякі аспекти становлення купецького стану Південної України XIX – початку XX ст. висвітлені у наукових доробках С.Б. Надимської [2] та Т.І. Казанської [3]. Необхідно також згадати й про одеських істориків Т.Г. Гончарука [4], Ф.О. Самойлова [5] та Г.О. Степаненко [6], у полі зору яких опинилися окремі аспекти з минулого одеського купецтва. У своїх працях значну увагу згадані вище науковці приділяють дослідженню грецьких та єврейських купецьких родин Одеси, розвитку одеської міжнародної, регіональної та місцевої торгівлі, чисельності етнічних груп населення міста й сферах їх зайнятості.

Питання торговельних зв'язків Бессарабії з українськими регіонами досліджується у статті В.М. Томульця [7]. Значний інтерес викликає стаття О.Б. Шляхова «Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на початку XX ст.» [8], в якій розкриваються

особливості соціального складу судновласників, простежується тенденція зменшення частки купців серед окремих приватних власників та співвласників суден.

Окремі аспекти історії бессарабського купецтва аналізуються дослідницею Н.В. Абакумовою-Забуновою із Молдови у монографії «Руське населення міст Бессарабії ХІХ ст.» [9]. Авторка зосередила увагу на російській купецькій спільноті Бессарабії.

Метою цієї статті є розкриття основних напрямів торговельно-комерційної діяльності купців південної частини Бессарабської губернії зокрема, Аккерманського та Ізмаїльського повітів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

У 1812 р. за умовами Бухарестської мирної угоди Бессарабія увійшла до складу Російської імперії, і на її території почалося юридичне оформлення гільдійського* купецтва як окремого стану. Це відбувалося відповідно до урядових маніфестів (17 березня 1775 р., 21 квітня 1785 р. та 1 січня 1807 р.). На підставі цих законодавчих актів купецьку верству було поділено на три гільдії.

Представникам 1-ї надавалося право вести оптову й роздрібну зовнішню і внутрішню торгівлю, 2-ї – внутрішню оптову та роздрібну торгівлю. Купці, які входили до 1-ї та 2-ї гільдій, отримали право володіти заводами, фабриками, морськими суднами. За купцями 3-ї найбільшої за чисельністю гільдії залишалася сфера оптової та роздрібною торгівлі у певному місті чи повіті, право мати промислові заклади ремісничого типу, невеликі річкові судна, трактири, постійні двори [10, с.18]. Окрім цього, все гільдійське купецтво звільнялося від рекрутчини, а представники 1-ї та 2-ї гільдій і від тілесних покарань.

Суттєвих змін купецький стан зазнав внаслідок реформи 1865 р. «Положення про податки на право торгівлі та інших промислів» скасовували 3-ю найчисельнішу гільдію. Відтепер купцям, які входили до 1-ї гільдії, надавалося право здійснювати оптову торгівлю російськими та іноземними товарами по всій території Російської імперії, створювати фабрично-заводські підприємства й отримувати підряди без обмеження суми. Купці 2-ї гільдії мали змогу здійснювати роздрібну торгівлю тільки за місцем запису, утримувати промислові підприємства й отримувати підряди на суму не більше 15 тис. крб. [11, с. 20]. Внаслідок цього чисельність купецтва зменшилась – певна його частина ввійшла до міщанства та заможного селянства.

Ударом по купецькій верстві стало прийняття «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. Цей закон дозволяв займатися підприємництвом без отримання гільдійських свідоцтв. Якщо раніше об'єктом обкладання податками було підприємство, то відтепер ним ставав підприємець. Займатися торгово-промисловою діяльністю дозволялося кожному, незважаючи на те, до якого стану він входив. Для цього необхідно було отримати промислове свідоцтво. Таким чином, станові перепони у сфері підприємництва ліквідувалися.

Входження Бессарабії до складу Російської імперії призвело до активізації місцевої і транзитної торгівлі на її території. Розвиток міст, освоєння вільних земель, інтеграція регіону до всеросійського економічного простору сприяли збагаченню купецького стану в Бессарабії. Згідно зі статистичними даними за 1856 р., Бессарабія за загальним обсягом купецьких капіталів виявилась у числі перших 15 з 49 європейських губерній Російської імперії, а за сумою капіталів купців перших двох гільдій посідала 9-е місце [12, с. 134]. Такому зростанню купецьких статків сприяло те, що цей район знаходився на перетині важливих міжнародних торговельних шляхів. Осередками купецтва у Південній Бессарабії були повітові міста – Аккерман та Ізмаїл, які за кілька десятиліть перетворилися з воєнних фортець на торговельні центри регіонального значення.

Купці Аккермана були пов'язані тісними зв'язками у сфері торгівлі з одеським купецьким товариством. Разом з заможними одеськими родинами вони займалися експортом зерна, худоби, вовни, коней. Особливе місце належало зерновій торгівлі. Аккерманські купці скуповували зерно по всій Бессарабії і самі або за допомогою більш заможних одеських підприємців експортували його до різних куточків імперії або за кордон. На початку ХХ ст. через Аккерман щорічно вивозилося до 4 млн. пудів зерна [13, с. 250].

* Купецька гільдія – станова торговельна корпорація, яка мала на меті взаємну допомогу, одержання торгових привілеїв і здійснення торгової монополії.

Інтенсивна торгівля сприяла розвитку Аккермана і перш за все порту. Будувалися складські приміщення. На рубежі XIX – XX ст. порт розширився та мав п'ять причалів. У 1914 р. місто було з'єднане залізничною колією з столицею Бессарабської губернії – м. Кишиневом, а у 1916–1917 рр. – з Одесою. Будівництво нових причалів та шляхів сполучення сприяло збільшенню вантажообігу через аккерманський порт. Наприкінці XIX – на початку XX ст. обсяги перевезень сягнули 6,4 млн. пудів [14, с.82].

Не менш важливою для аккерманських купців була й місцева роздрібна торгівля. Вони відкривали крамниці, брали участь у ярмарках. Заможні родини тримали торгові доми в Одесі. Наприклад, відомий в Аккермані купець М.С. Асвадуров торгував в Одесі винами (з власних садів), мануфактурними виробами, сільськогосподарськими машинами [15, с.110]. Інший аккерманський купець М.Г. Мільштейн займався оптовим продажем в Одесі виноградних вин, які були відзначені золотою нагородою на виставці у Неаполі. Купці Аккерманського та Ізмаїльського повітів вели активну внутрішню торгівлю, підтримуючи ділові зв'язки з південноукраїнськими містами, Подільською та Київською губерніями, центральними російськими регіонами [16, с.206, 211].

Бессарабія була важливим ринком збуту мануфактурних виробів, які привозилися з центральних губерній Російської імперії. У пореформений період із зростанням товарності землеробства та тваринництва підвищився попит на промислові вироби. Бессарабська губернія перетворилась на ринок збуту машинно-технічних товарів, у тому числі сільськогосподарської техніки й парових двигунів [17, с.205]. Спочатку ці товари завозилися з центральних губерній Російської імперії, але наприкінці XIX ст. будівництво сільськогосподарських машин було налагоджено в Одесі, Херсоні, Миколаєві та Катеринославі.

Крім того, до Бессарабії регулярно постачалися товари й іншого призначення, такі як бакалія, папір, продукція текстильної промисловості.

У свою чергу з Бессарабської губернії місцеві купці постачали на ринки України та центральних губерній Російської імперії товари сільськогосподарського виробництва – продукцію садівництва й виноградарства, рибу, зерно, сіль, сало. На привозній сировині працювали лісопильні майстерні й невеличкі заводи, які виробляли сільськогосподарський інвентар. В українських та російських промислово розвинутих губерніях знаходила стабільний попит така бессарабська сировина як вовна, шкіра.

Подунайські міста Ізмаїл, Рені, Кілія, Вилкове знаходилися на міжнародному торговельному шляху, що пролягав по р. Дунай. Тому цілком зрозуміло, чому купецтво цих міст активно займалося зовнішньою торгівлею. Через дунайські порти до Європи йшли товари з Бессарабії та Південної України.

Приєднання Подунав'я до Румунії за умовами Паризької мирної угоди 1856 р. негативно вплинуло на економічний розвиток бессарабських міст: послабилися зв'язки місцевого купецтва з українськими та центральними регіонами Росії. Внаслідок русько-турецької війни 1877–1878 рр. Подунав'я за 45-ю статтею Берлінської мирної угоди знов увійшло до складу Російської імперії [18, с.33]. Проте за Румунією залишилась більша частина дельти Дунаю, яка до Кримської війни належала Росії. Ця обставина вкрай негативно вплинула на торговельну активність бессарабського купецтва, адже воно використовувало для судноплавства Сулінське гирло, яке було більш придатне для проходження великих суден, однак відтепер, через збори румунської митниці, цей шлях став занадто дорогим для купців.

До цього необхідно додати, що Кілійське гирло знаходилося у занедбаному стані, внаслідок чого було неспроможне пропускати океанські судна. Крім того, Англія, Франція та Австрія, які головували в Європейській Дунайській комісії, усіма засобами заважали налагодженню російського судноплавства на нижньому Дунаї. Але уряд Росії став на захист своїх інтересів у цьому стратегічно важливому регіоні, й у 1900 р. Кілійське гирло було поглиблене та стало спроможним пропускати судна з низькою посадкою.

Раніше у 1886 р. за сприяння відомого підприємця князя Ю.Є. Гагаріна було створене Чорноморсько-Дунайське пароплавство. Його акціонерами стали підприємці з Москви,

Петербурга, Києва, Харкова, Одеси, а також відомий ізмаїльський купець 1-ї гільдії Ф.П. Тульчіанов [19, с.223], на особі якого є потреба зупинитися більш докладно.

Федір Павлович Тульчіанов належав до заможної ізмаїльської купецької родини. Збагатився за рахунок закордонної торгівлі зерном. Очоливши міську адміністрацію, сприяв розвитку благоустрою Ізмаїла. За його сприяння була зведена будівля критого ринку, водогін, кам'яна набережна тощо. За заслуги Ф.П. Тульчіанова нагородили орденами Св. Станіслава II та III ст., Св. Анни II та III ст., медаллю «В пам'ять царствування Олександра III». Діяльність Ф.П. Тульчіанова на посаді ізмаїльського міського голови сприяла поживленню торговельної діяльності місцевого купецтва та його збагаченню.

Наприкінці XIX ст. купецтво подунайських міст продовжувало займатися не лише зовнішньою, а й внутрішньою торгівлею. Підтвердженням цього є факт збільшення лавок у м. Ізмаїлі – з 159 у 1856 р., до 490 – у 1917 р. І це у місті чисельність населення якого не перевищувала й 20 тис. осіб. У цілому по Бессарабській губернії за даними на 1900 р. річний оборот крамничної торгівлі становив 32 млн. 540 тис. крб. [20, с.54].

У стороні від великих торговельних шляхів знаходилися такі південно-бессарабські міста як Арциз і Тарутине. В Арцизі раз на два тижні влаштовувалися великі ярмарки, які приваблювали купців з усієї Бессарабської губернії. Тут продавали коней, велику рогату худобу, овець, вовну, зерно, ремісничі вироби. Про заможний арцизький ринок знали й за межами Росії. Іноземних купців цікавили передусім базари, на яких торгували кіньми. Звідси коней табунами відправляли до Польщі, Франції, Туреччини [21, с.196].

Не поступалося Арцизу й Тарутине, яке претендувало на роль торговельного центру німецьких колоній у Бессарабії. Двічі на місяць тут збирались великі торги, двічі на рік великі ярмарки, на які прибували купці не лише з більшості бессарабських міст, а й із-за кордону. Найбільшим попитом на тарутинських ярмарках користувалася пшениця, яку в значних обсягах реалізовували німці-колоністи. За даними на 1901 р. валовий оборот Тарутинського хлібного ринку становив більше 1,5 млн. крб. на рік [22, с. 738].

Купецтво Аккерманського та Ізмаїльського повітів відзначалося високою торговельно-комерційною активністю, проводило інтенсивну зовнішню та внутрішню міжрегіональну торгівлю, поглиблюючи зв'язки з українськими й російськими губерніями. Бессарабські купці були одними з найзаможніших серед купців європейської частини Російської імперії. Товари, які постачалися південно-бессарабськими купцями, користувались значним попитом на світовому ринку.

Література

1. Жуков В.И. Города Бессарабии. 1861–1900. Очерки социально-экономического развития /В.И.Жуков – Кишинев: Штиинца, 1975. – 291 с.
2. Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України у 1861 – 1900 рр.(за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України»/ Світлана Богданівна Надибська. – Одеса, 2005.–17 с.
3. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні(на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.)/ Т.І. Лазанська. – К., 1999. – 282 с. – (НАН України, Ін-т історії України).
4. Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко. Історія 1819–1859 рр./ Гончарук Т.Г. – Одеса: Астропринт, 2005. – 311 с.
5. Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть(кінець XIX– початок XX ст.) історико-краєзнавчий нарис /Ф.О. Самойлов. – Одеса: Маяк, 1998. – 231 с.
6. Степаненко Г.А. Одесса. XIX век / Г.А.Степаненко. – Киев: ООО «Медиа», 2004. – 168 с.
7. Томулець В.М. Роль і значення торгівлі у становленні та розширенні економічних зв'язків Бессарабії з українськими губерніями (1812 – 1868 рр.)/ В.М. Томулець // Український історичний журнал. – 2005. – №5. – С. 18–28.
8. Шляхов О.Б. Судновласники Азово-Чорноморського басейну наприкінці XIX – на поч. XX ст. /О.Б. Шляхов //Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С. 61–71.
9. Абакумова-Забунова Н.В. Русское население городов Бессарабии XIX в. / Н.В.Абакумова-Забунова. – Кишинев: Business-Elita, 2006. – 519 с. -(Академия наук Молдовы).
10. Донік О.М. Купецтво як стан в Україні (XIX ст.) / О.М. Донік // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С. 16–42.

11. Там само. – С. 20.
12. Жуков В.И. Города Бессарабии. 1861–1900. Очерки социально-экономического развития / В.И. Жуков – Кишинев: Штиинца, 1975. – 291 с.
13. История городов и сел Украинской ССР [в 26 т.]. – Киев: Полиграфкнига, 1978 – (Энциклопедический сборник «История городов и сел Украинской ССР»: [в 26 т.] / председатель редкол.: Тронько П.Т.(председатель)[и др.]). Т.: Одесская обл./ [председатель редкол. тома А.П. Чередниченко (председатель) и др.], 1978. – 867 с.
14. Самойлов Ф.О. Одеса на зламі століть(кінець XIX – початок XX ст.) історико-красназничий нарис/ Ф.О.Самойлов, М.О. Скрипник, Ярещенко О.Т. - Одеса: Маяк, 1998. – 231 с.
15. Адрес-календарь г. Аккермана и его уезда I-е изд. – Аккерман: Типо-Литография Гринштейна И.М., 1911. – 116 с.
16. Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII – XIX в. Социально-экономический очерк/ И.А.Анцупов. – Кишинев: Инесса, 1996. – 248 с. – (Академия наук Республики Молдова; Ин-т национальных меньшинств).
17. Там само. – С. 206, 211.
18. Комунальна установа «Ізмаїльський архів». - Ф.2. Ізмаїльська управа. – Оп. 1. - Спр.21. Прохання жителів м. Ізмаїл про дозвіл відкривати торгові заклади та видачу свідоцтв на право торгівлі. - Арк.33.
19. Анцупов И.А. Русское население Бессарабии и Левобережного Поднестровья в конце XVIII-XIX в. Социально-экономический очерк/ И.А.Анцупов. – Кишинев: Инесса, 1996. – 248 с. – (Академия наук Республики Молдова; Ин-т национальных меньшинств).
20. Берг Л.С. Бессарабия. Страна – люди – хозяйство /Лев Семенович Берг. – Петроград: Universitas, 1918. – 224 с.
21. История городов и сел Украинской ССР [в 26 т.]. – Киев: Полиграфкнига, 1978 – (Энциклопедический сборник «История городов и сел Украинской ССР»: в 26 т./ председатель редкол.: Тронько П.Т. (председатель)[и др.]). Т.: Одесская обл./ [председатель редкол. тома Чередниченко А.П. (председатель) и др.]. – 1978. – 867 с.
22. Там само. – С. 738.

Моторнюк С.С. Торгово-коммерческая деятельность купцов Южной Бессарабии (вторая половина XIX – начало XX ст.). В статье рассматриваются вопросы анализа торгово-коммерческой деятельности купцов Южной Бессарабии во второй половине XIX – в начале XX ст. Рассматриваются основные формы внешней и внутренней торгово-коммерческой деятельности бессарабского купечества.

Ключевые слова: **торгово-коммерческая деятельность, купце, Южная Бессарабия, бессарабское купечество, рынки Украины**

Motorniuk S.S. Trade and Commerce of merchants of the South of Basarabia in the second part of the XIX century and at the beginning of the XX century. The trade and economic activity of merchants of the South of Besarabia in the second part of the XIX century and at the beginning of the XX century is examined in the article. The basic forms of foreign and internal trade activity of the merchants are considered.

Key words: **trade and commerce activity, the merchants, Southen Besarabia, Be sarabian merchant class, Ukrainian markets.**

УДК [930.1:329.15](477)“196/198”

Ніколаєць К.М.,

*докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Ідеологічна робота Комуністичної партії України у другій половині 60-х – на початку 80-х років XX ст.: історіографія

У статті аналізуються наукові праці, автори яких висвітлювали різні питання організації, визначення ефективності різних напрямів ідеологічної роботи партійних органів в УРСР.

Ключевые слова: **общественно-политическое развитие, идеологическая работа, историографический анализ, Коммунистическая партия Украины, политическая пропаганда.**

З метою посилення уніфікації суспільно-політичного розвитку УРСР на теренах республіки активно здійснювалася ідеологічна обробка населення, спрямована на формування та підтримання вигідного для влади політичного світогляду у населення. Велике значення в організації ідеологічної роботи партії відводилося працям основоположників марксизму-ленінізму. З цією самою метою використовувалися їхні вислови, промови. Так само, але у меншому обсязі, використовувалися промови визначних партійних та радянських керівників, і насамперед тих з них, які відповідали у партії за організацію ідеологічної роботи. Дослідження ідеологічної роботи фактично проводилися одночасно з її проведенням як у всесоюзному масштабі, так і у масштабі регіонів. Проведення подібних досліджень було викликane прагненням вдосконалити методи ведення цієї роботи та визначити її наслідки. У сучасний період оцінки проведення ідеологічної роботи в УРСР за роки радянської влади суттєво змінені. Науковці засуджують радянський тоталітаризм із його надмірним втручанням у особисте та соціальне життя людини, що забезпечувалося в тому числі й за допомогою ідеологічної «обробки» населення держави. В рамках пострадянської історіографії практично відсутній аналіз стану дослідження ідеологічної роботи Комуністичної партії України у другій половині 60-х – на початку 80-х років ХХ ст.

Для визначення напрямів історіографії ідеологічної, політико-виховної роботи Компартії України велике значення мали загальнотеоретичні праці, в яких розкривалась суть ідеологічної діяльності, її структура, функції, особливості, пов'язані із певним історичним етапом розвитку суспільства. У загальнотеоретичних дослідженнях робився акцент на встановленні наукових основ ідеологічної роботи партійних органів. Автори підкреслювали, що у тогочасному рівні пропаганди та агітації втілені розроблені В.І. Леніним принципи керівництва і організації ідейно-політичної роботи у масах, ленінський досвід її постановки з перших років існування партії більшовиків. До цих принципів відносилися: конкретно історичний підхід у визначенні завдань, форм і засобів виховання; принцип комуністичної партійності як найбільш глибокий і послідовний вираз класової суті і спрямованості виховання; принцип єдності виховної роботи партії і безпосередньої революційної діяльності людей [1].

У виданнях систематизувався досвід ідеологічної роботи обласних, міських, районних та багатьох первинних партійних організацій по впровадженню єдиних планів ідеологічної роботи, перспективного планування, залучення керівних працівників до ідейно-політичної роботи, підвищення її ефективності. Ці публікації разом із партійними документами дають можливість якомога повніше висвітлити процес накопичення історико-партійних знань про ідеологічну роботу Компартії. Вони дозволяли простежити закономірності самої ідеологічної роботи, її особливостей за тих чи інших конкретно історичних умов, а також допомагають вивчати тенденції накопичення наукових знань з цієї теми. На конкретних прикладах із повсякденного буття історики прагнули довести, що чим вищим був рівень політичної роботи партійних організацій, чим сильнішою залишалася ідейна переконаність мас, тим активнішою була їхня участь у реалізації планів комуністичного будівництва.

За спрямуванням формування політичної свідомості населення проводилося кількома напрямами. У науковій літературі відображено насамперед виховання у громадян комуністичного ставлення до праці, класового підходу до явищ суспільного життя, пролетарського інтернаціоналізму та непримиримого ставлення до релігійних вірувань. У радянській історіографії уніфікація політичного світогляду громадян обґрунтовувалася необхідністю формування комуністичного уявлення про світ у багатьох молодих людей, які «...не пройшли гарту старшого покоління» комуністів.

У наукових працях автори висвітлювали ідеологічну роботу партії по формуванню політичної свідомості різних категорій працівників. Насамперед йшлося про представників робітничого класу. Так, розгортання ідеологічної роботи, спрямованої на підвищення політичної та економічної освіти працівників важкої індустрії у другій половині 60-х років, вивчав П.С. Федорчак, який зосередив свою увагу на роботі пропагандистів із виділенням найбільш, на його думку, дієвих методів політичної пропаганди [2]. Політичне виховання працівників вугільної промисловості цього періоду досліджувала Л.Захарова, яка зупинилася на визначенні дієвості політичної агітації за участі у її проведенні керівних кадрів підприємств [3]. У праці Л.Гончаренко

проділено увагу вивченню політичної пропаганди у середовищі гірників Донбасу із зазначенням важливості використання з метою виховання комуністичного ставлення до праці пропаганди передових методів роботи [4].

Комуністичне виховання молодих працівників досліджували В.Ланевський та А. Шишацький, які підкреслювали важливість цього завдання з огляду на певну вразливість цієї категорії радянських людей до негативного впливу західних ідеологів [5].

Ідеологічна робота партії висвітлювалася радянськими вченими з урахуванням її специфіки стосовно окремих категорій робітників. Уявлення про ідеали побудови комуністичного суспільства вилилися у творах представників радянської історіографії у дослідження особливостей соціалістичного способу життя, з яким ототожнювався зразковий громадянин радянської країни.

Мотивуючи переваги соціалістичного способу життя, О.Р. Локаєнко виділяв у ролі позитивних його моментів колективізм, взаємодопомогу всіх членів соціалістичного суспільства із подолання егоїзму, прагнення до подальшого безмежного збагачення [6].

Виховання комуністичного ставлення до праці у робітників металургійної промисловості у мережі партійної просвіти вивчав Д.С. Шелест, у дослідженні якого аналізувалося значення введення економічної освіти у програми мережі партосвіти та його вплив на формування комуністичного світогляду [7]. Необхідність посилення ідеологічної роботи партії у 70-х роках Д.В. Ярош обумовлював поповненням рядів робітничого класу молодими людьми, які народилися після війни і сприймали досягнення соціалізму як звичне для себе явище [8].

Ф.С. Павлов та Г.Г. Постаєва вивчали діяльність партійних організацій металургійних підприємств по вдосконаленню форм виховання комуністичного ставлення до праці у 1966 – 1970 рр., вказуючи на важливість у цій справі шкіл комуністичної праці [9].

Роль комуністичних суботників у процесі виховання комуністичного ставлення до праці досліджували Т.М. Шульга та В.Т. Брітан. Оцінюючи значення суботників, вчені вказували на їх наповнення новим змістом: якщо раніше участь у цих заходах брали комуністи та особи, які співчували партії, то пізніше участь у суботниках стала обов'язковою для всіх членів радянського суспільства [10].

Роль шкіл молодого комуніста у процесі виховання партійної молоді вивчали П.А. Рудик та Є.І. Юрій, які наголошували на важливості використання в ідеологічній роботі практичної праці по-комуністичному на виробництві. У ролі показників успіху ідеологічної роботи автори називали зростання кількості молодих людей у лавах партії, оцінюючи цей процес як показник їх ідейного загартування [11].

Після проголошення початку перебудови для висвітлення різних аспектів комуністичного виховання у радянській історіографії стало характерним вивчення моральних мотивів трудової активності. Особливо активно вивчалася історія поширення пропаганди трудових традицій у сфері безпосереднього застосування фізичних та моральних здібностей людини, тобто на підприємствах. У наукових дослідженнях описувалися приклади самовідданої праці трудящих на благо побудови комуністичного суспільства, що ототожнювалося з їх активною участю у суспільно-політичному житті.

Аналіз ідеологічного забезпечення діяльності парторганізацій по піднесенню ефективності промислового виробництва містився у праці Л.П. Латишевої та А.А. Степина, які виділяли як найбільш вагомим його забезпечення економічну освіту населення [12].

У дослідженнях І.В. Артемова, А.І. Андрушка, Ф.Х. Джоса, В.П. Лациби виділялася роль трудових колективів у вихованні комуністичного ставлення до праці та підвищення дисципліни праці. З метою формування у молодих працівників комуністичної свідомості, сумлінного ставлення до праці пропонувалося запроваджувати шефство кадрових працівників над молоддю з укладенням відповідної спільної угоди, урочисте прийняття молодих працівників до складу трудових колективів, свята робочих династій, першої зарплати, вечори трудової слави [13].

Є.І. Скловська вивчала роль комсомольсько-молодіжних виробничих колективів у забезпеченні комуністичного виховання молоді, підкреслюючи їх важливість для підвищення культури виробництва, виховання політично освічених та ініціативних людей. Критикуючи окремі комсомольські організації за неухважність до проблем молодіжних виробничих колективів автор

цілком справедливо зауважувала, що колективи молодих працівників активно включаються до суспільно-політичної діяльності там, де їм приділялася велика увага з боку партійних організацій та адміністрації промислових підприємств [14].

Окремо слід виділити наукові доробки, автори яких висвітлювали особливості проведення ідеологічної роботи у сільській місцевості. У праці В.П. Хижняка висвітлювалася ідеологічна робота партійних організацій у сільській місцевості у період з 1959 до 1970 р. [15]. Автор побудував дослідження на матеріалах Вінницької, Запорізької, Івано-Франківської, Кіровоградської, Київської, Полтавської, Сумської, Хмельницької, Черкаської обласних партійних організацій, що дало можливість, на його думку, створити повну уяву про стан ідейно-виховної роботи на селі у цілому по республіці. З іншого боку, до роботи не внесені матеріали партійно-ідеологічної роботи у більшості західних областей УРСР, де тривалий час проведення такої роботи з боку радянського партійного активу ускладнювалося протистоянням із УПА.

Процес формування політичної свідомості сільського населення Харківської області вивчав Ф.О.Мельник, наголошуючи, що посилення ідеологічної роботи у середовищі молодих людей привело до покращення стану справ на виробництві [16].

В.П. Шкварець пов'язував підвищення ідейно-теоретичного рівня, піднесення ефективності марксистсько-ленінського вчення, поліпшення виховної роботи серед колгоспників із початку у 1965 р. перебудовою системи партійної освіти, основним змістом якої стало посилення уваги до вивчення історико-партійних проблем і питань політичної економії. Причому особливого значення у забезпеченні ефективності ідеологічної роботи у сільській місцевості автор надавав діяльності парторганізацій західноукраїнських областей, вказуючи на доцільність залучення до агітаційної роботи самих сільських жителів [17].

У дослідженні В.Г. Галука розглядалося проведення пропаганди у сільській місцевості із аналізом найбільш вдалих її форм, до яких автор зараховував інформування населення про політичне, економічне, культурне життя країни і міжнародне становище у рамках проведення політінформацій [18].

Я. Мостовий та К. Нензюк досліджували процес формування нового типу сільськогосподарського працівника, визначаючи цей процес як одну з умов успішного здійснення аграрної політики КПРС. Основною умовою формування сільгоспвиробників майбутнього комуністичного суспільства вважалася відмова від важкої фізичної праці із переходом до змістовної творчої роботи, яка породжувала суспільно корисні інтереси та потреби [19].

Серед досліджень радянських вчених, присвячених організації ідеологічної роботи відносно невелика кількість стосувалася вивчення особливостей роботи із представниками розумової праці. Ідеологічна «обробка» інтелігенції була засобом боротьби з інакомисленням та забезпечення толерантної до правлячої партії позиції найбільш освічених членів суспільства.

Найбільше уваги вивченню проблем суспільно-політичної діяльності інтелігенції приділив Ю. Курносів [20], який свого часу досліджував участь представників розумової праці у комуністичному вихованні трудящих та пов'язував ефективність роботи наукових працівників із рівнем ідеологічної роботи партійних органів [21].

Формування та коригування політичного світогляду представників інтелігенції вивчали Н.Козлова та Г. Нечесін, які ототожнювали цю роботу із побудовою комуністичного суспільства, підкреслюючи важливість постійного ідеологічного тиску на представників розумової праці з метою формування у їх свідомості сталих стереотипів усвідомлення та поведінки [22].

У радянській історіографії виділялися праці, присвячені вивченню комуністичного виховання молоді, яке трактувалося у якості одного із елементів побудови майбутнього комуністичного суспільства. Комуністичне виховання молоді було тим більше актуальним для радянського керівництва, що багато молодих людей пред'являли до влади підвищені вимоги порівняно із представниками старшого покоління у плані матеріального забезпечення та організації побуту і дозвілля.

Дослідженню питань комуністичного виховання студентської молоді було присвячено ряд публікацій радянських авторів, які робили висновок, що робота студентів на виробництві сприяла формуванню поваги до праці та до людей праці, а безоплатне виконання роботи на користь

Батьківщини під час суботників – формуванню почуття власної гідності та поважного ставлення до власної країни і комуністичного ставлення до праці [23]. В.П. Терент'єв проаналізував діяльність парторганізацій вузів УРСР по вихованню у студентів працелюбності на прикладах колективів навчальних закладів [24]. Л.О.Кашуба наголошував на важливості пропаганди трудових традицій колгоспного руху, учасників будівництва соціалізму в країні [25]. Діяльність партійних організацій промислових підприємств Донбасу по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях досліджували А.Ф. Варфоломєєв та В.Ф. Литвиненко, які виділили кілька нових форм цієї діяльності: посвячення у робітники із прийняттям присяги, відзначення першої зарплати молодих робітників, зарахування до членів колективу тих, хто героїчно загинув на своєму посту, присвоєння трудовим колективам імен загиблих героїв, вшанування робітничих династій, створення рад ветеранів праці, створення народних музеїв трудових колективів [26]. Роль комсомолу у патріотичному вихованні молоді досліджували А.І. Падалко та В.О.Залізко, звертаючи особливу увагу на аналіз виховних заходів із використанням прикладів героїчного минулого та участі у них ветеранів бойових дій та праці [27].

Проблеми комуністичного виховання радянської молоді вивчали Д.А. Прохорова, П.Г. Калько, І.І. Чекирда, А.Н. Стояна, Л.А. Марченко, Г.З. Нечесіна, Г.Є. Тамбовцева, М.Ф. Конюшко, які розглядали важливим елементом виховання комуністичного ставлення до праці участь молоді у діяльності студентських будівельних загонів [28]. Саме їх радянські дослідники називали одним із найбільш ефективних методів комуністичного виховання молоді. Роль студентських трудових загонів у формуванні в молоді комуністичного ставлення до праці проаналізували у своїх працях А.Н. Стоян і Л.А. Марченко, які наголошували, що у студентських загонах у спільній праці з робітниками та працівниками села у студентів вироблялося почуття відповідальності перед Батьківщиною за доручену справу, колективізм і активна життєва позиція [29]. Подібні висновки також містилися у статті І.Ф. Ткачука, який наголошував, що спільна праця на благо радянської держави сприяла формуванню у и комуністичного виховання робітничої молоді позитивних моральних якостей [30]. В.П. Южакова розглядала будівельні загоны як один із способів формування комуністичної переконаності та ідейної стійкості шляхом участі у суспільно корисній праці [31]. Роль студентських будівельних загонів у інтернаціонально-патріотичному вихованні молоді торкалися у своєму дослідженні З.І. Ямкова та А.А. Ямковий, вказуючи, що кілька студентів за самовіддану працю навіть отримували державні нагороди, що стимулювало інших молодих людей до праці [32].

У 1991 р. вийшло узагальнююче дослідження Л.А. Марченка, присвячене аналізу досвіду партійних організацій з трудового виховання студентів. У ньому автор проаналізував проблеми трудового виховання молоді у 60 – 80-х роках, маючи на меті пристосувати методи залучення студентської молоді до праці за умов перебудови [33].

Після розпаду СРСР вивчення істориками ідеологічної роботи партії відійшло на другорядний план. Вона розглядалася виключно як засіб підтримки існування тоталітарного режиму і засуджувалася як така, що сприяла обмеженню політичної та духовної свободи населення радянської країни. З'явилися наукові праці, автори яких вивчали боротьбу проти засилля офіційної ідеології та визначали її наслідки [34]. Ідеологічний тиск оцінювався винятково у негативному контексті і ототожнювався із символами тоталітаризму.

Однак поступово науковці почали пропонувати більш виважені оцінки ролі і значення ідеологічної роботи партійних органів для розвитку суспільно-політичних процесів у країні. Пальму першості у цій справі варто віддати російським історикам, які через особливості історіографічної ситуації, що склалася в країні на початку ХХІ ст., переглянули багато сторінок історії СРСР у плані своєрідної реабілітації досягнень радянського режиму.

Так, С. Кара-Мурза надавав великого значення ідеологічній роботі партійних органів у забезпеченні стабільності суспільно-політичного розвитку держави і подоланні міжнародних суперечностей у суспільстві поряд із формуванням особливого типу «радянської людини», орієнтованої на колективізм, взаємодопомогу всіх членів суспільства, об'єднаних спільним типом соціальної поведінки [35].

Засуджуючи науковців, які свого часу вихваляли радянську систему, а потім стали запеклими антикомуністами, С. Семанов відзначав важливість ідеологічної роботи для формування єдності радянського суспільства. Один із розділів його праці присвячений аналізу ідеологічної роботи у роки правління Л. Брежнєва, де автор відзначав невігластво Генерального секретаря з ідеологічних питань та проблеми у поширенні ідеологічної роботи, пов'язані з цим. Вказуючи на обережність Л. Брежнєва у ідеологічних визначеннях та судженнях, С. Семанов проаналізував заходи партії, спрямовані на боротьбу проти антирадянських виступів представників інтелігенції, наголошуючи, що значна частина з них не мала нічого спільного із принциповою боротьбою проти радянського ладу в цілому [36].

Як засіб боротьби з місцевими республіканськими відцентровими течіями, що посилювалися у часи М. Хрущова, розглядав ідеологічну роботу О. Шубін, наголошуючи, що економічною основою багатьох радянських місцевих цивілізацій було сільське господарство, в якому панували стосунки наприкінці XIX ст., а індустріальний сектор існував в основному за рахунок праці етнічних росіян, що було причиною для посилення ідеологічної роботи з метою уникнення міжнародних проблем [36].

Загалом стан дослідження ідеологічної роботи партійних органів в УРСР характеризується великим рівнем фрагментарності. Якщо у радянській історіографії висвітлювалися її позитивні сторони із визначенням особливостей стосовно різних категорій працівників, то у пострадянській історіографії помітним є негативне ставлення до ідеологічної «обробки» населення як елемента тоталітарної системи. Однак поряд із цим, особливо у працях сучасних російських науковців, спостерігається своєрідний «ренесанс» у бік переосмислення радянської історії із відновленням позитивних оцінок діяльності частини її лідерів та величчю досягнень у політичній, економічній та соціальній сферах. У цілому вивчення принципів постановки та методів забезпечення ідеологічної роботи в радянському суспільстві ще потребує ґрунтовних наукових пошуків, які можуть бути особливо актуальними за умов поширення у світовому масштабі міжнародних конфліктів.

Література

1. Развитие революционной теории Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1968; Кочура Д.В. Творческий вклад КПСС в ленинское учение о партии /Д.В. Кочура. – Ставрополь, 1973; Косичив А.Д. Творческое развитие КПСС теории научного коммунизма /А.Д. Косичив. – М., 1978.
2. Федорчук П.С. Работа партийных организаций по повышению роли политического и экономического образования в развитии трудовой активности работников предприятий тяжелой индустрии (На материалах Украинской ССР за 1965-1970 гг.) /П.С. Федорчук // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1978. – Вып. 95. – С. 10-17.
3. Захарова Л.М. Из опыта совершенствования партийными организациями Украины устной политической агитации и усиления ее роли в коммунистическом воспитании рабочих угольной промышленности (1966-1970 гг.) Л.М. Захарова // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1978. – Вып. 95. – С. 17-23.
4. Гончаренко Л.Г. Деятельность партийных организаций Донбасса по развитию и совершенствованию массовых форм пропаганды в годы восьмой пятилетки /Л.Г. Гончаренко // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1978. – Вып. 95. – С. 30-37.
5. Ланевский В.П. Из опыта работы сельских партийных организаций Украины по идейно-политическому воспитанию молодых коммунистов (1966-1970 гг.) /В.П. Ланевский // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 95. – К., 1978. – С. 43-50; Шишацкий А.Т. Из опыта работы партийных организаций Украины по воспитанию рабочей молодежи на революционных традициях коммунистической партии и советского народа (196-1970 гг.) /А.Т. Шишацкий // Науч. труды по истории КПСС. — Киев, 1978. – Вып. 95. – С. 50-56.
6. Локаенко А.Р. XXV съезд о социалистическом образе жизни /А.Р. Локаенко // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1977. – Вып. 86. – С. 81-90.
7. Шелест Д.С. Формирование коммунистического мировоззрения у рабочих-металлургов Украинской ССР в сети партийного просвещения (1959-1970 гг.) /Д.С. Шелест // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 34-40.
8. Ярош Д.В. XXIV з'їзд КПРС про виховання робітничої молоді на героїчних традиціях Комуністичної партії і радянського народу /Д.В. Ярош // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вып. 73. – С. 12-21.
9. Павлов Ф.С., Поставная Г.Г. Деятельность партийных организаций металлургических предприятий Украины по совершенствованию форм воспитания у трудящихся коммунистического отношения к труду (1966 – 1970 гг.) (На примере школ коммунистического труда) /Ф.С. Павлов // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1975. – Вып. 74. – С. 41-48.

10. Шульга Т.М., Британ В.Т. Коммунистические субботники – важнейшее средство воспитания трудящихся /Т.М. Шульга [та ін.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1975. – Вып. 74. – С. 63-69.
11. Рудик П.А. Юрій Є.І. З досвіду роботи партійних організацій України по вихованню молодих комуністів (1966 – 1973 рр.) /П.А. Рудик // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вып. 75. – С. 10-16.
12. Латышева Л.П., Степин А.А. Некоторые вопросы идеологического обеспечения деятельности партийных организаций по повышению эффективности промышленного производства /Л.П. Латышева [и др.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1986. – Вып. 143. – С. 22-28.
13. Артемов И.В. Из опыта работы первичных партийных организаций по повышению воспитательной роли трудовых коллективов (1976-1985 гг.) /И.В. Артемов // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1986. – Вып. 141. – С. 58-64; Андрушко А.И., Джос Ф.Х., Лацыба В.П. Партийное руководство трудовыми коллективами по усилению их роли в воспитании у молодежи социалистической дисциплины труда /А.И. Андрушко [и др.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1986. – Вып. 141. – С. 64-70.
14. Скловская Е.И. Деятельность Компартии Украины по повышению роли комсомольско-молодежных производственных коллективов в условиях совершенствования социализма (1971–1985 гг.) /Е.И. Скловская // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1986. – Вып. 141. – С. 70-76.
15. Хижняк В.П. Комуністичне виховання трудівників села. З досвіду ідейно-виховної роботи партійних організацій на селі в 1959-1970 рр. / В.П. Хижняк – К., 1973.
16. Мельник Ф.О. Ідейно-політична робота партійних організацій на селі (На матеріалах Харківської обласної партійної організації) /Ф.О. Мельник // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вып. 71. – С. 50-56.
17. Шкварець В.П. З досвіду ідейно-політичної роботи партійних організацій України на селі (1959-1971 рр.) /В.П. Шкварець // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вып. 83. – С. 88-92.
18. Галюк В.Г. Деякі питання партійного керівництва масово-політичною роботою серед колгоспного селянства /В.Г. Галюк // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1976. – Вып. 83. – С. 96-100.
19. Мостовой Я.С., Нензюк К.И. Формирование нового типа работника сельскохозяйственного производства – одно из условий успешного осуществления аграрной политики КПСС /Я.С. Мостовой // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1978. – Вып. 94. – С. 58-68.
20. Курносов Ю.О. Роль інтелігенції України в комуністичному вихованні трудящих (1959 – 1965 рр.) /Ю.О. Курносов. – К., 1968.
21. Курносов Ю.О. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959 – 1970 рр.) /Ю.О. Курносов. – К., 1975.
22. Козлова Н.Н. Совершенствование форм и методов партийного руководства кафедрами общественных наук вузов Украины в период между XXIII–XXIV съездами КПСС /Н.Н. Козлова // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1978. – Вып. 95. – С. 56-65; Нечесин Г.З. Деятельность парторганизаций вузов Украины по внедрению комплексного подхода к постановке коммунистического воспитания студентов в период между XXIII и XXIV съездами КПСС /Г.З. Нечесин // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1978. – Вып. 95. – С. 65-72.
23. Кравець В.Н., Клепиков А.И. Испытанная школа закалки будущих специалистов /В.Н. Кравець [и др.] // Коммунист Украины. – 1981. – № 8. – С. 54-61.
24. Терентьев В.П. Деятельность парторганизаций вузов УССР по воспитанию у студентов трудолюбия на примерах коллективов учебных заведений /В.П. Терентьев // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1983. – Вып. 124. – С. 38-43.
25. Кашуба Л.О. Виховання сільської молоді на трудових традиціях у період будівництва комунізму: (На матеріалах Одеської, Кримської, Миколаївської, Херсонської областей) /Л.О. Кашуба // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вып. 31. – С. 109.
26. Варфоломеев А.Ф., Литвиненко В.Ф. Діяльність партійних організацій України по вихованню робітничої молоді на трудових традиціях у 1959 – 1970 рр.: (На матеріалах промислових підприємств Донбасу) /А.Ф. Варфоломеев [та ін.]// Наук. праці з історії КПРС. – К., 1972. – Вып. 54. – С. 162-171.
27. Падалко А.І., Залізко В.О. Діяльність КП України щодо підвищення ролі комсомолу в патріотичному вихованні молоді (1961-1971 рр.) А. І. Падалко [та ін.] // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1973. – С. 139 – 146.
28. Прохоров Д.А., Калько П.Г. В.І.Ленін про принципи комуністичного виховання молоді /Д.А. Прохоров [та ін.] // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вып. 34. С. 144; Чекирда І.І. Діяльність Комуністичної партії України по трудовому вихованню студентської молоді (1960–1966 рр.) /І.І. Чекирда // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1971. – С. 108–115; Нечесин Г.З. Деятельность партийных организаций вузов Украины по повышению роли студенческих групп как субъектов коммунистического воспитания (1959 – 1975 гг.) /Г.З. Нечесин // Науч. труды по истории КПСС. – К., 1977. – Вып. 88. – С. 67; Стоян А.Н., Марченко Л.А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962 – 1978 гг.): (Из опыта деятельности Компартии Украины) /А.Н. Стоян [и др.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1980. – Вып. 107. – С. 88-95.

29. Стоян А.Н., Марченко Л.А. Некоторые вопросы партийного руководства коммунистическим воспитанием молодежи в студенческих отрядах (1962-1978 гг.): (Из опыта деятельности Компартии Украины) /А.Н. Стоян [и др.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1980. – Вып. 107. – С. 88-95; Стоян А.Н., Марченко Л.А. Комсомол Украины – активный помощник партии по коммунистическому воспитанию молодежи в студенческих строительных отрядах (1962 – 1980 гг.) /А.Н. Стоян [и др.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1983. – Вып. 124. – С. 43-48.
30. Ткачук И.Ф. Некоторые вопросы партийного руководства нравственным воспитанием рабочей молодежи в условиях развитого социализма (1961–1978 гг.) /И.Ф. Ткачук //Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 107. – К., 1980. – С. 117-123.
31. Южакова В.П. Воспитание коммунистического отношения к труду у студенческой молодежи на примере жизни и деятельности В.И. Ленина: (Из опыта комсомольских организаций Харьковской, Донецкой и Ворошиловградской областей) /В.П. Южакова // Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1977. – Вып. 88. – С. 11.
32. Ямковая З.И., Ямковой А.А. Патриотическое и интернациональное воспитание студентов на революционных, боевых и трудовых традициях Донбасса: (На материалах Коммунарского горно-металлургического института) / З.И. Ямковая [и др.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1983. – Вып. 124. – С. 95-100.
33. Марченко Л.А. Высшая школа и трудовое воспитание будущих специалистов: Практика 60 – 80-х годов, уроки, проблемы перестройки: (На материалах партийных организаций Украины). /Л.А. Марченко. – Киев, 1991.
34. Курносов Ю.О. Инакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. ХХ ст.). /Ю.О. Курносов. – К., 1994; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. /А. Русначенко. – К., 1998.
35. Кара-Мурза С. Советская цивилизация. От великой победы до наших дней /С. Кара-Мурза. – М., 2002.
36. Семанов С. Брежнев – правитель «Золотого века» /С. Семенов. – М., 2002. – С.172 – 185.
37. Шубин А.В. Золотая осень застоя. СССР в 1975-1985 гг. /А.В. Шубин. – М., 2008

Николаец К. Н. Идеологическая работа коммунистической партии Украины во второй половине 60-х – в начале 80-х годов ХХ ст.: историография. В статье анализируются научные работы, авторы которых освещали различные вопросы организации, определения эффективности разных направлений идеологической работы партийных органов в УССР.

Ключевые слова: общественно-политическое развитие, идеологическая работа, историографический анализ, Коммунистическая партия Украины, политическая пропаганда.

Nikolaets` K. N. Ideological work of the Communist party of Ukraine in the second part of the 1960s and at the beginning of the 1980s: hystoryography. This article analyzes some scientific papers concerning different issues of ideological work of the Communist party of Ukraine in the second part of the 1960s and at the beginning of the 1980s. The authors of the analyzed scientific works revealed the trends and gave the assessment of the party bodies efficiency in ideological propaganda in Ukraine. These main aspects and the most important problems are considered in the given article.

Key words: social and political development, ideological work, historiography analysis, Communist party of Ukraine, political propaganda.

УДК 930.1:[329.15:323](47+57)

*Ніколаєць Ю.О.,**докт. істор. наук, ст. наук. співробітник відділу національних меншин
Інституту політичних і етнонаціональних відносин НАН України**Кадрова політика М.С. Хрущова у працях українських дослідників*

в

У статті аналізуються праці українських дослідників, автори яких вивчали різні аспекти кадрової політики М.С.Хрущова.

Ключові слова: процес лібералізації, хрущовські перетворення, десталінізація, кадрові реформи.

Незавершеність процесу лібералізації суспільно-політичного життя у роки «відлиги» призвела до появи в радянській історіографії непослідовних висловлювань та оцінок кадрових перетворень за роки правління М.С. Хрущова. З одного боку, мали місце твердження про виняткову роль пересічних комуністів у суспільно-політичному житті, а з іншого, – про великі можливості партійних керівників вирішувати широке коло різноманітних завдань. Пострадянські науковці підійшли більш виважено до оцінок відповідних хрущовських перетворень. Однак історіографічний аналіз їхніх досліджень за умов існування незалежної Української держави ще не здійснювався. Тому метою цієї публікації є визначення стану дослідження кадрових реформ М.С.Хрущова в українській історіографії.

Відомо, що реакція партійної номенклатури на доповідь М. Хрущова на XX з'їзді була, як правило, негативною. Розвінчуючи Й.Сталіна, М.Хрущов отримував політичні дивіденди, важливі для його боротьби за верховну владу. Сам він завчасно потурбувався про те, щоб зробити недоступними архівні документи, які засвідчували його чималий особистий внесок у розгортання репресій. Десталінізації протидіяли не тільки члени Президії ЦК КПРС, за винятком М. Хрущова й А. Мікояна, які впродовж чотирьох років після смерті вождя залишалися на своїх ключових посадах, основна частина партійного апарату також не була готова розвінчувати культ особи Й.Сталіна. Тому кадрові перестановки стали для М.Хрущова засобом забезпечення десталінізації із паралельним укріпленням власного становища керівника держави. С.В. Кульчицький зазначав, що з перемогою М.Хрущова українська політична еліта діставала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покласти на них, походили здебільшого з України. До Москви злітали на високі посади українські діячі. За законами номенклатури, кожний з них тягнув «своїх» [1].

У лютому 1957 р. керівництвом країни за участю спеціалістів були розроблені заходи щодо вдосконалення організації управління промисловістю й будівництвом. Зокрема, визначалася нова структура управління, покликана повніше поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей. Народне господарство переходило на управління за територіальним принципом через ради народного господарства, що створювалися в економічних адміністративних районах.

Фактично робота партійної номенклатури в роки існування СРСР досліджувалася у плані визначення успішності безумовного забезпечення керівниками виконання рішень партії та уряду. Радянські науковці намагалися довести, що партійні лідери різного рівня спроможні завдяки своїй різнобічній підготовці вміло керувати, не підміняючи господарників, правильно виховувати та вчити їх, спираючись на їхні професійні знання. Виходило, що партійні керівники, вислухавши думку професійних працівників певного підприємства, могли з огляду на високий рівень ерудиції та значні організаторські здібності давати поради професіоналам та здійснювати загальне керівництво. Цей

підхід до визначення співвідношення рівня ефективності організаторських здібностей та професійних знань керівного персоналу ще потребує у плані визначення його доцільності серйозних наукових розробок. Така постановка питання призводила до того, що в дослідженнях при аналізі ефективності підготовки працівників наводилися насамперед приклади вдалого керівництва партійними органами діяльністю підприємств [2]. Тут можна виділити наукові доробки О.С.Шуляка, який називав характерною рисою періоду розгорнутого будівництва комунізму перехід спеціалістів з адміністративно-управлінського апарату безпосередньо на виробництво, в колгоспи і радгоспи [3]. Однак, у іншій своїй праці О.С.Шуляк вказував, що для забезпечення колгоспів керівними кадрами в окремих областях за роки семирічки усіх голів колгоспів було включено до номенклатури обкому партії, а спеціалістів сільського господарства, завідувачів фермами і бригадирів виробничих і тракторних бригад – до номенклатури райкомів партії [4].

Пострадянські дослідники певною мірою переглянули висновки та судження своїх попередників про роль партійної номенклатури у процесі лібералізації. З цього приводу вже у сучасний період П.В.Киридон зауважував, що розширення числа місцевого партійного керівництва було своєрідним реваншем номенклатури за масштабні репресії проти неї у 1937 – 1938 рр. Тому, на його думку, було б доцільно визначити номенклатурну десталінізацію ще й як прояв політичної боротьби, доволі успішну акцію номенклатури у змаганні за владу в постсталінському СРСР [5].

Питання «номенклатурної десталінізації» частково досліджувалися й у радянські часи, коли вчені прагнули визначити доцільну міру збільшення апарату управління й визначити вплив численних кадрових переміщень за роки Хрущова, які подавалися як частина процесу подолання культу особи, а насправді являли собою кроки М.Хрущова по зміцненню свого власного впливу у регіонах. Фактично кадрові перестановки на місцях за ініціативи Генерального секретаря й забезпечили йому можливість за умов активної протидії представників «сталінської гвардії» виступити на XX з'їзді КПРС з критикою культу особи Сталіна. Адже певна частина делегатів з'їзду являла собою людей, які були зобов'язані М.Хрущову своєю кар'єрою. З метою посилення своєї влади він і надалі проводив численні кадрові переміщення, що призвело до посилення спротиву з боку місцевої партійної номенклатури.

Листопадовий (1962 р.) пленум ЦК КПРС прийняв рішення розділити партійні органи за виробничим принципом. Слідом за партійними на промислові й сільські були розділені радянські, профспілкові та комсомольські органи. На грудневому (1962 р.) пленумі ЦК Компартії України це рішення характеризувалося як новий яскравий зразок революційної творчості. Тим часом у неофіційній обстановці ті, хто приймав постанову, заявляли інше: реорганізація викличе велику кількість непотрібних ускладнень у повсякденній роботі. Наступні події підтвердили ці прогнози і невважені кадрові реформи М.Хрущова стали однією з причин виступів проти нього вищого партійного керівництва, у тому числі його особистих висуванців на керівні посади [6].

У радянській історіографії кадрові реформи М.Хрущова пов'язувалися із його волюнтаризмом і оцінювалися в цілому негативно, хоча у роки його правління частина вчених без критичного аналізу схвально відгукувалася про них. На початку 1980-х років серед невиправданих дій керівництва стосовно підготовки кадрів М.П.Тітенко та М.А.Тітенко називали часті переміщення та реорганізації партійних, радянських та господарських органів, які, на їхню думку, породжували у працівників невпевненість, заважали їм повністю виявити свої здібності та створювали підґрунтя для безвідповідальності [7].

На рубежі 1990-х років Н.М. Разуваєва, критикуючи поділ партійних органів на промислові та сільськогосподарські, вказувала, що виробничий принцип позбавляв партійні організації можливості погоджувати дії у розв'язанні соціально-економічних і політичних питань та призвів до збільшення партійного апарату [8].

Пострадянські вчені після критичного переосмислення значення кадрових хрущовських реформ для процесу десталінізації дійшли висновку про їх суперечливість у плані повного подолання культу особи. З тактичної точки зору за допомогою кадрових переміщень М. Хрущов міг на певний час зберегти свою владу. Однак, із стратегічних міркувань частими кадровими перестановками він налаштував проти себе багатьох місцевих керівників.

Негативно оцінювали реформу 1957 р. із утворенням раднаргоспів окремі пострадянські історики, що справедливо вважали її причиною тяжкого удару по єдиній технічній політиці, єдиному народному господарському комплексу країни. Вони довели неспроможність раднаргоспів комплексно вирішувати науково-технічні проблеми розвитку галузей, а спроби укрупнення раднаргоспів зі створенням Вищої Ради народного господарства СРСР у 1962 р. не усунули суперечностей між тенденцією галузевого розвитку промисловості та системою територіального управління нею [9]. Інші вчені розглядали утворення раднаргоспів як обмеження централізму та впливу партійної, державної і господарської бюрократії на життя країни і розширення економічних прав й компетенції союзних республік. А обмеження інтересів бюрократії розглядалося ними як справжня причина відставки М.Хрущова за звинуваченням у волюнтаризмі, що мотивувалася впровадженням у практику місцевого керівництва місництва і тези про вищість інтересів союзних республік над інтересами усього СРСР [10].

Відповідно до кадрової реформи 1962 р. суттєво мала зрости роль відповідальності партійного апарату за результати його втручання у виробництво. Така позиція вчених, як вважають сучасні українські дослідники, була продиктована особистим впливом М.С. Хрущова, його характерним стилем роботи, вірою в те, що найскладніші проблеми можна вирішити за два-три роки, лише варто добре попрацювати [11].

У сучасних дослідженнях міститься аналіз участі української політичної еліти у перетвореннях М. Хрущова. Поступово виявилось, що у багатьох партійних організаціях України критика культу особи сприймалася як наклеп на радянську владу. Ховаючись за спинами багатьох ветеранів, які за три десятиріччя звиклися із культурою Й.Сталіна, апаратники вимагали припинити шкідливу, на їхню думку, пропагандистську кампанію, вказуючи на небезпеку ускладнення ідеологічної ситуації в Україні та поширення «українського буржуазного націоналізму». У той самий час з перемогою М.Хрущова українська політична еліта отримувала істотну перевагу над управлінською елітою інших регіонів країни. Адже кадри, які новий вождь знав особисто і на які міг покластися, походили здебільшого з України. Але протекція вихідцям з України не принесла очікуваних дивідендів, оскільки політичні діячі українського походження відіграли в усуненні вождя помітну роль через численні прояви волюнтаризму з його боку [12].

В. Литвин, засуджуючи кадрові перестановки компартійних органів за виробничою ознакою з ініціативи М. Хрущова, вказував, що вони стали однією з причин послаблення впливу партійного вождя. Така ситуація пояснювалася тим, що більшість комуністів не прийняли такої системи розстановки партійних кадрів. Компартійні чиновники звикли давати директивні вказівки, але не нести за них будь-якої відповідальності. Розщеплення парткомів на дві частини, здійснюване тільки для того, аби домогтися наближення їх до виробництва, зобов'язувало партапаратників більш компетентно і на постійній основі втручатися у виробничі справи, а отже, відповідати за результати діяльності промислових і сільськогосподарських підприємств [13].

Оцінюючи кадрові реформи М. Хрущова, В.Ю. Васильєв вказував, що вони були засобом боротьби із зростанням самостійності відомчих та регіональних керівників [14]. Пострадянські вчені певною мірою переглянули оцінки своїх попередників щодо визначення збільшення кількості числа комуністів як ознаки лібералізації суспільства, вказуючи, що у повній відповідності з концепцією непогрішності радянських вождів М.Хрущов не терпів заперечень, вважаючи, що вершина влади – це й вершина вченості [15].

Політичний підтекст кадрових реформ М. Хрущова проаналізував П. Магочій, який довів, що, з одного боку, децентралізація влади від Москви до республік дозволила регіональним партійним секретарям стати фактичними господарями-диктаторами, спроможними створювати власні місцеві осередки влади, контролюючи призначення на посади. З іншого боку, демонтаж центральних міністерств у Москві викликав наплив міністерських чиновників до радянської України й інших республік, що обурювало місцеву владу. Вчений констатував, що внаслідок реформ українська партійна ієрархія й адміністративна еліта отримали більше можливостей для захисту своїх власних законних інтересів, а внаслідок цього – інтересів республіки перед Москвою [16].

Загалом питання кадрової політики за роки «відлиги» ще потребує детального вивчення. Українські радянські вчені не насмілювалися глибоко аналізувати політичні настрої та моральний стан пересічних комуністів, хоча в окремих працях й згадувалося про активне обговорення рішень партії та місцевого керівництва. Однак, висвітлення та аналіз причин небажаних висловлювань місцевих комуністів на адресу вищого партійного керівництва реально не здійснювався. Недослідженим у пострадянській історіографії залишився механізм утворення місцевих партійних еліт за роки М.Хрущова та їх ставлення до дій загальносоюзного керівництва, які торкалися їхніх особистих економічних інтересів. На нашу думку, доцільно було б також звернути увагу на формування місцевих олігархічних кланів як засобу захисту місцевих політичних і економічних інтересів та вплив цього процесу на формування вищих ешелонів влади в республіці.

Література

1. Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) /С.В. Кульчицький // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 111–112.
2. Баканов І.Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між ХХ і ХХІІ з'їздами КПРС /І.Н.Баканов // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 39. – С. 132–134; Тітенко М.П. Діяльність Комуністичної партії по підвищенню культурно-технічного рівня робітників Донбасу (1951-1958 рр.) /М.П. Тітенко // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 39. – С. 126–127.
3. Шуляк О.С. Діяльність партійних організацій України по підвищенню ролі спеціалістів сільського господарства в роки семирічки / О.С. Шуляк // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1969. – Вип. 31. – С. 92.
4. Шуляк О.С. Діяльність Комуністичної партії України в справі зміцнення кадрів голів колгоспів у роки семирічки /О.С. Шуляк // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 38. – С. 37.
5. Киридон П.В. Десталінізація в Україні: перспективи проблеми дослідження /П.В. Киридон //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки /Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 218.
6. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин [та ін.] – К., 2000. – С. 387.
7. Титенко М.П., Титенко М.А. О работе с партийными кадрами и партийным активом на этапе построения развитого социализма (1956 – 1961 гг.) /М.П. Титенко [и др.]// Науч. труды по истории КПСС. – Киев, 1981. – Вып. 111. – С. 83.
8. Разуваєва Н.М. Суперечності і труднощі соціально-економічного розвитку СРСР у 1961 – 1985 рр. / Н.М. Разуваєва //Сторінки історії радянського суспільства: факти, проблеми, люди. – К., 1990. – С. 386.
9. Історія України: Курс лекцій: у 2 кн. – Кн. 2: ХХ століття / Мельник Л.Г., Верстюк В.Ф., Демченко М.В. та ін. – К., 1992. – С. 371.
10. Радянський проект для України / В.А.Гриневич, В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.Є.Лисенко. – К., 2004. – С. 422–423.
11. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) /В.К. Баран [та ін.]. – К., 1999. – С. 86.
12. Новітня історія України (1900 – 2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин [та ін.]. – К., 2000. – С. 382.
13. Литвин В. Україна у другому повоєнному десятилітті (1956–1965) /В. Литвин. – К., 2004. – С. 77–79.
14. Матеріали «круглого столу» 23 лютого 2006 року //Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки /Відп. ред. В.М. Даниленко. – К., 2006. – С. 33.
15. Єфімов Л. Безстрашний опонент Хрущова /Л. Єфімов //Вітчизна. – 1997. – № 9-10. – С. 16-120.
16. Магочій Павло Роберт. Історія України /Магочій Павло Роберт. – К., 2007. – С. 563-564.

Николаец Ю.А. Кадрова політика М.С. Хрущова у працях українських дослідників. В статті аналізуються роботи українських дослідників, автори которых изучали различные аспекты кадровой политики М.С.Хрущова.

Ключевые слова: **процесс либерализации, хрущевские преобразования, десталинизация, кадровые реформы.**

Nikolaets` Y.A. Mykyta S. Khrushchov`s personnel policy in works of Ukrainian researchers. The research of Ukrainian authors about Mykyta S. Khrushchov`s personnel policy in industrial and agricultural branches of production are analyzed in the article.

Key words: **process of liberalisation, the Khrushchov`s era transformation, destalinization, personnel reforms.**

УДК 930.1:[316.423.6:316.346.2-055.2](477)“18/19”

Орлова Т.В.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Визначні діячі громадсько-політичної думки кінця XIX – початку XX ст. про становище жіноцтва та виникнення жіночого руху в Україні: історіографічний нарис

У статті вперше в українській історіографії підкреслюється необхідність розглядати жіночий рух з гендерних позицій, що передбачає увагу до ролі обох статей; узагальнюється масив публікацій, в яких йдеться про вплив видатних діячів межі століть на теоретичні дискусії відносно місця і ролі жіноцтва в Україні, а також на практичну реалізацію ідей фемінізму.

Ключові слова: історіографія, становище жінки в Україні, жіночий рух.

2009 рік є роком ювілейним: 125 років виповнилося з того часу, як український жіночий рух організаційно став історичною реальністю. Його започаткували «Товариство Руських женщин», зорганізоване Наталією Кобринською у Станіславі, і жіночий гурток у Києві, створений за ініціативи Олени Доброграєвої. Відтоді багато чого змінилося і на політичній карті світу, і у становищі українського жіноцтва. Історія його руху знайшла відображення у значному науковому доробку науковців як вітчизняних, так і діаспорних. Серед тих, хто доклав найбільше зусиль у вивченні проблеми, а також публікації результатів своїх розвідок, можна назвати насамперед Марту Богачевську-Хомяк, яка народилася в Україні, але працює за кордоном. Її дослідна робота втілилася у фундаментальній монографії «Білим по білому. Жінки в громадсько-політичному житті України. 1884-1939 рр.», що вийшла спочатку за кордоном, а потім у перекладі була видана у нас [1]. Хоча період обмежений початком Другої світової війни, проте рух жіноцтва України розглядається і на її східних, і на західних землях. У подальшому дослідники віддавали перевагу ретельному вивченню історії жіночого руху або на західноукраїнських землях, як це можна побачити у доробку Оксани Маланчук-Рибак [2], а також багатьох інших істориків, які захистили дисертації з цієї теми і видрукували велику кількість статей [3]. Або – у Наддніпрянській Україні, найбільш значною монографією є праця Людмили Смоляр «Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX століття. Сторінки історії» [4]. Наразі варто зазначити, що стосовно даного регіону студій жіночого руху в кілька разів менше, ніж про той, що існував у Західній Україні, а також за кордоном. Причини тому визначаються насамперед тим, що жіночий рух як такий, а також його висвітлення у науковій і науково-популярній літературі репресувалися радянською владою. До того ж вона відкинула саму ідею існування незалежних громадських об'єднань, а фемінізм оголосила «буржуазними витівками». У цілому масив публікацій, присвячений історії і сучасному стану жіночого руху в Україні, є одним із найбільш солідних у всій історіографії проблеми «Жінка в історії України».

Історіографія жіночого руху в Україні може бути розбита на три періоди: дорадянський, радянський і пострадянський. Кожен з них має свої особливості. Проте мета цієї статі полягає не у масштабному аналізі, а лише у висвітленні одного аспекту, а саме – участі непересічних чоловіків України в акцентуванні жіночого питання, а також сприянні становленню жіночого руху. До теперішнього часу не вдалося виявити жодної узагальнюючої історіографічної публікації стосовно названої вище проблеми.

Жіночому питанню в українській суспільно-політичній думці присвятила свою кандидатську дисертацію Галина Ткаченко [5]. Проте, попри заявлену тему саме їй приділено невідповідну за обсягом частину дослідження. Більше йдеться про розвиток поглядів на соціальне становище жінки в європейській суспільно-політичній думці, починаючи з аналізу ідей старогрецьких філософів Платона і Аристотеля, і далі – до мислителів часів Просвітництва і сучасних англійських політологів. Значна увага приділена «загальному і особливому в теорії і практиці жіночого питання в Візантії і Київській державі». Ще більша – сучасним проблемам жіноцтва, яке «...залишається об'єктом, а не суб'єктом суспільного буття». Автор більше аналізує потребу реформування сучасного українського суспільства, ніж досліджує українську суспільно-політичну думку, в якій через відомі причини практично переважали чоловіки. Навіть за обраного підходу дивним є недостатня увага до праць Дж.-С.Мілля, А.Бебеля та Ф.Енгельса стосовно становища жіноцтва, оскільки вони були відомими провідним громадсько-політичним діячам України. Українська інтелігенція читала їх мовою оригіналу або у перекладі польською. Дослідниця не вдається до простеження ідейного впливу названих мислителів на суспільні настрої як чоловіків, так і жінок, зайнятих жіночою проблематикою. Взагалі складається враження, що брак матеріалу і недостатнє вивчення власне заявленої теми компенсовано сюжетами, що мають до неї опосередковане відношення.

Відомо, що в активізації участі жінок у громадському житті важливу роль відіграло піднесення їх загальної культури, чого не можна було досягти без надання можливості одержувати вищу освіту. Боротьбу за право вчитися у вищих навчальних закладах можна розглядати як один із проявів жіночого руху (якщо жіночий рух розглядати не у вузькому розумінні слова як діяльність жіночих організацій, а у широкому – саме як активізацію участі жінок у громадському житті). Проте і в цьому контексті Г.Ткаченко згадує тільки Миколу Костомарова, який високо оцінював факт навчання жінок в університетах.

Скромний сюжет – про Григорія Цеглинського, «...який прогресивний розвиток жінки пов'язував з націоналізмом. А щоб проявити свою національну схильність, жінка повинна обов'язково стати матір'ю і найщирішою прихильницею до греко-католицької церкви». Оскільки розглядався релігійний чинник, то можна зазначити, що тема ставлення православних і католицьких діячів до ролі і місця жіноцтва в суспільстві взагалі не згадується. Це при тому, що, наприклад, на західноукраїнських землях у довоєнний час активісти так званої Католицької акції докладали значних зусиль, аби підпорядкувати жіночу активність боротьбі за поширення істинного католицького вчення, і, відповідно, визначити призначення жінки у житті взагалі.

Дисертація Г.Ткаченко була захищена у 1994 р. Слід наголосити, що практично всі її переддисертаційні статті не були присвячені темі дисертації, а більш пізніх виявити не вдалося. Через майже півдесятка років дослідники (переважно дослідниці) повернулися до вивчення ставлення видатних українців до жіночої проблеми. Вчені, так би мовити, нової формації демонструють актуальні наукові підходи. Прикладами можуть стати публікації Ірини Грабовської, яка висвітлює передумови формування ідей рівності жінок та чоловіків у вітчизняній історіософській традиції на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова [6], а також Лариси Буряк. Її темою дослідження стала українська історична фемінологія XIX – початку XX ст. в контексті історіографічного аналізу [7]. По-перше, слід підкреслити, що йдеться про вивчення дослідниками, які у той час працювали в Україні, жіночої історії, а не питань соціального статусу жіноцтва. По-друге, йдучи за наявним матеріалом, авторка більше пише про російську історію. Щодо української – то у центрі уваги знаходяться студії О. Левицького, пріоритетними темами яких були родинний побут, шлюбне право, інтимне та публічне життя жінок і чоловіків різних соціальних верств, подані у романтизованому та ідеалізованому ключі [8]. Тобто, як підсумовує Л.Буряк, дослідники не подолали обмежень патріархального канону і залишилися в межах патріархальної традиції [9]. Іншими словами: погляди тодішніх авторів стосовно ролі й місця жіноцтва у сучасному їм суспільстві не відзначалися модерновими рисами, які проростали на той час у Європі.

За умов не надто високого рівня освіченості і цікавості до суто наукових публікацій у суспільстві подібні висновки не мали значного впливу на широкий загал. Більший вплив

справляла література. Не дарма саме через літературу пізніше провідні діячки жіночого руху, зокрема, Наталія Кобринська сподівалися активізувати жіноцтво у обороні своєї людської гідності. У своїй автобіографії вона писала: «Через літературу дійшла я до зрозуміння становища жінки в суспільності, — то ж хотіла й других повести на ту дорогу. В тій цілі почала я в 1884 р. закладати жіноче товариство в Станиславові» [10]. Як відзначила Оксана Маланчук-Рибак: «В українській культурі періоду романтизму художня література була чи не найважливішим (а часто й єдиним) способом дослідження як соціально-економічних умов життя жінок, так і емоційно-психологічних їх переживань. Власне художня література взяла на себе функції аналізу багатьох аспектів проблеми «жінка і суспільство» [11]. Особливу роль у широкому розумінні мала творчість Тараса Шевченка.

Його вплив на духовне життя України настільки грандіозний, що не згадати не можна при розгляді будь-якої проблеми відповідної спрямованості. Зокрема, у статті Н.І.Земзюліної, присвяченій гендерному аналізу основних політико-правових течій XIX – початку XX ст., вказується на те, що Тарас Шевченко, ставлячись до жінок із глибокою повагою і обурюючись несправедливістю, пов'язував визволення жінки від феодально-кріпосницьких порядків із визволенням усього українського народу [12]. Найвищим призначенням жінки він вважав материнство. Н.І. Земзюліна зазначає, що Поет першим провів нерозривний зв'язок індивідуальної жіночої долі з її соціальним становищем, вважаючи жінку здатною до рішучої й активної боротьби за свободу. Взагалі, вивчення відображення жіночої долі у творчості Тараса Григоровича має давню традицію. Свій внесок зробили не тільки історики, а й літературознавці, а також громадські діячі, серед яких були і визначні постаті жіночого руху, такі як Софія Русова [13]. Ця тема була завжди в центрі уваги дослідників спочатку нерадянської України, а потім діаспори [14]. При тому, що наразі можна говорити про дещо канонізовану шевченківську «іконографію», з'являються праці з новими підходами до вивчення спадщини Кобзаря. Прикладом можуть бути гендерні інтерпретації творчості поета у студії Юлії Гончар [15].

Незаперечно: Тарасове слово значною мірою сприяло «пробудженню» жіноцтва, а сам жіночий рух був нерозривно пов'язаний із загальнонаціональним культурно-освітнім поступом, на який творчість Поета також мала величезний вплив. Як зазначила відома дослідниця українських жіночих студій з діаспори Ірена Книш: хто знав Шевченкового Кобзаря, той не міг залишитися байдужим до «жіночого питання» [16]. У своїй культурно-просвітницькій діяльності на всіх етапах і повсюдно жінки використовували виховний потенціал «жіночої шевченкіани», про що пише в своїй статті Зінаїда Нагачевська [17].

У піднесенні національно-визвольних демократичних ідей значну роль відіграв Михайло Драгоманов. Як людина широких передових поглядів він не міг пройти повз питання про значення жіноцтва у суспільному житті України. Аналізуючи діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, він писав: «І стали вони (братчики. – *Авт.*) на такій думці, що не на дипломатію треба слов'янам уповати, що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота серця, праведна освіта, свобода простого люду й християнська самопожертва. Найкращим способом ширити свою проповідь вважали вони усне й печатне слово й добру науку дівчат як матірок і сестер тих ділателів, що мали колись вирости серед стуманілого люду й холодного, лінивого панства. Тим-то вони поставили піклуватись, щоб на Україні постало якнайбільше письменного й тямущого жіноцтва» [18]. Тобто висловлено сподівання на енергійну суспільну силу – жіноцтво. Проте у вельми обмеженій ролі – матерів і сестер тих борців, які мають з'явитися.

Михайло Драгоманов небагато написав про проблеми суспільного становища жінок та його покращення, проте був послідовним у пропагуванні на той час нового типу емансипованої жінки [19]. Роль М.Драгоманова у пробудженні самоусвідомлення жінок розглядає Оксана Маланчук-Рибак [20]. Вона підкреслює ту обставину, що визнаючи доцільність і потребу емансипації жінок і послідовно її підтримуючи, М.Драгоманов водночас не сприймав фемінізм як самодостатню ідеологію, а відповідно і самодостатність жіночого руху. О.Маланчук-Рибак, а також Г.І.Ткаченко і Н.І.Земзюліна наголошують, що він не відділяв жіноче питання від проблем загальнокультурних

та загальноцивілізаційних і не визнавав окремих «жіночих» видань, скептично ставився до створення суто жіночих організацій [21].

Скептично і навіть саркастично М. Драгоманов відносився до ідей стосовно жіночого питання Михайла Павлика, а саме його гасла «вільної любові». Михайло Павлик не є тією історичною особою, якій присвячено багато досліджень, тим більше у проблематиці, що розглядається. Хоча його оповідання «Ребенщуківа Тетяна», надруковане у травні 1878 р., мало значний суспільний резонанс. Його проявом став процес над автором і призначення покарання ув'язненням на півроку. У М. Павлика можна знайти спеціально присвячені жіночому питанню праці, як то «Перші ступні русько-українського жіноцтва» [22]. Він також у 1905 р. опублікував «Переписку М. Драгоманова з Наталією Кобринською 1893 – 1895», яка стала чи не першою джерельно-документальною публікацією такого типу. Досить жорстко, і може, не цілком об'єктивно, оцінює внесок М. Павлика у емансипацію жінок Ірена Книш: «Цілі роки носився він із думкою писати про жіноче питання, але завжди не доставало йому ні часу ні потрібних книжок... Наскрізь суб'єктивний Павлик не тільки зводив жіноче питання до проблеми статевої взаємності між чоловіком і жінкою, але й надавав йому класовий підхід: як слабкі, покривдені й поневолені, заслуговували на спочуття тільки селянки і робітниці – іншим же, особливо попадянкам належалися погорда й нетерпимість. До того Павлик ніколи не позбувся свого почуття «вишості над бабами». Він завжди тільки обвинувачував жінок, а це багато легше від виправдування» [23].

Сюжет про М. Павлика присутній у монографії Ірени Книш, присвяченій Івану Франку у його ставленні до рівноправності жінки. І вона не єдина, хто досліджував це питання [24]. Такий прояв дослідницького інтересу зумовлюється дійсно значною роллю Каменяра у становленні жіночого руху в Україні. Насамперед, він сам виявив зацікавленість до вивчення становища українського жіноцтва – і у 1883р. з'явилася розвідка «Жіноча неволя в руських піснях народних» [25]. Це була не тільки фольклорна студія, а й соціологічне і соціопсихологічне дослідження, в якому відбилася суперечливість становища української жінки. І. Франко пише про її невідрадне становище, коли бідність та інші тяжкі обставини свідчили про потребу змінити стан справ на краще. Прагнучи допомогти піднесенню культури жіноцтва, він всіляко допомагав становленню письменниць, таких як Леся Українка, Ольга Кобилянська, Наталія Кобринська, Олена Пчілка, Дніпрова Чайка, Уляна Кравченко, Одарка Романова, Надія Кибальчич, Наталія Романович-Ткаченко та інших, про що написано чимало наукових праць, навести повний перелік яких не дозволяє обумовлений обсяг цієї статті. Зайвим буде говорити про вплив літератури на розвиток самоусвідомлення українських жінок. Тому окремо І. Франко пише про важливість жіночої бібліотеки, яку видавала Наталія Кобринська [26]. Він також підтримував створення перших жіночих організацій [27]. О.З.Маланчук-Рибак підкреслює еволюцію поглядів І. Франка у жіночому питанні: у першій публікації, присвяченій проблемі суспільного становища жінки (стаття «Жінчина-мати» у журналі «Друг» за 1875 – 1876 рр.) він задекларував традиційно-консервативний погляд на материнство як єдине покликання жінки, проте згодом став одним з найпопулярніших прихильників емансипації жінки, неодноразово дієво підтримував громадські ініціативи жінок [28]. Узагальнену оцінку франкового ставлення до жіночої проблематики дала Н.І.Земзюліна: «І. Франко бачив жіноче питання як цілий комплекс взаємопов'язаних соціально-економічних, морально-правових і культурно-побутових проблем. Основними критеріями, які можуть зробити жінку економічно і морально незалежною, є освіта і суспільна праця. Програма радикальної партії, одним із редакторів якої був Франко, визнала колективний устрій праці, активне й пасивне виборче право для жінок, доступ для жінок до всіх шкіл». Вирішення жіночого питання Франко пов'язував із вирішенням питання національного. В основі досягнення соціального ідеалу лежить національне відродження, від якого залежить і визволення жінки [29]. Свого часу Іван Куровець зазначив: «Сміло можна сказати, як би не Франко, емансипаційний рух стояв би довгі літа облогодом. Наталія Кобринська й інші передові жінки тих часів це духові діти Франка» [30].

Говорячи про чоловіків, які стояли біля витоків жіночого руху в Україні, не можна оминати постать Михайла Грушевського, який був не тільки видатним істориком, а й визначним політиком. Проблемі суспільного становища жінки у його спадщині присвятила свою розвідку Оксана Рибак

[31]. Жінки у контексті еволюції національної історії та у процесі творення і функціонування культури стали об'єктом його наукового аналізу. Авторка наголошує, що саме в його дослідженнях вперше в українській історіографії суспільний стан жінок трактувалося з точки зору історичної еволюції і як явище, важливе для характеристики національного цивілізаційно-культурного життя. Вона також вказує, що висвітлення проблеми ролі жінок в українській історії було підпорядковане загальнонауковим завданням вивчення відповідних епох та їх структур і тому не могло бути різнобічним та вичерпним. Проте важливими були самі засадничі візії, зокрема, що стосується взаємозалежності соціально-економічного розвитку краю і рівня розвитку жіночого руху, що має місце в працях М.Грушевського [32]. Як зазначає Н.І. Земзюліна, на основі аналізу спадщини знаного вченого і громадського діяча, він приділяв велику увагу до руху жінок, до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публічної і письменницької діяльності [33]. Закономірно, що до складу Центральної Ради, на чолі якої він став, увійшли і жінки. Тобто на той час українське жіноцтво набуло достатньої поваги, аби разом із чоловіками стати до державницьких справ.

Підбиваючи підсумки викладеного, доходимо висновку, що на теперішній час українська історіографія стає все більш відкритою до тих трендів світової історичної науки, які протягом десятиліть суттєво розширюють дослідні обрії. Це стосується, зокрема, гендерних аспектів. Проте у жіночих студіях не часто гендер розуміється як участь двох статей. Натомість переважають так звані жіночі студії. Це можна розглядати як своєрідний компенсаторний процес. Однак, надолужуючи згаяне, не варто впадати в крайнощі. Прикладом може бути недостатня увага до проблеми сприйняття чоловіками жіночого руху як такого, як у минулому, так і в наші дні. Разом із тим, проведений аналіз вказує на наявність певних напрацювань у зазначеному напрямі. Загальні висновки можуть сприяти покращенню взаєморозуміння не тільки стосовно жіночого руху, а й ширшого кола суспільних проблем.

Література

1. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадсько-політичному житті України. 1884–1939 /Марта Богачевська-Хомяк. – К.: Либідь, 1995. – 424 с.
2. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст /Оксана Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – XXI, 2006. – 500 с.
3. Гнатчук О.С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /О.С. Гнатчук. – Чернівці, 2001. – 20 с.; Дядюк М.С. Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921-1939 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /М.С. Дядюк. – Львів, 2002. – 20 с.; Раєвич Т.І. Український жіночий рух на Волині (1921-1939 роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» /Т.І.Раєвич. – Луцьк, 2006. – 20 с. та ін.
4. Смоляр Л.О. Минуле заради майбутнього: Жіночий рух Наддніпрянської України II пол.. XIX – поч. XX століття. Сторінки історії /Людмила Олексіївна Смоляр. – Одеса: Астропринт, 1998. – 408 с.
5. Ткаченко Г.І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки»/Г.І.Ткаченко. – Львів, 1994. – 20 с.
6. Грабовська І. Передумови формування ідей рівності жінок та чоловіків у вітчизняній історіософській традиції (на прикладі творчої спадщини Миколи Костомарова) /І.Грабовська //Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Серія «Українознавство». – 2008. — № 12. – С. 26-28.
7. Буряк Л. Українська історична фемінологія XIX – початку XX ст. в контексті історіографічного аналізу /Лариса Буряк //Гілея. – 2009. – Вип. 20. – С. 162-176.
8. Там само. – С. 168.
9. Там само. – С. 162.
10. Цит. за: Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки: У 100 річчя з дня народин /Ірена Книш. – Вінніпег: Новий шлях, 1956. – С. 120.
11. Маланчук-Рибак О. Порівняльна характеристика феміністичного руху в Україні та Польщі першої половини XX ст. (історіографія та історіософія проблеми) /Оксана Маланчук-Рибак //Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 153-165.
12. Земзюліна Н.І. Гендерний аналіз основних політико-правових течій XIX – початку XX ст. /Н.І.Земзюліна //http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchu/N133-134/N133p034-040/pdf

13. Русова С. Жінка в поезії Шевченка /Софія Русова //Літературно-науковий вісник. – 1914. – Т. 65. – Кн. 2. – С. 240-246; Чалий Д. В. Образ жінки в поезії Шевченка, Некрасова, Франка /Д. В. Чалий //Наук. записки Київського державного пед. ін-ту ім. О.Горького. – 1956. – Т. 22. – С. 57-65; Пільгук І. І. Жіноча доля в народній ліриці та ліриці Т. Г. Шевченка /І. Пільгук //Народна творчість та етнографія. – 1961. — № 1. – С. 39-48; Горова Ю. Від Катерини до Марії. Еволюція жіночих образів у поезії Т.Шевченка /Ю. Горова //Українська мова і література в школі – 2000. — № 9 та ін.
14. Зайцева П. Жінка в творчості Шевченка /П. Зайцева //Жінка. – 1939. – Ч. 5. – С. 12-13; Мишуга Л. Шевченко і жінка: Жінка в житті і творах поета /Л. Мишуга. – Джерзі Ситі, Нью Джерзі, 1940. – 91 с.; Рибчук Л. Жінка в творчості Т.Шевченка /Л. Рибчук //Жіночий світ. – 1974. – Ч. 3. – С. 2; Одарченко П. Жінка в творах Тараса Шевченка /П. Одарченко //Наше життя. – 1985. – Ч. 3-4. – С. 2-6; Боднарук І. Безталанні жінки в «Кобзарі» Шевченка /І. Боднарук //Жіночий світ. – 1989. – Ч. 3. – С. 2-3 та ін.
15. Гончар Ю. Сучасний стан гендерної інтерпретації творчості Тараса Шевченка /Юлія Гончар //http://bulletin.cdu.edu.ua/base/2007/v118/v118pp22-30.pdf
16. Книш І. Жінка вчора і сьогодні: Вибрані статті /Ірена Книш. – Вінніпег: Накладом авторки, 1958. – С. 51.
17. Нагачевська З.І. Виховно-освітній потенціал «жіночої шевченкіани (західноукраїнські землі кінця XIX – 1930-х рр.) /Зінаїда Іванівна Нагачевська //http://eprints.ru.edu.ua/1371/1/04/pdf
18. Драгоманов М.П. Вибране /Михайло Петрович Драгоманов. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 345.
19. Перелік публікацій міститься у праці М.Павлика «Передне слово» //Переписка М.Драгоманова з Наталією Кобринською (1893-1895) /Зладив і видав М.Павлик. – Львів, 1905. – С. 3.
20. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX століть /Оксана Маланчук-Рибак //Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. ССХХХVIII. Праці історико-філософської секції. – 1999. – С. 210-211.
21. Ткаченко Г.І. Вказ. праця. – С. 13; Маланчук-Рибак О. Вказ. праця. – С. 211; Земзюліна Н.І. – Вказ. праця.
22. Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва //Павлик М. Твори /Михайло Павлик. – К.: Дніпро, 1985. – С. 284-303.
23. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки. – С. 76-78.
24. Лук'янович Д. Іван Франко і жіноче питання /Д.Лук'янович //Жінка. – 1936. – Ч. 11-12. – С. 3-5; Дорошенко В. Іван Франко й емансипація українського жіноцтва в Галичині /Володимир Дорошенко //Жіночий світ. – 1956. – Ч.5. – С.7; Савинець В. Іван Франко – борець за емансипацію жінки /В.Савинець //Тези одинадцятої щорічної міжвуз. конф., присвяченої 110 річчю з дня народження І.Франка. – Львів, 1966. – С. 62-63; Покотило К.С. Проблема жіночої емансипації в оповіданні І. Франка «Маніпулянтка» /К.С. Покотило //Українське літературознавство. – 1985. – Вип. 44. – С. 12-17; Рибак О.З. Роль І.Франка в утвердженні демократичних принципів жіночого руху в Галичині /О.З. Рибак //Українське літературознавство. – 1986. – Вип. 46. – С. 98-106; Гнатюк М. Літературознавча практика Івана Франка і проблеми феміністичної критики /Михайло Гнатюк //Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна. – 2004. – Вип. 33. – Ч.1. – С. 20-25 та ін.
25. Франко І. Жіноча неволя в руських піснях народних //Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 26.
26. Франко І. Жіноча бібліотека – видає Наталія Кобринська //Франко І. Збір. творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 29. – С. 202-204.
27. Франко І. Перші загальні збори руського жіночого товариства в Станіславі /Іван Франко //Діло. – 1884. — № 138. – С. 1-2.
28. Маланчук-Рибак О. З історії ідейних концепцій українського жіночого руху XIX – початку XX століть. – С. 210.
29. Земзюліна Н.І. Вказ. праця. – С. 37.
30. Куровець І. Іван Франко в моїх згадках /Іван Куровець. – Львів: Наклад «Нового Часу», 1927. – С. 29.
31. Рибак О. Проблема суспільного становища жінки у спадщині М.Грушевського – науковця і громадського діяча /Оксана Рибак //Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції (Львів, 26-28 жовтня 1995р.). – Л.: Світ, 1995. – С. 125-131.
32. Грушевський М. Рец. на: Жіноча бібліотека, видає Наталія Кобринська, кн. 3. – Львів, 1896 /Михайло Грушевський //Записки Наукового товариства імені Шевченка. – 1897.- Р.VI. – Т.XVII. – Кн. III. – С. 49; його ж. Наталія Кобринська //Літературно-науковий вісник. – 1900. – Т. IX. – С. 2-4.
33. Земзюліна Н.І. Вказ. праця. – С. 36.

Орлова Т.В. Выдающиеся деятели общественно-политической мысли конца XIX – начала XX ст. о положении женщин и возникновение женского движения в Украине: историографический очерк. В статье впервые в украинской историографии подчеркивается необходимость рассматривать женское движение воистину с гендерных позиций, предполагающих внимание к роли обоих полов; обобщается массив публикаций, в которых идет речь о влиянии выдающихся деятелей грани двух веков на теоретические дискуссии относительно места и роли женщин в Украине, а также на практическую реализацию идей феминизма.

Ключевые слова: историография, положение женщины в Украине, женское движение.

Orlova T. V. Outstanding figures in public and political thought in the end of XIX century and at the beginning of the XX century concerning women and women's movement in Ukraine: historiography. The article, for the first time in Ukrainian historiography, underlines the necessity of observing the women's movement from gender positions, which involves the role of both genders. Different publications dealing with the influence of prominent persons on the theoretical discussions about the place and role of women in Ukraine and feminist ideas are given.

Key words: historiography, status of woman in Ukraine, women's movement.

УДК [778.5:351.751.5](477)(0.91)

Стоян Т.А.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії та філософської історії
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

*П'ятирічка художньо-ідеологічної кіноцензури (1928–1933 рр.)
):
форми, принципи, персоналії*

Стаття присвячена історії кіноцензури в Україні у 20–30-х роках ХХ ст. Розглядаються особливості становлення та функціонування кіноцензури, організаційні складові, форми і методи політичного контролю над кіномистецтвом.

Ключові слова: політична цензура, кіноцензура, кінематограф, кіномистецтво, режисери, сценаристи, кінокартини.

Особливістю сучасного історіографічного дискурсу в Україні, а також на пострадянському просторі, є системне використання архівних джерел і запозичення теоретико-гносеологічних методик західної політології, соціології. Класичний фактологічний підхід, спрямований на вивчення різного масиву джерел задля з'ясування подій, явищ, процесів, стає об'єктом критики з боку прихильників модерних пізнавальних технологій. Історичне дослідження має власний предмет, а теоретичні узагальнення – результат комплексного аналізу конкретних соціально-політичних, економічних, культурних відносин у суспільстві.

Історія радянського кіно і мистецтва загалом висвітлювалася в контексті впровадження методу соцреалізму, демонстрації його переваг, а марксистська класово-формаційна парадигма залишалася методологічною основою. Політична цензура знаходилася поза увагою дослідників, хоча упродовж 30-х років преса викривала «ідеологічні прориви» на радянському «кінофронті».

Становлення та функціонування радянської системи кіноцензури почали вивчати з 90-х років, коли відкрилися спецфонди бібліотек та архівосховищ. Для української історико-культурологічної літератури притаманний вибірковий і персоніфікований підхід. Наприклад, кінознавці та історики присвятили кілька праць історичному портретові О.П. Довженка [1], його педагогічній діяльності [2], життєпису [3], ролі і місці художника в політичній системі [4]. Постаць українського радянського кінорежисера висвітлюється як жертва політичного режиму. Доказом цієї тези є публікація таємних матеріалів ГПУ про агентурний нагляд за О. Довженком [5]. Його особисте життя, а більшою мірою кінотворчість, були об'єктом політико-ідеологічного контролю, однак дослідники біографії кіномитця уникають цієї теми. Історії кіноцензури в Україні 20–30-х років залишається малодослідженою, фрагментарною, епізодичною і безсистемною. Російські архівісти та історики опублікували кілька збірників документів, в яких висвітлюються

© Стоян Т.А.

особливості становлення та функціонування кіноцензури [6]. Архівні та опубліковані джерела, а також періодичні видання (газети, журнали) тих років, дозволяють виявити її організаційно-інституціональні складові, форми і методи політичного контролю.

Хронологічні рамки цієї науково-історичної розвідки охоплюють першу сталінську п'ятирічку, яка вирізнялася не її модернізаційним пафосом та ідеологічним брендом, а передусім глибиною і масштабністю соціально-економічного експерименту, його руйнівними наслідками. Мистецтво, особливо кіно, мали розкривати творення нового соціалістичного ладу, його переваги. Враховуючи специфіку кіномистецтва, його художні переваги і здатність впливати на чуттєві струни широких «трудящих мас», партійні структури одразу звернули увагу на ідеологічні функції «радянської фільми». На початку 1928 р. в пресі з'явилися програмні статті, які завершували кінодискусії про роль, місце та завдання кіно. Висловлювалися думки про винятковість і доцільність документального кіно, про обмеження художніх картин, яких дотримувався Д. Ветров, дискутувалося питання про «фільмування» радянської дійсності без акторів і режисерів. Дискусія мала відвертий характер, яка спалахувала навіть на сторінках преси. Вона передавала дух і запал обговорення перспектив кіновиробництва, які відбувалися на першій Всесоюзній партійній нараді працівників кіно, яка відбулася у Москві 15–21 березня 1928 р. [7]. Група учасників наради, які представляли «Совкино», 2 квітня 1928 р. звернулася з доповідною запискою до оргбюро ЦК ВКП(б) з проханням внести зміни до резолюції партнаради. Вони погоджувалися, що багатьом художнім працівникам бракувало «нашої ідеології», але визнання неправильним «...всього курсу радянської кінематографії» вважали передчасним і небезпечним для спільної справи [8]. Пропозиції стосувалися організації управління кіносправою, невдалої роботи кінокомісії ЦК партії, тому кіновиробництво мало б бути зосереджено у ВРНГ, а «...ідеологічне керівництво кіно партія повинна здійснювати звичними шляхами: через Агітпроп та органи Наркомосу» [9]. Партійно-радянська система політичного контролю за друкованим словом переносилося на кінематографію. Член правління «Совкино» К.М. Шведчиков, який був одним із авторів доповідної записки, накинувся на так звану кінематографічну партійну опозицію, яка критикувала його «художню» та «комерційну» політику. На партнаradі він звинувачував «опозицію» за те, що вона заперечувала «високу ідеологічну цінність» кіно, докоряла «Совкино» за орієнтацію на куркульсько-непманські елементи в кінокартинах «тов. Шведчиков у своїй аргументації забув, – наголосив В. Сольський, – що «Совкино» – не компартія. Посилання на те, що «Совкино» керують відповідні інстанції, що за діяльністю Совкіно слідкує Наркомос, Репертком і навіть ГПУ – ці посилання, до яких інколи вдаються деякі надто запопадливі товариші, на зразок т. Яковлева із «кіно-газети», ці посилання для нас непереконаливі. Ми вважаємо, що діяльність будь-якої нашої організації, у тому числі і «Совкино», критикувати можна і треба» [10]. Публікація подібного зізнання засвідчувала факт існування системи кіноцензури з боку радянських органів влади – Наркомосу та ГПУ, а ідеологічний нагляд здійснювали партійні органи. Згаданий К.М. Шведчиков входив разом з А.В. Луначарським, Н.К. Крупською до комісії політбюро ЦК ВКП(б) з питань поліпшення кіносправи, тобто був партійним цензором.

Кінопродукція «Совкино» не мала ринку збуту, відтак ця установа переживала фінансову кризу, яка загрожувала банкрутством. Опоненти К. Шведчикова скористалися критичною ситуацією, пов'язавши «неправильну ідеологічну лінію «Совкино» з матеріальними збитками. На внутрішньому ринку «Совкино» орієнтувалося на глядача-міщанина, а не селянина та робітника, відтак «ідеологія міщан і обивателів» виявилася безперспективною, позаяк «...ідеологічно витримані картини є також і комерційно вигідними» [11]. В. Сольський вважав, що аполітичні фільми комерційно приречені на збиткові, а їх рентабельність та художня цінність залежить від ідеології картини. Дивне поєднання, але факт залишається фактом: кінокритик В. Сольський був переконаний у тому, що постановка аполітичних костюмованих історичних бойовиків («Капітанська донька», «Кіндрат Булавін», «Ломоносов» та ін.) належала до жанру, щоб «...приховати основні класові, ідеологічні віхи» [12]. Порушувалося питання про поліпшення професійності кінокритики, зміцнення її марксистських позицій.

Для радянського кінематографа, з точки зору ідеологізації та політизації репертуару, переломним став завершальний рік фактичного НЕПу – 1928 р. Проведення кінопартнаради у

березні цього року також було плановим, щоб «ідеологічно озброїти» режисерів та сценаристів новою тематикою – соціалістичною реконструкцією економічних та соціально-духовних основ суспільного розвитку. Вони поспішали засвідчити відданість «генеральній лінії» партії, творче сприйняття марксизму. Напередодні партнаради журнал «На літературном посту» опублікував погляди і рекомендації відомих режисерів стосовно літератури та кіно. Зокрема, С.М. Ейзенштейн вважав, що для кіно найбільше дав Е. Золя, якому зобов'язаний пошуком форми, кінообразністю, позаяк фільмам «Стачка», «Генеральна лінія», «Октябрь» передувало глибоке прочитання художніх творів французького письменника [13]. Обіцяючим виглядав «Залізний потік» О. Серафимовича, а «Цемент» Ф. Гладкова радянський кінорежисер визнав для кінематографії – «...навіть не будівельним матеріалом» [14]. Він, відповідаючи на анкету, радив письменникам не писати сценарії, а режисерам шукати «кіноеквіваленти», звільнятися від примітивної літератури в кінематографії. Кіно, на його переконання, достатньо самостійне для того щоб, долаючи літературу на 75%, «...виконувати директивні вказівки і покладене на нього соціальне замовлення», яке безпосередньо мало працювати на Агітпроп [15]. 9 березня 1928 р., тобто одночасно з анкетуванням кіномитців, колегія Наркомосу визнала ненормальним відсутність тісної співпраці «Совкино» з радянськими письменниками, рекомендуючи широко залучати їх до сценарної роботи [16]. Поради С. Ейзенштейна були відхилені, хоча він одним з перших виділив три напрями в розвитку радянської кінематографії: перший копіює закордонні зразки, не турбуючись «про нашу ідеологію», другий прилаштовує «досвід та прийоми зарубіжного кіно», проте вони «ідеологічно мало нам відповідають», третій вирізнявся «марксистським або бодай матеріалістичним підходом до кіномистецтва і до завдань мистецтва взагалі» [17]. Митець сподівався, що кінопартнарада покладе край і дасть «рішучу відсіч» першому напрямку, а загалом схилився «ближче до Агітпропу».

Партійні органи безпосередньо займалися кінематографом, здійснюючи не лише ідеологічний нагляд за репертуаром, а й за кадровим складом. Виконуючи рішення наради, оргбюро разом з секретаріатом ЦК ВКП(б) працювало над текстом постанови про керівні кадри кінематографії, яке з'явилося 11 січня 1929 р. «Вважати, – підкреслювалося в ній, – що Головрепертком при Головному мистецтві здійснює лише політичний контроль лібрето і сценаріїв і дозволяє прокат кінокартин. Художньо-ідеологічне керівництво здійснюється кіноустановами під наглядом Головного мистецтва через його кіновідділ» [18]. Керівник Головреперткому Ф.Ф. Раскольніков вимагав від підлеглих послідовного і жорсткого проведення лінії «ідеологічної фільми», обмежувати проникнення зарубіжних картин, пропускати лише «близькі в ідеологічному відношенні» [19]. Протягом 1929–1930 рр. кінематограф, тобто режисери, сценаристи, особливо «Союзкино», знаходились під особливим наглядом ГПУ, Агітпропу, Наркомосу з його цензурними підрозділами – Головлітом, Головреперткомом. Секретаріат ЦК ВКП(б) вніс до резолюції кілька термінів, які стали програмними для радянського кінематографа та його контролюючих органів. Кіно вважалось «засобом культурної революції», «масової агітації та пропаганди», яке вимагало «художньо-ідеологічного керівництва», унеможливлення «ворожої ідеології», особливо за умов загострення «класової боротьби на ідеологічному фронті». 6 січня 1930 р. заступник завідувача Агітпропу П.М. Керженцев направив до секретаріату ЦК ВКП(б) пояснювальну записку про стан та роботу «Совкино». Від діяльності цієї установи, на його переконання, залежала робота кінематографії СРСР, а правлінню «Совкино» бракувало «...правильних ідеологічних установок відносно суті і призначення фільму, а також недовомленості у питаннях керівництва художньо-ідеологічної сторони виробництва, яка існує серед членів правління» [20]. Висновок категоричний і означав обов'язкову зміну керівництва. Від «Совкино» вимагали фільмів на політичні теми, швидко та оперативно відгукуватися на «політичні завдання партії», перетворивши «радянську фільму» на могутнє знаряддя «політичного впливу та комуністичного виховання». Ідеологічні настанови партії виконували відповідні структури влади.

28 березня 1930 р. Головліт надіслав місцевим і навіть республіканським підрозділам для відома циркуляр «Про показ кінофільмів», в якому констатував факт зростання кількості заборон кінокартин навіть з дозволами. «Чистка екрану від ідеологічно недоброякісної продукції, –

наголошувалося в циркулярі, – здійснюється Головреперткомом у плановому порядку і достатньо рішуче. Так, за минулий рік з 700–800 картин, які знаходились у прокаті, знято близько 400 фільмів, у поточному – 150. Що стосується нової продукції, то ГРК, враховуючи відповідні директиви Наркомосу і політичну ситуацію, бере рішучий курс на недопущення ідеологічно невитриманої продукції» [21]. Головлітвська практика вилучень кінокартин з прокату була наслідком майже дворічної ідеологічної накачки з боку контролюючих інстанцій, перевірок, нарад та постанов партійних структур. Агресивна політична термінологія проникла до протоколів творчих спілок. Наприклад, Асоціація революційного мистецтва України, другий з'їзд якої відбувся 2–6 березня 1929 р., закликала гуртувати «мистецько-ідеологічний фронт», позаяк «...ми мусимо констатувати виразні ознаки зростання антипролетарських, ба навіть подекуди антирадянських, реакційних тенденцій у мистецтві, що відбивається у цій ділянці загострення класової боротьби й збільшення опору ворожих соціалістичним силам у зв'язку з нашим наступом на капіталістичні елементи в радянській економіці та в соціально-політичному житті» [22]. Цей висновок віддзеркалював безпосереднє застосування войовничих ідеологем, розроблених та поширених Агітпропом серед творчих спілок.

Українська радянська кінематографія у 1929–1931 рр., коли відбувалася активна «чистка екрана», виготовила низку художньо якісних кінокартин. Зокрема, фільми О.П. Довженка «Арсенал», «Земля» вважалися «кінопоемами», які мали позитивну оцінку кінокритики, називаючи «Арсенал» одним «...з найбільших досягнень радянської кінематографії» [23]. Його фільм «Земля» високо оцінили М.П. Бажан [24], Ю. Яновський [25]. Деякі кінокритики, поспішаючи з політичними оцінками, називали автора «Землі» художником-марксистом», «художником-революціонером», «художником-матеріалістом», «філософом класової боротьби» [26]. Довженківські «Звенигора», «Арсенал», «Земля», вважав І. Воробйов у 1930 р., відкрили «...новий період у розвитку української кіно-культури» [27]. Враховуючи наявність в Україні 10000 екранів, які були спроможні обслужити щодня близько 400 тис. осіб, а протягом року 200 млн. глядачів, кінокритик усвідомлював значення того факту, що «...нашій кінематографії потрібні люди, озброєні ідеологічно, починаючи з режисерів» [28]. Але у Довженка з'явився опонент – поет Д. Бедний, котрий опублікував 4 квітня 1930 р. фельєтон «Філософія», спрямований не лише проти режисера, а й проти української культури. Виконуючи «соціальне замовлення» парторганів, Д. Бедний вказав на «політичну безтактність» та «філософів доморощених». 16 квітня 1930 р. оргбюро ЦК ВКП(б) прийняло постанову «Про картину Довженка «Земля» такого змісту: «Запропонувати Головмистецтву при НКОСвіті РСФРР і ЦК КП(б)У негайно призупинити демонстрування картини Довженка «Земля» аж до внесення Культпропом ЦК ВКП(б) відповідних поправок до картини, позбавивши порнографічні та інші елементи, які суперечать радянській політиці» [29]. Карину «Земля» позитивно сприйняли кінематографічні організації Англії, Японії, США, Чехословаччини [30], на що не сподівалися радянські кінокритики та політцензори.

На початку січня 1931 р. правління «Союзкино» направило доповідну записку В.М. Молотову про стан радянської кінематографії. Нове керівництво всесоюзного кінооб'єднання, яке до березня 1930 р. очолював «дворушник М.М. Рютін», а заступником був К.М. Шведчиков, звітувалося про «форсований розвиток політико-просвітницьких фільмів», що становили 55% кінопродукції, писали про зниження ідейно-художнього рівня картин, про «недоліки діяльності низки кращих режисерів (Ейзенштейн – «Старе і Нове», Довженко – «Земля», Пудовкін – «Очень хорошо живется»)» [31]. Знані режисери перебували під особливим наглядом. Так, тривале творче відрядження С.М. Ейзенштейна до Америки, де митець знімав кінокартини, відповідальний секретар Асоціації робітників революційної кінематографії К. Юрков ледве не визнав дезертирством, тому наполегливо радив «терміново приїхати в СРСР», а Б.З. Шумяцький окреслив творчу групу кінорежисера «невозвращенцами» [32]. 17 грудня 1931 р. він інформував Сталіна про те, що Ейзенштейн образливо відгукувався стосовно сумніву «Союзкино» в його «радянській лояльності», а 28 січня 1932 р. свою думку висловив Л.М. Каганович про поведінку Ейзенштейна: «Ми були б нікуди негідними пролетарськими

політиками, якщо б стали ліберальничати з високою богемною публікою, яка дезертирувала з нашої країни» [33].

Звіт «Союзкино» за 1931 р., направлений його керівником Б.З. Шумяцьким до оргбюро ЦК ВКП(б) 4 квітня 1932 р., був бюрократично витриманим, але згадувалися також «ідеологічні помилки» в окремих картинах. До 15-х роковин жовтневого перевороту було заплановано підготовку восьми фільмів («26 комісарів», «Зустрічний», «Іван» (О. Довженка), «Пам'ять про Леніна»). Оргбюро, вивчивши звіт «Союзкино», доручило культпропу ЦК негайно виділити п'яти слухачів Інституту червоної професури для їх відрядження на художньо-ідеологічну роботу до кінофабрик [34]. План підготовки картин викликав негативну оцінку, тому що «формалісту» М.М. Цехоновському довірили ставити картину «Пам'ять про Леніна», а на екранах з'явилася чимало «ідеологічної швалі». Тематичний план підготовки кінокартини було переглянуто кінокомісією оргбюро ЦК, яку очолив А.С. Бубнов. Тематика набула виразних ознак культпропівської пропаганди: про соціалістичну промисловість, про соціалістичну переробку сільського господарства, соціалізм і капіталізм (міжнародна тематика), піонери, партія і робітничий рух. До написання сценаріїв залучалися кращі письменники, а також режисери для їх реалізації. Фактично підготовка картин набула ознак тотального планування основних стадій: написання сценарію, робота режисера, знімання, монтування, виробництво. До кожної тематичної групи, крім письменників та режисерів, входили політики – П. Постишев, Л. Каганович, Я. Гамарник, К. Ворошилов, С. Орджонікідзе, М. Бухарін та ін. Партійні органи прагнули відтворити на екрані грандіозність і велич соціалістичного будівництва, реалізацію утопічних планів, тому стали основними проблемно-тематичними цензорами, позаяк очолювали відповідні комісії.

Головлітвська кіноцензура, яка порівняно з цензурою радіомовлення та друкованого слова, вирізнялася категоричністю висновків, спиралася на «широку громадськість», особливо наприкінці 20-х – початку 30-х років Головліт тісно співпрацював з Українським товариством друзів радянської фото-кінематографії («ТДРФК»), створеного за постановою ЦК КП(б)У 21 листопада 1928 р., а фундаторами були Всеукраїнська асоціація радянських драматургів і сценаристів (ВУАРДіС) [35], Колектив режисерів, літераторів і сценаристів (Кореліс), Всеукраїнське кіно-фото управління (ВУФКу) [36]. Його правління очолював пролеткультівець А.П. Миколок – активний інспектор відділу народної освіти Харківщини, голова Пролеткульту, персонаж «Педагогічної поеми» А.С. Макаренка [37]. Товариство мало осередки в регіонах, а його статутним завданням була «пропаганда комунізму і виховання мас» [38]. 21 січня 1931 р. агітаційно-масовий сектор ТДРФК звернув увагу осередків на те, що їх основною формою масової кінороботи є «...громадсько-дискусійні обговорення кінофільмів», а також формування громадської думки, критичного ставлення та правильного розуміння ідей [39]. Центральне правління ТДРФК підтримало резолюції першої Всеукраїнської наради представників художньо-політичних рад (грудень 1930 р.), а також налагоджувало співпрацю з ними. Товариство провело власний з'їзд 15–16 березня 1931 р., виокремивши дві основні проблеми кінематографії: «...проблема боротьби за ідеологічно витриману продукцію, друга – технічна база» [40]. Стенограма з'їзду, яка збереглася, передає тональність та фразеологію доповідачів. Наприклад, 15 березня представник ТДРФК з Одеси Полтарацький говорив: «На Одеській кіно-фабриці ще й зараз працюють робітники, які корінням своїм міцно зв'язані з мистецтвом буржуазним, і вони лише пристосовують буржуазне мистецтво формою до нових вимог» [41]. Активісти ТДРФК підтримували лише пролетарське кіно.

В архівних фондах Товариства, які збереглися в ЦДАМЛІМ України, є протоколи перегляду кінокартин так званими переглядовими пленумами. Їх створення ініціював агітмасовий сектор Центральної ради ТДРФК 10 березня 1931 р. з метою перегляду та оцінки нової кінопродукції, визначення форм і методів роботи щодо поліпшення кінополітики та кіномистецтва. Матеріали перегляду відправляли до Головреперткому НКО УСРР, худполітрад, Культпропу, тобто до органів політичної цензури та ідеологічного нагляду.

Рішення та кваліфікаційні висновки переглядових пленумів були категоричними. 22 червня 1931 р. Київський переглядовий пленум визнав фільм «Тихий Дон» (за першою частиною роману

М. Шолохова) «...як твір шкідливий, незважаючи на низку змін і виправлень, що їх зазнала картина в процесі переробок» [42]. Рецензія була негативною, але ідеологічно «витриманою». «До шкідливості фільму, – зазначалося у висновку, – спричиняється апологетика побуту куркульського козацтва, за рахунок занедбання бідніших козаків і представників робітництва, заміна висвітлення класової боротьби еротичним смакуванням любовних історій, фізіологічних мотивів. Не підкреслено революційні рушійні сили, які дали можливість перетворити старий контрреволюційний Дон на район суцільної колективізації.

Пленум кваліфікує фільм як ворожий класовий виступ на ідеологічному фронті і закликає створити навколо фільму критичну громадсько-пролетарську думку, щоб паралізувати шкідливість фільму через викриття його ідеологічних помилок.

Пленум вважає у цілому фільм за шкідливий і пропонує припинити його демонстрування. Він реакційний, контрреволюційний. З екрану – зняти» [43]. 2 липня 1931 р. протокол перегляду фільму на вищому постійному переглядовому пленумі було надіслано до Головреперткому з вимогою – заборонити демонстрування [44]. Новий звуковий фільм «Тихий Дон» режисера В. Пудовкіна вийшов на екрани весною 1933 р. [45].

Висновки переглядових пленумів вражають ідеологічною залежністю, а для багатьох авторів кінокартин у 1931 р. стали доленосними, позаяк потрапляли до політцензури. Так, 29 липня 1931 р. відбувся перегляд фільму «Путевка в життя», куди запросили О. Вишню, співробітника УНДіПу професора-педагога І.П. Соколянського, чиновників Наркомосу України. Зокрема, І.П. Соколянський виокремив «чудесну ідею», але «зроблено фільм погано», тому «...після такої спроби режисером просто слід було б заборонити робити далі фільми», навіть «...жорстко карати за такі фільми» [46]. Він не рекомендував фільм для показу, а представник Наркомосу пропонував Головреперткому радикальний захід: «фільм потрібно підрізати» [47].

Переглядові пленуми рекомендували фільм «Кармелюк», тому що в «...ідеологічному відношенні картина себе виправдовує, вона дає розуміння історії боротьби за часів кріпацтва», а «Полудень» справляла «враження повної аполітичності», оскільки «кулацького сина мусив покарати комсомол» [48]. Діяла громадська форма політико-ідеологічного контролю, висновки якої мали рекомендаційний характер.

Положенням Головліту від 6 червня 1931 р. політичний контроль поширювався на літературні джерела, періодику, радіомовні організації, телеграф [49], а кінематограф підлягав Головреперткому та різним партійним комісіям. Зокрема, кінокомісія А.С. Бубнова визнала невдалою хроніку жовтневого параду 1931 р. на Червоній площі. 27 липня 1932 р. А.С. Бубнов доповідав Л. Кагановичу, П. Постишеву про роботу комісії, про перегляд сценарію кінокартин («Зустрічний», «Подорож в СРСР», «Комсомол»), визнавши їх непридатними для постановки [50].

Документи про діяльність органів цензури доводять факт дублювання функцій, взаємних перевірок, тотального нагляду партійних органів. Наприклад, 5 квітня 1933 р. завідувачу культури і пропаганди ЦК ВКП(б) О.І. Стецький доповідав Л. Кагановичу про ліберальне ставлення Головреперткому, особливо «тов. Литовського і тов. Бляхіна, які виконують цензорські функції стосовно кіно», позаяк після їхніх дозволів доводилося «забороняти» фільми, які уже демонструвалися [51]. Якщо начальник Головліту Б. Волін жорстко вилучав твори літератури, то Головрепертком в особі Литовського та Бляхіна допускав «певний лібералізм», відтак доводилося «вирізати шматки з фільму «Моя Батьківщина», а згодом і заборонити його» [52]. Того самого дня Б. Шумяцький виступав по радіо, відзначаючи високохудожні кінотвори («Путевка в життя», «Іван», «Зустрічний»), а С. Ейзенштейн, повернувшись з Америки, де перебував майже три роки, наголошував на «неписаній цензурі», на «цензурний закон» [53]. Дивним, а можливо цілком закономірним, враховуючи виступ режисера Ейзенштейна, виглядало рішення оргбюро ЦК ВКП(б) про фільм «Моя Батьківщина»: «Зобов'язати Культпроп ЦК відновити практику попереднього перегляду сценарію і кінокартин з наступним затвердженням кожної кінокартини оргбюро ЦК» [54]. Сценарій до фільму писали М. Блейман, А. Зархі, І. Хейфіц, останні двоє були також режисерами картини. 7 червня 1933 р. оргбюро ЦК ВКП(б) встановив порядок ухвалення кінокартин до показу. Створювалася комісія на чолі з О.І. Стецьким, без дозволу якої жодна тема без попереднього дозволу ЦК не потрапляла до роботи і жодна картина не виходила на екрани

країни. Культпропу ЦК було доручено підібрати «актив рецензентів сценаріїв і кінокартин з письменників-комуністів, висококваліфікованих пропагандистів та партпрацівників, а також комуністів-робітників, вважаючи роботу по рецензуванню партобов'язком цих товаришів» [55]. Б. Шумяцькому, як керівникові кінематографії СРСР, було доручено вибрати певну кількість актуальних і грандіозних тем, щоб зробити високохудожні фільми. Він опублікував їх тематичний перелік: оптимістичний початок і передові тенденції розвитку радянського суспільства і «нових людей», радянська дійсність, соціалістична перебудова села, індустріалізація, побут нових людей, культурна революція, оборона країни, ударники [56]. Політико-ідеологічній цензурі підлягали фільми «Юність Максима» (реж. Г. Козінцев, Л. Трауберг), сценарій якого особисто рецензував А. Бубнов, знайшовши його «невдалим», хоча радив Л. Траубергу вивчати архіви, з людьми балакати [57]. 25 вересня 1933 р. пройшли цензуру та знаходилися на виробництві кінокартини: «Піднята цілина» режисера Н. Шенгелая, «Чапаєв» за романом Д. Фурманова, режисерів С. і Г. Васильєвих. Вони мали з'явитися на екранах у 1934 р. Секретаріат ЦК ВКП(б) ретельно слідкував за проходженням кінокартин, вимагав від О.І. Стецького списку завершених фільмів, яких «випускати не можна» [58].

7 жовтня 1933 р. він надіслав до оргбюро перелік заборонених та відкладених картин з короткими характеристиками. Налічувалося близько двох десятків: одні картини були просто заборонено, деяким суттєво змінили сценарій, а окремим «повезло» – їх рекомендували («Дезертир» В. Пудовкіна, «Гетьманщина» І. Кавалерідзе. Сценарій «Чапаєва» був схвалений, але суттєво змінений, доповнений. Фільм режисера О. Гавронського «Любов» за сценарієм Б. Зорича стосувався життя в радгоспі «Гігант» на Україні, але його заборонили, тому що головним завданням було – «показ любові як позакласової категорії». Кінокартина «Більшовик» (Л. Трауберг, Г. Козінцев), яка здобула згодом іншу назву – «Юність Максима», була призупинена, бо сценарій не висвітлював чіткого періоду «історії нашої партії» [59]. Оргбюро постановило 8 жовтня 1933 р. зняти з виробництва картини «Любов», «Вогні метро», «Границя», дозволити «Більшовик» та ін., але після вивчення сценарію членами оргбюро, зобов'язало Культпроп ЦК «...здійснити оперативне керівництво письменниками, сценаристами, кінорежисерами Союзкіно, забезпечуючи високохудожню якість цих картин» [60]. Політична цензура не зменшувала художню цінність кінокартин, але підносила їх теоретико-ідеологічний рівень, чого власне і домагалися від «радянських фільмарів». Помилки та «ідеологічні прориви» коштували дорого-матеріально, позаяк витрачалися великі кошти, доленосно – режисери, сценаристи підлягали репресіям. Наприклад, картина «Одна радість» (режисери О.І. Преображенська та І.К. Лавров ставили фільм «Тихий Дон»), яка була знята за сценарієм Б.М. Левіна, коштувала 350 тис. руб., однак погано висвітлила роль і місце комуніста під час посівної кампанії, тому О.І. Стецький вимагав «партійної догани» Б.З. Шумяцькому [61]. Між ним та О. Стецьким виник конфлікт, судячи з їхніх доповідних записок у листопаді 1933 р.: Б. Шумяцький намагався оскаржити звинувачення голови кіно комісії оргбюро О. Стецького, але отримав рішучу відсіч. Дискусія між ними засвідчила факт існування системної і тотальної політичної кіноцензури, яку очолювали партійні органи. О. Стецький стверджував, що його комісія мала постійний контакт з режисерами, «прикріплюючи до окремої картини членів комісії». Оргбюро ЦК ВКП(б) 7 грудня 1933 р. рекомендувало Б.З. Шумяцькому визнати «правильною оцінку кінокартини «Одна радість», а також «...встановити систематичний нагляд за роботою по виробництву кожної кінокартини зокрема» [62]. Перша п'ятирічка політичної цензури була періодом становлення вертикалі партійно-ідеологічного контролю за кінокартинами, починаючи від сценарію і завершуючи переглядом плівки.

Підсумовуючи розвиток радянської кінематографії 1928–1933 рр., М. Блейман вважав, що реалізм був привнесений до неї літературною творчістю, але сам він вимагав від митців світогляду. «Для минулого періоду радянської кінематографії метод марксизму, – наголошував цей сценарист, – був не надто близьким, як його результати та його висновки» [63]. Методом стали апологія, співставлення, а в практиці кінотворення партійні ідеологи, які насаджувалися агітаційно-пропагандистськими структурами. Ніхто не приховував системи партійного контролю, оскільки вона «очищала екран», відтак із 129 сценаріїв у 1932 р. лише 13 було схвалено до

кіновиробництва. І. Гросман-Рошін вважав недостатнім ефекту «зовнішнього радикалізму», тобто «...огульного і галасливого оголошення білогвардійською» [64] тієї чи іншої картини, без аргументованої критики [65]. Елементи кінокритики спостерігалися у 1928–1929 рр., а протягом 1930–1933 рр. її замінили політико-ідеологічні оцінки Головреперткому, культпропу, оргбюро ЦК, кінокомісії тощо. Справжня кінокритика зникла, а натомість постала жорстка і тотальна кіноцензура.

Українська кінокритика, яка підводила підсумки багаторічного розвитку радянського кіно в УСРР, намагалася висвітлити її досягнення, але також використовувала політичну термінологію. Так, оцінюючи творчість О. Довженка, критик І. Юрченко згадував про фільм «Земля». «В основному критика дійшла висновку, – наголошував він, – що при величезному художньому значенні фільму Довженко-філософ у «Землі» зазнав значної поразки. У фільмі маємо чужу марксизму-ленінізму філософську концепцію: класове як скороминуче, як похідне знімається біологічними як вічним, незмінним, визначальним. Актуальна тематика реконструкції сільського господарства стала для режисера лише матеріалом, на якому він розв’язує «вічну» філософську проблему життя й смерті, будуючи свою філософію на визначальній ролі землі як єдиного фактора, що «дає» й «відбирає» життя» [66]. Позитивно оцінюючи фільми «Арсенал», «Іван», критик подає їх як величезне досягнення і видатне явище кінематографічної культури, хоча вказує на окремі недоліки. Фільм І. Кавалерідзе «Коліївщина» було визнано взірцем вдалого поєднання «інтернаціональної за змістом і національної за формою» картини, глибоко «інтернаціональної, соціалістичної за змістом». «Своїми високими художніми якостями, – писав про «Коліївщину» кінокритик, – фільм був гідною відповіддю тим націоналістичним фальсифікаторам, які довгий час безсоромно препарували історію України на свій петлюрівський смак, даючи антихудожні, примітивні фільми типу «Трясило», «Василини», «Перлини Семіраміди» [67]. Згадуючи кращих режисерів та «попутників», критик використав звичну термінологію партійних політцензорів: «націоналістичні недобитки», «дворушники націоналісти» (О. Досвітній, Є. Черняк), «засмічені націоналістичними елементами» кадри, «петлюрівсько-націоналістичні елементи», «буржуазно-націоналістична контрабанда в кінематографії» тощо. Кіно-дума В. Радиша «Тобі дарую» була віднесена до українського націоналізму. Протягом 1930–1932 рр., з чим не можна не погодитись, українське радянське кіно було апогеєм розвитку «агітпропфільму», крім справді художнього кінотвору «Іван» О. Довженка, «Коліївщина» І. Кавалерідзе. Репертуар 1933 р. не виявив «потрібного творчого повороту», але звукові фільми «Українфільму» оборонного історико-культурного, соціально-виробничого та морально-етичного характеру, над якими активно почали працювати режисери та сценаристи («Аероград» О. Довженка, «Прометей» І. Кавалерідзе, «Суворий юнак» А. Роома, «Велика гра» Г. Тасіна), обіцяли стати найкращими кінокартинами всієї радянської кінематографії, позаяк прямували до «висот соціалістичного реалізму».

Сталінська модернізація соціально-економічних відносин, особливо в сільському господарстві, була масштабним і радикальним революційним експериментом, якому були підпорядковані не лише фінансові, сировинні та матеріально-технічні ресурси, а й інтелектуальний потенціал суспільства. Його використовували для формування відповідного творчого методу реконструктивної доби – соцреалізму, звеличення трудового подвигу будівників соціалізму, поширення міфів, утопічних схем, нових легенд про радянську дійсність, увічнення ідеологем про інтернаціональну за змістом та національну за формою культуру народів СРСР, про соціальну єдність трудящих, але на тлі якоїсь ілюзорної класової боротьби. Суспільство та його соціально-економічні й культурно-духовні форми підлягали жорсткій уніфікації, централізації, однотипності, що цілком пасувало монопартійній політичній системі влади.

Кінематограф у рамках партійних органів перетворився на великого уніфікатора радянської ідейності, «знаряддя комуністичного виховання», котрий ініціював суспільство вірусом фанатичної відданості генеральній лінії партії. Політична цензура, а вона у царині кіномистецтва, вирізнялася особливою агресивністю та масовим ідеологічним наглядом з боку партійних, радянських, громадських структур, пильнувала за чистотою кіноекрану, позаяк на ньому мало бути щасливе і радісне життя радянських людей, а не голод, депортації, репресії, підневільна і рабська робота колгоспників. Кіноцензура виконувала свою основну функцію – популяризатора

дозованої брехні, цербера правдивості, фальсифікатора історії, маніпулюючи громадською думкою і творчою інтелігенцією.

Література

1. Марочко Василь. Зачарований Десною. Історичний портрет Олександра Довженка /Василь Марочко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 285 с.
2. Безручко О.В. Невідомий Довженко /О.В. Безручко. – К.: Фенікс, 2008. – 312 с.; Безручко О.В. Педагогічний метод О.П. Довженка: Навч. посіб. /О.В. Безручко. – Вінниця: Глобус-прес, 2008. – 208 с.
3. Шудря М. Геній найширшої проби. Нариси. Розвідки. Рецензії. Інтерв'ю. Публікації /М.Шудря. – К.: Юніверс, 2005. – 382 с.
4. Тримбач С. Олександр Довженко: Загибель богів. Ідентифікація автора в національному часопросторі / С. Тримбач. – Вінниця: Глобус-прес, 2007. – 656с.
5. Попик В. Під софитами секретних служб / В. Попик // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 12. – С. 270–305.
6. Кремлевский кинотеатр 1928–1953: Док. /Состав.: К.М. Дидерсан, Л.В. Максименков; ред. Г.Л.Бондарева. – М.: РОССПЭН, 2005. – 1117 с.
7. Пути кино. Первое всесоюзное партийное совещание по кинематографии /Под ред. Б.С. Ольхового. – М.: Агитпро ЦК ВКП(б), 1929. – 437 с.
8. Кремлевский кинотеатр... – С. 93.
9. Там само. – С. 94.
10. Сольский В. Некоторые итоги кинодискуссии / В. Сольский // На литературном посту. – 1928. – №1. – С. 66.
11. Там само. – С. 67.
12. Там само. – С. 68.
13. Наша анкета среди деятелей кино // На литературном посту. – 1928. – №1. – С. 73.
14. Там само.
15. Там само. – С. 75.
16. Кремлевский кинотеатр... – С. 95.
17. Эйзенштейн С. За советское кино // На литературном посту. – 1928. – №4. – С. 15–18.
18. Кремлевский кинотеатр... – С. 97.
19. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991: Док. / Сост.: А.В. Блюм. – М., 2004. – С. 140.
20. Кремлевский кинотеатр... – С. 105.
21. Цензура в Советском Союзе... – С. 175.
22. Врона І. У новій смузі. З другого Всеукраїнського з'їзду АРМУ // Критика. – 1929. – №4. – С. 71–76.
23. Черняк Є. Шляхи української радянської кінематографії // Критика. – 1929. – №5. – С. 78–97.
24. Бажан М. Земля // Кіно. – 1930. – №5. – С. 6–27.
25. Яновський Ю. Голівуд на березі Чорного моря. – К., 1930. – С. 30.
26. Левчук В. Земля // Кіно. – 1930. – №6. – С. 8–9.
27. Воробйов І. Деякі думки про кінематографію // Критика. – 1930. – №9. – С. 3–19.
28. Там само.
29. Кремлевский кинотеатр... – С. 117.
30. Советские фильмы за границей // Пролетарское кино. – 1930. – №4. – С. 61.
31. Кремлевский кинотеатр... – С. 122.
32. Там само. – С. 150–151.
33. Там само. – С. 162.
34. Там само. – С. 166.
35. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтв України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф. 332. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8.
36. Там само. – Спр. 3. – Арк. 4.
37. Hillig Gotz Verbalste Gesichter, vergessene Menschen... 28 Portrats von «Freunden» und «Feinden» F.S.Makarenkos. – Bremen: Edition Temmen, 1999. – S. 175–179.
38. ЦДАМЛМ України. – Ф. 332. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 8.
39. Там само. – Спр. 80. – Арк. 7.
40. Там само. – Спр. 113. – Арк. 146.
41. Там само. – Арк. 49.
42. Там само. – Спр. 84. – Арк. 37.
43. Там само. – Арк. 39.
44. Там само. – Спр. 85. – Арк. 20.

45. Кремлевский кинотеатр... – С. 193.
46. ЦДАМЛМ України. – Ф. 332. – Оп. 1. – Спр. 85.
47. Там само.
48. Там само.
49. Цензура в Советском Союзе. 1917–1991. Док... – С. 202.
50. Кремлевский кинотеатр... – С. 185.
51. Там само. – С. 190.
52. Там само.
53. Там само. – С. 196.
54. Там само.
55. Власть и художественная интеллигенция: Документы ЦК РКП(б)–ВКП(б), ВЧК–ОГПУ–НКВД о культурной политике. 1917–1953 / Состав.: А. Артизов, О. Наумов. – М., 2002. – С. 2020.
56. Шумяцкий Б. Задачи темплана 1934 года // Советское кино. – 1933. – №11. – С. 1–4.
57. Кремлевский кинотеатр... – С. 211.
58. Там само. – С. 216.
59. Там само. – С. 217.
60. Там само. – С. 220.
61. Там само. – С. 221.
62. Там само. – С. 228.
63. Блейман М. Человек в советской фильме // Советское кино. – 1933. – №9. – С. 27–42.
64. Партия проверяет свои ряды // Советское кино. – 1933. – №10. – С.1–5.
65. Гроссман-Рощин И. События и происшествия // Советское кино. – 1933. – №8. – С.1–10.
66. Юрченко Ів. Шляхи української радянської кінематографії // За марксистську критику. – 1934. – №11. – С. 12–23.
67. Там само. – С.15.

Стоян Т.А. Пятилетка художественно-идеологической киноцензуры (1928–1933 гг.): формы, принципы, персоналии. Статья посвящена истории киноцензуры в Украине 20–30-х годов XX ст. Рассматриваются особенности становления и функционирования киноцензуры, организационные составляющие, формы и методы политического контроля над киноискусством.

Ключевые слова: **политическая цензура, киноцензура, кинематограф, киноискусство, режиссеры, сценаристы, кинокартины.**

Stoian T.A. Five year period (pyatyrychka) of artistic and ideological film censorship (1928–1933): forms, principles, people. **The article is dedicated to the history of cinema censorship in Ukraine in 1920s–1930s years. The special features of formation and functioning of cinema censorship, organizational components, forms and methods of political control in cinematographic art are examined.**

Key words: **political censorship, cinema censorship, cinematography, cinematographic art, directors, scenarios, film.**

УДК 327(477+(470+571)

*Шевченко М.О.,**пошукач Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, завідувач відділу політичного
департаменту Міністерства закордонних справ України**Українсько-російські відносини на сучасному етапі*

У статті досліджується розвиток українсько-російських відносин з часу виникнення незалежної України. Розглядаються як внутрішні, так і зовнішні чинники, які впливають на двосторонні відносини, аналізуються основні цілі, які ставлять перед собою обидві країни.

Ключові слова: українсько-російські відносини, незалежна Україна, безпека держави, оборонний союз, недоторканність кордонів, цілісність кордонів.

Дослідження українсько-російських відносин на сучасному етапі є досить актуальним не тільки в пізнавальному, а й у практичному значеннях.

Україна стала повноправним суб'єктом міжнародних відносин після проведеного 1 грудня 1991 р. референдуму. 8 грудня 1991 р. в Мінську президенти Росії, України та Білорусії підписали угоду про створення "Співдружності незалежних держав" (СНД), і Україна рішуче виступила проти пропозиції Росії стосовно утворення оборонного союзу та будь-яких центральних структур.

Українське керівництво, відмовившись від ядерної зброї, прагнуло отримати від ядерних держав ефективні і реальні гарантії безпеки своєї держави. У 1994 р. було прийнято міжнародний юридично зобов'язуючий документ, згідно з яким Росія, США, Франція, Великобританія та Китай не використовуватимуть проти України звичайні збройні сили і не погрожуватимуть силою, утримуватимуться від економічного тиску та поважатимуть територіальну недоторканність кордонів України. Окрім того, тодішній президент Росії Б.Єльцин обіцяв захистити Україну від ядерного нападу та гарантував цілісність її кордонів [1].

На україно-російських переговорах у червні 1993 р. було досягнуто домовленостей про розподіл Чорноморського флоту на військово-морські сили України та Росії. Але Державна Дума РФ у липні цього самого року прийняла постанову про належність міста Севастополя Росії. Україна звернулася до Ради Безпеки ООН зі скаргою на дії Росії. Рада Безпеки підтвердила «територіальну цілісність України» і визнала, що «...рішення Державної Думи Російської Федерації суперечить цілям і принципам Об'єднаних Націй, а тому не може бути визнане чинним». Саме тому Державна Дума РФ була змушена скасувати своє рішення. Разом з тим Україна погодилася передати Росії частину свого флоту як плату за борги. Отже, базування російського флоту в Криму стало результатом неспроможності України повернути взяті російські кредити.

Необхідно зазначити, що США та країни Європейського Союзу звернули увагу на те, що претензії Росії на українську територію в Криму можуть мати «...жахливі наслідки для стабільності в усій Східній Європі» [2].

Трьома базовими угодами стосовно Чорноморського флоту, підписаними у травні 1997 р. і ратифікованими у 1999 р., було юридично оформлено перебування російського флоту в Криму та гарантовано діяльність російських військових у правовому полі України. Проте російські військові розгорнули на території України не лише військову, а й політичну, господарську та комерційну діяльність. Вони привласнили кілька українських об'єктів, відмовилися передати Україні маяки та інші гідрографічно-навігаційні об'єкти тощо. Вони господарюють і далеко від севастопольської бази Чорноморського флоту на станції радіонавігаційної системи у Генічеську на березі Азовського моря. У самому Севастополі діє російська прокуратура і суди, а на його вулицях замість української ДАІ

дорожнім рухом керує російська військова автоінспекція. Як у Севастополі, так і у Феодосії на всіх спорудах, де розміщуються підрозділи Чорноморського флоту, почеплені російські державні прапори, що суперечить нормам міжнародного права. Фактично значна частина території України окупована російськими військовими підрозділами, які діють всупереч українському законодавству. Проте відповідно до Закону України «Про оренду державного і комунального майна України» сторони мали б укласти договори оренди із зазначеннями розмірів орендної плати за всі земельні ділянки та інші об'єкти, які знаходяться у користуванні Чорноморського флоту.

У червні 2009 р. військові службовці Чорноморського флоту вп'яте відмовилися виконати судове рішення про передачу маяка та радіонавігаційних станцій у Генічеську Мінтрансзв'язку України. Командир військової частини заявив, що відносини України і Росії з гідрографічних об'єктів регламентуються у рамках міжнародних договорів, а не українським судом, а тому відмовився підписати акт про провадження судочинства і не допустив на територію станції представників українського судочинства. Використовуючи об'єкт, російські військові не платили за електроенергію, комунальні послуги та орендну плату.

Хоча у червні 2009 р. між Україною і РФ було досягнуто домовленостей про проведення поетапного оформлення результатів робіт з інвентаризації земельних ділянок, які знаходяться у користуванні підрозділів ЧФ РФ і який має відкрити дорогу для інвентаризації об'єктів, якими користуються російські моряки, керівництво ВМФ Росії заявило, що воно не допустить цього[3]. На їхню думку Росія орендуватиме військово-морську базу в Криму й після 2017 р. Воно також негативно ставиться до запровадження більш жорсткого режиму перетинання державного кордону України кораблями Чорноморського флоту Російської Федерації та порядку пересування флоту поза місцями дислокації, введених указами Президента України у 2008 р. Зазначимо, що указами Президента України повідомний режим про перетинання українського кордону замінено на дозвільний. Проте командування ЧФ РФ жодного разу не зверталось до українського Міноборони по дозвіл на пересування військової техніки й особового складу за межами їх дислокацій, відмовляється, щоб особовий склад корабля або літака проходив персональну ідентифікацію.

Російські військові здають в оренду землю приватним структурам, будують на українській землі приватні будинки, а потім продають їх громадянам Росії. Більше того, між Україною і Росією не врегульовані розподіл радіочастот, і ЧФ РФ здає в оренду комерційним структурам вітчизняні радіочастоти, що суперечить ст. 10 угоди про базування військової бази РФ у Севастополі [4]. Зазначене може призвести до трагедії – змінити напрям руху ракет, цілей наведення для військової техніки тощо.

Російська сторона не погоджується на проведення інвентаризації земельних ділянок та іншого нерухомого майна. Не виконує рішення українських судів стосовно укладання договорів оренди, прагне збільшувати кількісну присутність своїх збройних сил на українській території та поширити спрощений порядок перетину державного кордону України на всі кораблі російського флоту. До того ж російська сторона відмовляється надавати українським військовим дані стосовно арсеналів Чорноморського флоту.

На початку лютого 2009 р. російські прикордонники затримали в Азовському морі риболовецький траулер «Ялта» і звинуватили екіпаж у «незаконному добуванні (виллові) водних біологічних ресурсів»[5]. Представники влади Краснодарського краю заявили у Темрюцькому районному суді, що Азовське море є внутрішнім морем Російської Федерації, а тому українські рибакі повинні відповідати згідно з російськими законами. Проте відповідно до договору «Про співробітництво у використанні Азовського моря та Керченської протоки» Азовське море – це історично внутрішні води не тільки Російської Федерації, а й України. До того ж сьогодні практично делімітовано Азовське море, і «Ялту» було затримано в його українській частині. Оскільки договір про делімітацію Азовської акваторії не підписано, то риболовля в Азовському морі має регулюватись у рамках рішень, ухвалених українсько-російською комісією з питань рибництва від 24 жовтня 2008 р. про «Порядок здійснення контролю за вилученням водних біологічних (живих) ресурсів на 2009 рік», в яких передбачено, що судно-порушник має бути передано «уповноваженому органу сторони належності судна – порушника». Але російська сторона вважає, що прикордонники

не повинні керуватися зазначеним документом. Тим самим Росія намагається продемонструвати, що вона контролює всю акваторію Азовського моря.

За твердженням МЗС України, РФ прагне, ігноруючи норми міжнародного права, посунути українсько-російські кордони у Керченській протоці у бік України. Росіяни стверджують, що вони взагалі не бачать жодного морського кордону між Україною і Росією. Але кордон у Керченській протоці було встановлено ще між УРСР і РРФСР, і він був нанесений на топографічні карти Генерального штабу СРСР та завірений підписами уповноважених посадових осіб і гербовими печатками двох колишніх республік. 8 грудня 1991 р. Україна і Росія визнали відповідно до норм міжнародного права територіальну цілісність одна одної і непорушність кордонів. Укладаючи у 1997 р. політичний договір з Україною, Росія ще раз підтвердила непорушність існуючих кордонів.

Згідно з перехідними положеннями Конституції України термін перебування російського Чорноморського флоту на території України обмежено квітнем 2017 р. Але російська сторона навіть відмовляється вести переговори стосовно підготовки до виведення кораблів з території України.

Поки Чорноморський флот РФ дислокується в Криму, Україна буде заручницею зовнішньої політики Росії. Будь-які сумніви стосовно зазначеного зникли після російсько-грузинського конфлікту у серпні 2008 р. У рішенні ООН «Визначення агресії» від 14 грудня 1974 р. у ст. 3 зазначено, що агресією визнаються «...дії держави, яка дозволяє, щоб її територія, яку вона надала у розпорядження іншій державі, використовувалася цією державою для здійснення акта агресії проти третьої держави» [6]. Отже, участь російського Чорноморського флоту у грузино-російському конфлікті втіг Україну в агресію проти Грузії на боці Росії. Тобто Росія, використовуючи українську територію, визначає і зовнішню політику України. Київ у зовнішньополітичному відношенні прямо залежить від рішень та дій Москви. Присутність російських військ у Криму – пряма загроза національній безпеці України.

Переможна війна Росії на Північному Кавказі сприяла появі нової концепції російської регіональної політики. Президент РФ Д.Медведев наголосив на тому, що «...в Росії, як і інших країнах світу, є регіони, в яких знаходяться привілейовані інтереси». «Введення в обіг президентом Росії поняття регіонів привілейованих інтересів Російської Федерації», як зазначив президент Ю. Ющенко, турбує Україну [7]. Російські політики почали досить швидко розробляти стратегію і тактику дій не лише у цьому регіоні, а й у глобальному плані.

Перебуваючи у листопаді 2008 р. на саміті «великої двадцятки» у Вашингтоні, президент Д. Медведев ще раз наголосив на тому, що Росія хоче мати «привілейовані стосунки» з окремими країнами, з якими вона пов'язана «...кореневою системою, де багато хто розмовляє російською мовою» [8].

Сподіваючись, що новообраний президент США Барак Обама погодиться на визнання «особливих» прав Росії на пострадянському просторі і, зокрема, стосовно України, Д.Медведев запропонував варіант троїстої взаємодії: Росія – Євросоюз – США [9]. Таке стратегічне партнерство мало б бути оформлене трьома сторонами спеціальною угодою.

Таке співробітництво, на думку російського керівництва, можливе за рахунок деяких гуманітарних свобод і цінностей, які, на його думку, перетворили ОБСЄ на «...вульгарний інструмент втручання в справи інших держав» [10].

Нову архітектуру відносин Росії з країнами Заходу активно почали пропагувати у засобах масової інформації не лише журналісти, а й політики. Голова комітету Держдуми РФ з міжнародних справ Костянтин Косачов зазначив, що в ЄС спостерігається дві лінії стосовно діалогу Росія – ЄС. «...Одна лінія спрямована на те, щоб спробувати вирішити завдання об'єднаної Європи без, всупереч, а то і проти Росії та її інтересів» [11]. У цьому, на його думку, простежується деструктивна робота «зацикленних» на реанімації «холодної війни» сил. Прикладом може бути кавказька і газова кризи.

Інша лінія поведінки – не дотримуватись «вічного протистояння з Москвою» з будь-якого приводу. Такої позиції дотримується Німеччина, міністр закордонних справ якої Франк-Вальтер Штайнмайер у листі до президента США Барака Обами заявив, що НАТО потребує реформи і їй необхідне «...нове розуміння завдань, які стоять перед Євроатлантичною співдружністю». Він

ззначив, що необхідно дослухатися до ініціативи президента РФ Дмитрія Медведєва про структури для «глобального століття «, діяти з Росією спільно...»

Колишній міністр закордонних справ Німеччини Йошка Фішер пішов далі, запропонувавши «...перебудувати НАТО для ефективної системи європейської безпеки, включаючи Росію». Це сприяло б, на думку К.Косачова, досягненню стратегічної мети: європейська безпека, вирішення конфліктів між сусідніми країнами, енергетична безпека, роззброєння, нерозповсюдження ядерної зброї тощо. Йошка Фішер вважає, що «... протиракетна система в Польщі і Чехії, а також перспективи для Грузії та України стати членами НАТО роблять ставку на конфронтацію там, де вона взагалі не потрібна». Росія, на його думку, має отримати в рамках НАТО «...більш широку роль, включаючи перспективу повного членства в альянсі».

Посилаючись на німецьку позицію, К.Косачов вважає, що Росія повинна відігравати більшу роль у питаннях безпеки, а, значить, і в НАТО. Саме тому необхідно переконати Вашингтон у тому, що зближення Росії і Європи не спрямовано проти Америки. К.Косачов вважає, що Росію можуть чекати цілком реальні прориви на західному напрямку.

Спроба російського керівництва внести розкол у середовище країн Заходу зазнала невдачі. Країни – члени НАТО у Підсумковій декларації комітету НАТО з нагоди 60-річчя альянсу у квітні 2009 р. відкинули пропозиції російського керівництва: «Ми підкреслюємо, – зазначалося в декларації, що наявні структури побудовані на спільних цінностях», тобто НАТО, ЄС, ОБСЄ і Рада Європи, є гарантами європейської і євроатлантичної безпеки. Більше того, у декларації було визнано необхідність виведення російських військ з території Грузії та Абхазії [12].

Російська дипломатія була розчарована «натоїзацією» Європи, «підривом « відносин з Україною та «дестабілізацією» російських кордонів на Кавказі [13]. У травні 2009 р. президент РФ Д. Медведєв підписав указ «Про стратегію національної безпеки Російської Федерації до 2020 року» [14]. У ній міститься антиамериканський напрям зовнішньої політики Росії і зазначено, що для неї загрозою є політика деяких провідних країн, спрямована на досягнення переваги у військовій сфері. Не залишаючи намірів розколоти країни Заходу, Д.Медведєв вважає, що існує необхідність створення Договору про європейську безпеку як альтернативу існуючій системі євроатлантичної безпеки, який має об'єднати зусилля європейців перед глобальними загрозами економічного, політичного, військового або іншого характеру.

У російських засобах масової інформації постійно мусується нав'язлива думка про вірогідність «...глобальної війни та готовність Росії у цілому (особливо її армії та еліти) до такого розвитку подій» [15].

Мілітаристський чад отруює не лише внутрішньополітичне життя Росії, а й міжнародних відносин. Деякі російські політологи пророкують навіть розвал США і пропонують російському керівництву скористатися цим у власних інтересах. Так, наприклад, декан факультету міжнародних відносин Дипломатичної академії МЗС РФ, доктор політичних наук, професор Ігор Паранін прогнозує, що до осені 2009 р. в США розпочнеться громадянська війна, яка спричинить розпад на кілька країн. Він вважає, що Росія повинна скористатися цим і поставити вимогу повернути собі Аляску [16].

Розпад Радянського Союзу більшість російських громадян і нині вважають трагедією та «...найбільшою геополітичною катастрофою століття» [17]. Саме тому на місці старої імперії російське керівництво прагне побудувати нову, включивши до неї країни, що виникли на пострадянському просторі.

Керівництво Росії стало на відверту конфронтацію із країнами Заходу і застосовує методи «холодної війни», не виконує своїх міжнародних зобов'язань і навіть погрожує першим застосувати ядерну зброю, коли того, на їх думку, вимагатимуть інтереси Росії чи її союзницькі зобов'язання» [18]. Тобто, російське керівництво, як і за радянської доби, вважає, що головним ворогом Росії продовжують залишатися країни НАТО. Такими ж ворогами є і ті прикордонні з Росією країни, де виникає нестабільність, яка породжується слабкістю їх центральних урядів. Стосовно таких країн російське керівництво залишає за собою право втручатися у їх внутрішні справи, адже «прикордонні загрози... за формою вираження є внутрішніми, а за своєю суттю зовнішніми» і загрожують безпеці Росії [18].

Отже, російська політична еліта, конфліктуючи із країнами Заходу, намагається встановити свій контроль над прилеглими до її території країнами, і перетворити тим самим Росію на регіонального лідера. Саме тому російське керівництво виступає проти європейської та євроатлантичної інтеграції України. Президент Росії В.Путін зазначав, що коли Україна поспішить до ЄС, то створиться ситуація «...схожа на Німеччину радянської доби, коли вона була поділена на Східну і Західну» [19]. Тобто, з боку російського керівництва існує загроза цілісності і суверенітету України.

Прагнучи поставити Україну під свій контроль, російське керівництво намагається втягти її у так званий єдиний економічний простір (ЄЕП) за участі Росії, Білорусі та Казахстану.

Ідею створення ЄЕП вперше було проголошено у лютому 2003 р. Країни-члени ЄЕП мають намір проводити спільну зовнішню політику, політику стосовно субсидій і тарифів, уніфікацію внутрішнього законодавства і принципів бюджетної та податкової політики, судової системи, митних правил та податків. Ними передбачається запровадження країнами ЄЕП російського законодавства стосовно банкрутства і приватизації та перехід з 2011 р. на спільну валюту з емісійним центром у Москві. Мали бути створені і наднаціональні органи з відповідними повноваженнями[20]. Згідно з Угодою про створення ЄЕП між Росією, Білорусією, Казахстаном та Україною мав бути створений спільний наддержавний регулюючий орган, в якому б Російська Федерація мала понад 80 % голосів (ст. 4 Угоди), а, отже, змогла б проводити вигідні для себе рішення.

Входження України до ЄЕП мало б для неї досить негативні наслідки: вона втратила б багато мільярдів гривень надходжень до бюджету; зменшилися б валютні надходження від експорту українських товарів, послуг і робочої сили; зросло б безробіття та міграція молоді; відкрилися б кордони для міграції населення з густонаселених країн Азії; було б законсервовано технологічну відсталість України через таку відсталість Росії, адже її економіка є сировинним додатком світової економіки, а це, у свою чергу, підвищило б аварійність виробництва в Україні та погіршило б екологічні умови життя українців.

Країни Європейського економічного союзу попередили Україну, що її вступ до ЄЕП стане перепорою на шляху створення зони вільної торгівлі між двома сторонами. Після «помаранчевої революції» ідея створення ЄЕП поступово втратила свою гостроту. Проте лідер Партії регіонів В. Янукович, виступаючи у листопаді 2008 р. на з'їзді партії «Единая Россия», заявив про необхідність реанімації Єдиного економічного простору в рамках СНД. Міністерство закордонних справ України засудило виступ В.Януковича, зазначивши, що реанімація ЄЕП суперечить намірам України створити зону вільної торгівлі з ЄС [21].

Проте уряд, очолюваний Ю.Тимошенко, наполягав на фінансуванні структур СНД, хоча Україна не є членом зазначеної організації. Міністерство закордонних справ України, беручи до уваги, що СНД використовується «...як інструмент реалізації інтересів однієї держави, яка намагається перенести акцент з економічної в політичну площину і відновити вже мертвий організм», виступило проти такого фінансування. Проте уряд у бюджеті 2009 р. передбачив витрати на роботу структур СНД на суму в 10 млн. грн. [22].

Голова Верховної Ради України В.Литвин в інтерв'ю газеті «Известия в Украине» заявив, що «Україна необхідно негайно возобновить переговори с Россией, Белоруссией и Казахстаном о создании Единого Экономического Пространства», а також, на його думку, «...надо сделать все, чтобы российский Черноморский Флот продолжил аренду баз в Крыму и после 2017 г. на взаимовыгодных условиях. ЧФ РФ должен выступать одной из гарантий нашей безопасности» [23].

Отже, чимало українських політиків діють не на користь національних інтересів, а на користь іноземних держав.

Українсько-російські відносини формуються і під впливом екстрасоціетального середовища, тобто, міжнародного становища і міжнародних відносин. На українсько-російські відносини значний вплив здійснюють відносини між США і Росією.

Адміністрація президента Барака Обами, пішовши на співробітництво з Росією у питанні обмеження стратегічних національних озброєнь, у координації боротьби з тероризмом тощо, на думку деяких російських дослідників, продемонструвала, що «...інтереси США і інтереси країн-

сусідів Росії не одне і те ж», а тому необхідно виступити за негайне прийняття Росії до Всесвітньої організації торгівлі (ВТО), скасування поправки «Джексона –Веніка», залучення Росії до участі у функціонуванні американської системи ПРО в Польщі і Чехії. В іншому випадку США не слід розраховувати на «конструктивну реакцію Москви» [24].

У 1991 р. між Москвою і Вашингтоном було підписано Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1), термін дії якого закінчується 5 грудня 2009 р. Москва вирішила скористатися цим, щоб здійснити тиск на США з тим, щоб вони пішли на неформальну домовленість з російськими лідерами про визнання за Росією переважного впливу на просторі колишнього Радянського Союзу. У іншому випадку, – шантажують російські політики, – Москва відмовиться від укладення нового договору про подальше скорочення стратегічних наступальних озброєнь [25]. Перебуваючи на початку липня 2009 р. в Москві, президент Барак Обама з розумінням поставився до російських інтересів на пострадянському просторі, але закликав поважати суверенітет України і Грузії [25].

Росіяни, завдяки своєму менталітету народу-визволителя, живучи в імперії у пригнобленому стані, поєднуючи жорсткий капіталістичний підхід з тоталітарним режимом, прагнуть нав'язувати свою волю іншим народам. Відчуваючи власну економічну та технологічну відсталість, а у зв'язку з цим ущербність та неповноцінність, вони проявляють ворожість до інших народів. Тим самим вони відштовхують від себе цивілізовані народи, які розуміють, що російське керівництво неспроможне на якісь гуманні чи інші добродійні акції.

Російсько-грузинська війна у серпні 2008 р. стала шоком для світової співдружності держав. Боягузлива реакція країн заходу на анексію Росією двох грузинських провінцій є загрозою і всій європейській безпеці у цілому та українській зокрема. Незважаючи на поновлення дружніх відносин між Москвою та Вашингтоном, головне джерело дестабілізації в Україні набирає сили. Серед російського населення спостерігається тенденція до погіршення ставлення до України та Грузії. Російська еліта пропагує у засобах масової інформації ідею, що зазначені країни є маріонетками США, що «помаранчева революція» була спрямована не проти повернення України до тоталітаризму, а проти Росії, що її джерелом було не волелюбство українців, а махінації антиросійських націоналістів, які перебувають на службі в ЦРУ. Така пропаганда здійснюється на фоні невирішеного питання належного узаконення перебування військово-морських сил на території Криму.

Визнавши «незалежність» та розмістивши військові бази на території Абхазії та Південної Осетії, російська правляча еліта продемонструвала, що вона зацікавлена у ревізії результатів розпаду радянської імперії. Багато представників населення Криму отримали російські паспорти, Москва може скористатися будь-яким загостренням ситуації у Криму з тим, щоб застосувати збройні сили «для захисту « своїх «співвітчизників».

Хоча у 2008 р. на бухарестському саміті НАТО Україна не отримала Плану дій стосовно членства в НАТО, вона фактично отримала політичні гарантії свого майбутнього членства в альянсі: держави-члени НАТО вперше визнали на найвищому політичному рівні належність нашої країни до європейського та євроатлантичного політичного і безпекового простору. Україні було запропоновано річні національні програми, в яких містяться плани заходів, спрямованих на запровадження реформ, що мають підвищити її обороноздатність та наблизити до євроатлантичних стандартів. Тобто, тим самим було забезпечено фактичне просування України в напрямі досягнення критеріїв членства в НАТО.

НАТО є єдиною організацією, яка гарантує реальну безпеку країн її членів. Вона дотримується прозорості у своїй діяльності. Доказом цього є рішення розробити нову Стратегічну концепцію НАТО. Її мають підготувати не діючі політики чи військові, а шановані у світі експерти на чолі з колишнім державним секретарем США Мадлен Олбрайт. У обговоренні проекту нової Стратегії мають брати участь не тільки представники країн-членів НАТО, а й України, Росії та інших країн, а також громадськості.

Сьогодні НАТО і Росія є союзниками у багатьох питаннях міжнародної Безпеки. Росія є єдиною країною, яка має право голосу з окремих питань НАТО і проводить значно більше, ніж Україна, спільних заходів з альянсом військового характеру. Державна Дума Росії затвердила

п'ятирічний план спільних військових навчань з НАТО, тоді як Верховна Рада України не спромоглася затвердити план спільних заходів з НАТО навіть на 2009 р. Деякі українські політики та експерти вважають поглиблення відносин між Україною і НАТО як пряму загрозу російським інтересам.

У новій військовій доктрині Росії зроблені, за словами секретаря Ради безпеки РФ Ніколая Патрушева, корективи стосовно застосування ядерної зброї. Росія може застосувати її не тільки у великій, а й у регіональній і навіть локальній війні [26].

Виходячи із викладеного, доходимо висновку, що Україні необхідно ініціювати скликання міжнародної конференції за участю держав, які б гарантували її безпеку за нових геополітичних умов.

Література

1. Голос України. – 1993. – 25 черв.
2. Україна молода. – 1993. – 9 лип.
3. Дзеркало тижня. – 2009. – 13 черв.
4. Україна молода. – 2008. – 13 лют.
5. Дзеркало тижня. – 2009. – 7 берез.
6. Україна молода – 2009. – 12 берез.
7. Известия в Украине. – 2008. – 15 сент.
8. Известия в Украине. – 2008. – 17 нояб.
9. Известия в Украине. – 2008. – 13 нояб.
10. Дзеркало тижня. – 2009. – 11 квіт.
11. Косачев Константин. Евроатлантический ремонт. / Константин Косачев // Известия в Украине, 2009. – 9 февр.
12. Дзеркало тижня. – 2009. – 11 квіт.
13. Известия в Украине. – 2009 – 31 мар.
14. Известия в Украине. – 2009. – 13 мая.
15. Известия в Украине. – 2008. – 4 декаб.
16. Известия в Украине. – 2008. – 24 нояб.
17. Иванов Виталий. Послесловие к празднику / Виталий Иванов // Известия в Украине. – 2009. – 15 июня
18. Известия в Украине. – 2005. – 14 апр.
19. Известия в Украине. – 2006. – 19 авг.
20. Известия в Украине. – 2003. – 10 апр.
21. Україна молода. – 2008. – 24 листоп.
22. Известия в Украине. – 2009. – 20 октяб.
23. Известия в Украине. – 2009. – 3 мар.
24. Известия в Украине. – 2009. – 18 мая.
25. Україна молода. – 2008. – 8 лип.
26. Известия в Украине. – 2009. – 14 октяб.

Шевченко М.О. Украинско-российские отношения. В статье исследуется развитие украинско-российских отношений со времени возникновения независимой Украины. Рассматриваются как внутреннее, так и внешние факторы, влияющие на двусторонние отношения, проанализированы основные задачи, которые ставят перед собой обе стороны.

Ключевые слова: украинско-российские отношения, независимая Украина, безопасность государства, оборонный союз, неприкосновенность границ, целостность границ.

Shevchenko M.O. Ukrainian and Russian relationship. The development of Ukrainian and Russian relations in the independent Ukraine is researched. The internal and external factors which have the influence on the bilateral relations are examined. The main tasks of two countries have been analyzed.

Ключевые слова: Ukrainian and Russian relationship, independent Ukraine, state security, defense alliance, inviolability of borders, integrity of borders.

УДК 94(477)“1917/1921”

*Щербатюк В.М.,**канд. істор. наук, докторант кафедри новітньої історії
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Пошукові експедиції як спосіб дослідження селянського
повстанського руху доби Української революції 1917 – 1921 рр.
(за результатами пошукових експедицій організації «Витоки»
Національної спілки краєзнавців України)*

У статті висвітлюється роль науково-пошукових експедицій як одного із способів дослідження селянського повстанського руху Української революції 1917–1921 рр. На конкретних прикладах аналізується важливість використання у наукових працях місцевих матеріалів, доводиться необхідність комплексного застосування матеріалів архівів, науково-пошукових експедицій, спеціальної літератури у процесі досліджень.

Ключові слова: дослідження, науково-пошукові експедиції, селянство, селянський повстанський рух, повстанці.

Сучасні науковці у своїх працях стверджують, що способи дослідження історії мають бути комплексними: з використанням спеціальної наукової літератури фондів бібліотек та інших закладів, документів архівів та місцевих матеріалів. Виважені результати пошуків неупередженого дослідника відзначаються об'єктивізмом і мають наукову цінність. Проте вони повинні бути ще й цікавими і не лише фахівцям. Значною мірою цьому сприяють місцеві матеріали: археологічні, історичні, етнографічні, фольклорно-побутові, архітектурно-мистецькі та ін. До рук допитливого дослідника потрапляють вони здебільшого у результаті пошукових експедицій, які проводяться як спеціальними фаховими закладами, так і громадськими організаціями, що вони їх здійснюють у межах своєї компетенції відповідно до діючого законодавства. Щоправда, пошуки останніх різняться від інших організацій, насамперед, тим, що реалізація їх відбувається винятково завдяки ентузіазму і зацікавленості організаторів. Прикладом можуть слугувати пошукові експедиції організації «Витоки»^{*} Національної спілки краєзнавців України. Значна частина з них торкалася не лише історії рідного краю [1, с. 88], а й окремих наукових проблем історії України, зокрема, селянсько-повстанського руху 1917 – першої половини 1920-х років [2;3, с.117–126].

Так, досліджуючи постать отамана Квітковського і Медвинське повстання, члени спілки «Витоки» вдалися до пошукової роботи у селах Боярка Лисянського району Черкаської області та Медвин Богуславського району Київської області. У період з 2000 до 2008 р. там було зібрано значну кількість переказів старожилів, спільно з місцевими краєзнавцями здійснений аналіз наявних документів і матеріалів наукових пошуків. Як результат були розширені відомості про Квітковського та його участь у революційних подіях 1918 – 1920 рр. [4;5;6]. Поєднання місцевих і архівних матеріалів з небагатьма наявними відомостями щодо повстання в с. Медвин поглибило дослідження цієї проблеми. Важливими для учасників експедиції 17 – 18 липня 2001 р. стали відомості про безневинно розстріляних червоноармійцями загону С. Будьонного поблизу

© Щербатюк В.М.

^{*} Районний осередок Національної спілки краєзнавців (НСК) України в Лисянському районі Черкаської області, створений згідно резолюції Всеукраїнської науково-практичної конференції 4–5 вересня 1998 р., зареєстрований 15 липня 2009 р. Має власне періодичне видання, сайт в мережі Інтернет, програму і стратегію розвитку. Діяльність поширена на території України, співпрацює з окремими науковцями і організаціями Російської Федерації, Польщі, Чехії, Великої Британії, США, Німеччини. Визнаний одним з кращих районних осередків НСК України.

Ковтунового лісу 79 із 80 приречених медвинських селян*. На той час на ще не до кінця упорядкованому місці їх загибелі був встановлений хрест, поблизу якого прямо на землі стояла гранітна дошка з написом: «Ви без вини порубані в цім полі /Руками підлих і безжалісних катів, /Та люди не забудуть Вас ніколи /Землі своєї рідної синів» [7]. Доповнили дослідження матеріали учасників тогочасних подій, віднайдені у засобах масової інформації періоду німецько-фашистської окупації [8]. У жовтні 2008 р. дослідження Медвинського повстання були відновлені у ході чергової експедиції. Її учасники акцентували увагу на створенні та діяльності так званої Медвинської республіки і дійшли висновку, що то була одна із форм самоврядування місцевих селян, винайдена у боротьбі за владу [9].

У 2000 р. за сприяння Лисянського РВ УМВС України в Черкаській області науковці В. Щербатюк, М. Лаврега, Л. Лаврега здійснили поїздку по Звенигородському району Черкаської області. У ході названої та інших експедицій уточнені окремі події Звенигородського збройного повстання 1918 р., біографії ініціаторів створення перших загонів Вільного козацтва – братів Никодима і Хрисанта Смоктіїв та першого кошового отамана Звенигородського коша Вільного козацтва Семена Гризла. Зокрема, розповіді нащадків Смоктіїв, яких вдалося відшукати, розкрили обставини смерті Х. Смоктія. Останній за антирадянську діяльність був висланий до Архангельської області, загинув трагічно: під час лісозаготівлі його зачепила і смертельно поранила зрізана сосна [10]. Роздрібнені на той час відомості про Звенигородське повстання Київської губернії були систематизовані, доповнені архівними і місцевими матеріалами. Зокрема, останні допомогли уточнити час і місце початку повстання: ним стало давньоукраїнське чумацьке село Орли Лисянської волості Звенигородського повіту. Саме там 3 червня 1918 р. місцеві селяни розгромили каральний загін, що прибув до села. Наступного дня це саме зробили й селяни с. Ганжалівка тієї самої волості [11]. Дослідники повстання спробували спростувати міф радянської доби про домінуючу роль в організації виступу більшовицьких загонів. Сукупність архівних документів та спомини нащадків учасників збройного повстання переконливо засвідчили, що його рушійною силою було селянство в авангарді боротьби якого стояло Вільне козацтво [12]. Комплексний підхід у дослідженні – використання і аналіз відомостей спеціальної наукової літератури, документів архівів та місцевих матеріалів сприяв об'єктивізму і новаторству у висвітленні проблеми [13, с. 140]. Дослідження повстання за висновками сучасних вітчизняних фахівців стало «...чи не найбільш повним і докладним висвітленням в українській історіографії» [14, с. 224]. Слід відзначити, що окремі сучасні зарубіжні автори висловлюють думку щодо причетності до повстання Польської організації військової. Зокрема, вчений Інституту історії та міжнародних відносин Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині (Польща) Олександр Голіченко наголошує на необхідності подальшого дослідження біографії військового начальника Звенигородського повіту Михайла Павловського [15, с. 323], його причетність до названої організації** та участь у «...провокації повстання і озброєнні напередодні місцевих селян» [16, с. 128]. Не погодимось щодо озброєння селян М. Павловським*** та його причетності до так званої провокації повстання, адже аналіз архівних і місцевих матеріалів вказує на те, що спровокували виступ селян дії каральних загонів, спрямовані на утихомирення населення, а причинами повстання стали невдоволення українських селян поведінкою і присутністю в Україні австро-німецьких військ та зобов'язання українського уряду постачати Австрії та Німеччині продукти за надану їх військову допомогу в боротьбі з окупацією Червоною армією значних територій України. Однак, ми поділяємо думку О. Голіченка у необхідності подальшого вивчення життя і діяльності М. Павловського. Очевидно, це спричинить до наступних науково-пошукових експедицій до Звенигородщини.

* Один із 80 приречених на смерть медвинців під час розстрілу був поранений і чудом залишився живий.

** У дослідженні: Тичина Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921). – Кн. 1. – К.: Темпора, 2007. – 536 с., за якою подаємо посаду М. Павловського, що він її займав у Звенигородці з 20 лютого до травня 1918 р., відсутня інформація про його причетність до Польської організації військової.

*** Значну кількість зброї селяни отримали внаслідок грабежу місцевих військових складів. Цьому сприяв уповноважений 7-ї дільниці демобілізації Південно-Західного фронту Ю. Тютюнник, який згодом став ідейним натхненником Звенигородського збройного повстання (керівник повстання – Левко Шевченко).

Велику кількість місцевих матеріалів було віднайдено у ході квітневої 2009 р. експедиції до с. Журжинці Лисянського району. Зокрема учасники експедиції записали перекази жителів щодо місцевого отамана 1918 – 1920 рр. Степана Туза. Тоді ж був здійснений аналіз усіх існуючих про нього даних, результати знайшли своє відображення в наукових публікаціях [17]. Один із важливих висновків: С. Туз намагався організувати на підлеглий йому території незалежну українську владу [17, с. 192].

У цій статті ми зосередимо увагу більше на результатах червневої (2009 р.) експедиції до Холодного Яру*. Мета цієї публікації – обґрунтувати пошукові наукові експедиції як одного з важливих способів дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917 – 1921 рр., висвітлити роль експедицій та значення місцевих матеріалів у процесі дослідження.

За підсумками цієї експедиції звертають на себе увагу терміни «Холодний Яр» та «Холодноярська республіка». Зрозумілим у географічному контексті постає Холодний Яр як унікальна і специфічна місцевість, пересічена багатьма лісовими урочищами, кожен з яких має свою назву. Під впливом історичних подій спротиву українського селянства поневолювачам, який організовувався і починався з виступів саме з Холодного Яру, ця назва стала узагальнюючим символом боротьби українців за свободу і незалежність своїх територій та держави. За кількістю унікальних археологічних та історичних об'єктів Холодний Яр посідає одне з перших місць в Україні.

Щодо терміна «Холодноярська республіка»: дослідники Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» під час нашої експедиції 4 – 7 червня 2009 р. висловили думку щодо більшої правомірності застосування терміна «Холодноярська організація» ніж «Холодноярська республіка».

У спеціальній історичній літературі та окремих публікаціях, що торкаються подій Української революції 1917 – 1921 рр., ми зустрічаємо Баштанську (1919 р.), Висунську (1919 р.) [18; 19], Мліївську (1919 – 1922 рр.) [20], Медвинську (1920 р.) [21] та інші республіки. Незважаючи на територіальні, типологічні та ідеологічні відмінності, це були форми селянського самоуправління, які виникли в результаті революційних процесів у боротьбі за владу в Україні проти окупантів. Однак переконливо постають ті з них, які згадуються в архівних документах, мемуарній літературі, переказах старожилів тощо. Так, результати наукових експедицій підтверджують, що й сьогодні у с. Мліїв Городищенського району Черкаської області селяни згадують про те, що дорогу до села перекривав шлагбаум з вивіскою «Мліївська республіка», а місцеві повстанці зі зброєю у руках відстоювали інтереси селян. Нове покоління медвинців з уст в уста переповідають гімн Медвинської республіки. Дослідження Висунської і Баштанської республік видатного українського прозаїка Ю. Яновського (27.08.1902 – 25.02.1954), якими він займався в 30-х роках, лягли пізніше в основу роману «Чотири шаблі», забороненого радянською цензурою. Разом з тим, заради об'єктивізму, зазначимо, що про Холодноярську республіку зустрічаємо у працях сучасних авторів [22; 23, 195]. Однак самі повстанці вдавалися до назви Холодноярська організація, а себе називали козаками полку Гайдамаків Холодного Яру [24]. Термін Холодноярська організація та її вищий орган управління повстанський комітет (повстанком) зустрічаємо і в архівних документах [25]. Щоправда повстанська структура була наскільки організована, що її можна було б порівняти із місцевою «республікою», що й зробив у своєму романі «Холодний Яр» колишній холодноярець, письменник Юрій Горліс-Горський [26, с. 10]. Територія військово-політичної організації Холодного Яру не була сталою: в основному охоплювала Чигиринський і східну частину Черкаського повітів. Проте її вплив поширювався на повіти південної Київщини, значні простори Полтавської та Херсонської губерній. У 1921 р. організація обіймала Чигиринський, Олександрійський, Єлизаветградський, Звенигородський,

* Експедицію 4–7 червня 2009 р. здійснили В. Щербатюк і Ю. Нестеренко по території Кам'янського і Чигиринського районів Черкаської області, Світловодського і Олександрійського районів Кіровоградської області. Автор дослідження висловлює щирі слова вдячності директору Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» В. Полтавцю, завідувачу філіалу заповідника «Холодний Яр» (с. Медведівка) Б. Легоняку; директору Кам'янського державного історико-культурного заповідника.

частину Уманського повітів. Опорною базою був Холодний Яр – урочища в околицях Чигирин та Мотронинський монастир [27, с. 293].

Результати пошукових експедицій та аналіз документів архівів переконують, що самоорганізація селян зростала разом із посиленням національної свідомості українських селян. Проте згадані вище форми їх самоорганізації і управління не набули своєї довершеності. Навіть під час найвищих проявів селянського руху – збройних повстанських виступів, селяни віддавали перевагу обороняти насамперед свої рідні села, волості та повіти, а не всю Україну.

За результатами експедиції звертає на себе увагу останній бій головного отамана Холодного Яру Василя Чучупака на хуторі Кресельце. З часом ця трагічна подія обросла легендами. Піддається сумніву, що у бою з чекістами зрорвила кобила Василя. Директор музею «Холодний Яр» (с. Мельники Чигиринського району Черкаської області) – філіалу Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Б. Легоняк переконує: »... коли В. Чучупака відірвався від переслідувачів і побачив, що його товаришів (у тому числі й брата Петра) оточили вороги, він повернув коня назад і кинувся на допомогу. Наблизившись, Василь нажав на гашетку ручного кулемета. І тут зброя відмовила, довелося стріляти із револьвера. У безнадійній ситуації, щоб не потрапити в полон, В. Чучупака останню кулю пустив собі в скроню...» [28].

Силами історичного клубу «Холодний Яр», особистими зусиллями його керівника Р. Ковалю, місцевими краєзнавцями та жителями, що не байдужі до історії свого народу, 28 жовтня 1995 р. встановлено пам'ятний знак на місці останнього бою В. Чучупака [29]. Значення цієї події надзвичайно велике: щорічно у квітні почали проводитись організовані заходи на вшанування холоднярців, серед населення посилюються патріотично-пропагандистські настрої. Це, насамперед, сприяє вихованню підрастаючого покоління у дусі патріотизму і поваги до своєї держави, її історії, традицій українського народу, формує відчуття гордості за героїв України.

У ході червневої (2009 р.) наукової експедиції нам вдалося зібрати інформацію щодо місця останнього бою головного отамана Холодного Яру. Місцеві дослідники стверджують, що отаман В. Чучупака загинув в іншому місці, а не там, де встановлений пам'ятний знак – метрів за 400 – 500 праворуч, ближче до лісу. Ця відмінність не впливає на цілісність картини подій, проте порушує принцип історичного об'єктивізму. Крім того, на нашу думку, подібна неточність недопустима при експозиційній формі висвітлення обставин і місця смерті героя. А коли врахувати, що сьогодні краєзнавчий рух тісно поєднується з науковими дослідженнями (у цьому і є його один з показників високого ступеня розвитку), а окремі аспекти вітчизняної історії (у тому числі й селянсько-повстанський рух) можуть бути конкретизовані і найбільш повно досліджені лише в тісній співпраці з краєзнавчими пошуками на місцях, то подібних неточностей потрібно уникати. У донесенні до широких верств населення правдивої історії вагому роль відіграє саме український краєзнавчий рух [30, с. 6]. Нині подальше утвердження української державності потребує конкретних дій, а тому це вимагає конкретики та об'єктивізму і у краєзнавстві, науці та освіті, культурі, та інших галузях. Патріотично-пропагандистська робота повинна опиратись на науковий об'єктивізм. Такий стан речей сприятиме подальшому розвитку науковості в дослідженнях. Науковість є стрижнем досліджень. Це стосується й історії України, минувшини того чи іншого краю, селянсько-повстанського руху 1917–1920-х рр., дослідження і висвітлення якого було спотворено в радянський час. Тому, на нашу думку, в пошуково-експедиційній роботі, коли її результати реалізуються чи то у публікаціях, чи то в увічненні подій, або персоналій у формі пам'ятних знаків. Місцеві матеріали, які ґрунтуються на спогадах очевидців, є важливими, адже уточнюють і конкретизують маловідомі події, відкривають незнані сторінки в історії. Проте, найбільш переконливими будуть ті факти, що підтверджуються документами з архівів, або ж іншими першоджерелами. Дослідники мають обов'язково це враховувати.

Матеріали науково-пошукових експедицій беззаперечно поглиблюють знання досліджуваної проблеми. Так, у ході експедиції до Холодного Яру нами записані цікаві відомості, що їх переповідають жителі місцевих сіл. Це стосується системи оповіщення у селян-повстанців 1917–1920-х років, що дає можливість робити певні висновки щодо чіткої організації повстанства. Відомо, що в кожному селі були сформовані бойова і допоміжна сотні. У випадку появи ворогів сигнал подавався дзвонами з місцевих церков. Наприклад, коли дзвонили «удар у дзвін» – проміжок – «удар

у дзвін», поселяни знали, що у домовленому місці збирається бойова сотня, коли подавався сигнал «удар», «удар» – проміжок – «удар», «удар», то збиралася і допоміжна сотня. Тривожний сигнал «удар» – «удар» – «удар» – «удар» означав, що збираються усі. Так, отаман В. Чучупака у 1919 р. із чотирьох сіл міг при потребі зібрати 4 тис. вояків. Згодом, коли силою багнетів у селах Холодного Яру почала утверджуватись влада більшовиків, останні зняли дзвони із церков. Тоді повстанці вдалися до створення так званих зимівників – таємних місць свого перебування за межами поселень [24]. Нині ведуться їх пошуки. Як зазначили згадані вище директор музею «Холодний Яр» Б. Легоняк та директор Кам'янського історичного музею Ю. Ляшко, віднайдений табір повстанців. Окремі зимівники використовувалися партизанами у ході радянсько-німецької війни 1941 – 1945 рр.

З переказів місцевих жителів черпаємо інформацію про приїзд до Холодного Яру Н. Махна. Останній зустрічався із В. Чучупакою. Йшлося про вільний проїзд територією Холодного Яру махновців, коли ті рухалися на Лівобережжя. Тоді ж, перебуваючи у Суботові, Н. Махно пожертвував кошти на Іллінську церкву [31].

Завдяки діяльності пошуковців повернуті із небуття імена значної кількості повстанців, хто віддав своє життя за Україну в боротьбі з ворогом. Так, вже після проголошення 1991 р. незалежності України широкі кола громадськості через засоби масової інформації дізнались від жительки с. Мельники Параски Оверківни Чиж про поховання на місцевому кладовищі поруч із могилою В. Чучупаки повстанців Петра Токовенка*, Данила Полтавця**, Прохора Деркача [32]. Переповідають, коли хлопці повертались до с. Мельники з ярмарку, що відбувався у сусідній Медведівці, по дорозі на них напав загін чекістів на чолі з Лопатою***. Прохора убили зразу, пораненого Данила і Петра закатували [28]. Очевидець П. Чиж ділилась спогадами восьмирічної дівчинки: «... чекісти прив'язали його [Петра. – *Авт.*] до брочки і ледь живого притягли до нашої хати. Знущалися над Петром як хотіли: відрізали вуха й ніс, викололи очі. Тоді підпалили хату, а брата потягли по дорозі. Метрів через десять він і помер...» [32]. Над керівником місцевого загону чека Лопатою пізніше здійснив самосуд повстанець Петро Нежурись. Він відрізав чекісту язика, перерізав сухожилля на руках і ногах, а потім поклав на коня і відправив до відділу чека у м. Кам'янка [26, с. 252]. Це була помста Петра за те, що Лопата катував його вагітну дружину: побив, розрізав її живота, викинув живу дитину. Сама ж жінка померла від мук [26, с. 245].

Важливими фактами у дослідженні повстанського руху 1917 – 1920-х років Холодноярської організації є сучасні матеріали експозицій місцевих музеїв, де вдало поєднано архівні матеріали, речові експонати тих часів та розповіді населення. Серед розповідей – виклад окремих подій, мемуари очевидців і учасників повстанського руху, спогади нащадків повстанців. Одними з таких музеїв є філіал «Холодний Яр» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» та Кам'янський історичний музей Кам'янського державного історико-культурного заповідника, що на Черкащині. Ці науково-дослідні заклади завдяки наполегливості їх керівників Б. Легоняка і Ю. Ляшка одні з перших серед подібних організацій Центральної України взялись за дослідження подій Української революції 1917 – 1921 рр. та тогочасного селянсько-повстанського руху. Важливо, що завдяки наполегливій праці науковців зазначених історико-культурних заповідників досліджено участь у повстанському рухові рядових членів. Так, опираючись на дані експозиції Кам'янського історичного музею, список полку гайдамаків Холодного Яру поповнили: козак Жаботинської сотні К. Галайда (мешканець м. Кам'янка), козак І. Бик (1901 – 1980; житель с. Жаботин), козак Жаботинської сотні М. Тимченко (1894–1943), козак П. Чередник (1896–1921), козак І. Біган (1894 – 1965; житель с. Кулаківка) та ін. Вони повстали із забуття. Їх долі ще до кінця не досліджені, наповнені таємничими нерозгаданими подіями. Такі матеріали збагачують і

* Петро у загоні В. Чучупаки був секретарем. Під час обшуку в його хаті чекісти знайшли друкарську машинку, документи.

** Дійсне прізвище невідоме. Полтавцем Данила назвали після смерті, оскільки той був родом з Полтавщини.

*** Ю. Горліс-Горський характеризує Лопату як «зłodийського батька із Чигирина»; про загін: «... «карателі» Лопати – це місцеві чигиринські хлопці, що самі партизанили проти німців, денікінців, а то й большевиків. Упіймавшись на крадежах та грабунках, вони втекли від самосуду селян на службу до червоних; боролися з повстанцями, одержавши в нагороду право «легальних» грабунків і насильств. Вони, так само як і холодноярці, знали добре лісові та польові доріжки, так само вміли уночі непомітно прократатися ними (за книгою: Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Львів: «Червона калина», 1992. – 344 с.).

конкретизують наші знання про селянський повстанський рух, зокрема, в аспекті його учасників та регіональних особливостей розвитку.

У ході пошукових експедицій для дослідження селянського повстанського руху доби Української революції 1917–1921 рр. важливими стають відомості родичів колишніх повстанців. Так, під час червневої (2009 р.) експедиції до Холодного Яру значну інформацію щодо чорноліських повстанців, які діяли спільно з холодноряцями, надав двоюрідний племінник легендарного отамана Пилипа Панасовича Хмари житель с. Цвітне Олександрівського району Кіровоградської області Юрій Мефодійович Хмара* (1938 р. н.), якому багато інформації про місцеве повстанство передав батько Мефодій Антонович, двоюрідний брат отамана П. Хмари.

До цього часу загадковою подією залишається останній бій отамана П. Хмари та його місце поховання. Зокрема, відомо, що у 1921 р. П. Хмара із загоном повстанців рушив на Черкаси. Проте, загін був оточений червоноармійцями на мосту через Дніпро. Хмару вирішили взяти живим. Повстанці відчайдушно проривалися через ворожі лави. П. Хмара майстерно орудував клинками** з обох рук і прорубався через заслін червоноармійців, почав відриватись від переслідувачів. Тоді противник відкрив вогонь по отаманові, який все ж встиг вскочити у плавні. З плавнів вплив лише кінь. Ю. Хмара припускає: «... в отамана могла влучити куля, проте Пилип міг і схитрити, імітувавши свою загибель» [33]. У матеріалах бюлетеня секретно-інформаційного відділу при РНК УСРР значиться діяльність загону отамана Хмари 1 листопада 1921 р. Щоправда, сумнівним у звіті є чисельність загону – 18 осіб [25, арк. 341]. Відсутні дані щодо чисельності кавалерії. Основна маса загону були вершниками. З відомостей іншого племінника отамана П. Хмари по його сестрі Марії Володимира Олексійовича Пасічника: «... через деякий час вночі у Цвітне до сестри Марії привезли пораненого Пилипа. Через кілька годин він помер від ран. Тоді ж вночі поховали отамана тайно, щоб ніхто не знав і не бачив. Місце поховання родичі утаємничили...» [33]. Тепер родичі допускають, що отаман був похований у садибі однієї з сестер – Марії, або ж Федори. Нині на вірогідному місці поховання отамана П. Хмари у с. Цвітне у його родинній садибі з ініціативи родичів і односельців встановлено пам'ятний знак, на меморіальній дошці якого напис: «На цій землі родився і проживав отаман Чорноліського полку Пилип Панасович Хмара (1891 – 1921). Слава отаманові та козакам, які боронили Україну. Вічна пам'ять».

Отже, у результаті науково-пошукових експедицій, як одного із способу історичних досліджень, науковці знаходять надзвичайно цінні матеріали. Останні щодо селянського повстанського руху 1917 – 1920-х років уточнюють і конкретизують маловідомі події, піднімають із забуття імена героїв, відкривають нові, незнані сторінки в історії Української революції 1917 – 1921 рр. Комплексне застосування матеріалів науково-пошукових експедицій, спеціальної наукової літератури та архівних документів значною мірою сприяють об'єктивізму дослідження.

Література

1. Експедиції краєзнавців щодо вивчення історії Лисянщини 1948–2002 // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2002. – 408 с.
2. Березовський О. Народи керівників Звенигородського повіту щодо припинення боротьби отаманів Вільного козацтва проти радянської влади / О. Березовський // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 175–176.
3. Щербатюк В. Селянський повстанський рух 1917 – 1923 рр. у дослідженнях науковців організації «Витоки» Національної спілки краєзнавців України / Щербатюк В. // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопис, 2009. – 208 с.
4. Щербатюк В., Беззубець О., Павленко Р. Отаман Квітковський. Коротка біографічна довідка / В. Щербатюк [та ін.] // Добридень. – 2000. – № 12. – С. 21.
5. Квітковський // Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 106–107.
6. Щербатюк В.М. Отаман Квітковський в селянській війні доби Української революції 1917 – 1921 років (за матеріалами періодичних видань, документів архівів, наукових досліджень) В.М. Щербатюк // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 21. – С. 44–50.

* Племінник отамана П. Хмари по його брату Антону.

** Коротша від шаблі холодна зброя. Зручна при використанні верхи на коні під час ближнього бою.

7. За матеріалами експедиції 17–18 липня 2001 р. до с. Медвин Богуславського району Київської області та його околиць.
8. Дніпро. Медвинське повстання // Звільнена Україна. – 1941. – № 18. – 22 жовт.; Також див.: Добридень. – 2000. – № 12. – С. 22.
9. За матеріалами експедиції 11 – 12 жовтня 2008 р. до с. Медвин.
10. За матеріалами експедиції 1 серпня 2000 р. по Звенигородському району Черкаської області.
11. Щербатюк В.М. Звенигородське збройне повстання / В.М. Щербатюк //Воєнна історія. – 2002. – № 2. – С. 43–53.
12. Іванченко М. Вільне козацтво/ М. Іванченко // Добридень. – 2000. – № 2–6. – 29–31; № 7–8. – С. 42–47.
13. Заремба С.З. В. Щербатюк. Історія регіонів України: Лисянщина /С. З. Заремба [та ін.] //Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2003. – № 2. – С. 139 – 140.
14. Дмитрієнко М.Ф., Лисенко О.Є. В. Щербатюк, О. Беззубець, К. Безрідна та ін. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини /М.Ф. Дмитрієнко [та ін.]// УІЖ. – 2005. – № 6. – С. 222 – 225.
15. Тичина Я. Офіцерський корпус армії Української Народної Республіки (1917–1921) /Я. Тичина. – К.: «Темпора», 2007. – Кн. 1.– 536 с.
16. Голіченко О.В. Польська військова організація і Звенигородське повстання 1918 р. /О.В. Голіченко // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопис, 2009. – С. 126–129.
17. Щербатюк В.М. Архівна справа «Про боротьбу з бандою Туза» як джерело з вивчення історії селянського повстанського руху в Українській революції 1917 – 1921 років /В.М. Щербатюк // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 188 – 196.
18. Котляр Ю.В. Повстанський рух селян Півдня України. Висунська і Баштанська республіки (1919–1920) /Ю.В. Котляр. – Миколаїв, 1999. – 117 с.
19. Повстанський рух селян у військовій історії України: до постановки проблеми // Воєнна історія. – 2004. – № 1.
20. Чос В. Мліївська республіка /В. Чос // Нова Січ. – 2007. – 7 листоп.
21. Щербатюк В.М. Медвинське антибільшовицьке повстання 1920 року / В.М. Щербатюк В. // Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2009. – № 4. – С. 163 – 168.
22. Пономаренко М. Холодноярська республіка / М. Пономаренко // Черкаський край – земля Богдана і Тараса. – К.: Українські пропілеї, 2002. – С. 486 – 497.
23. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю /Р. Коваль. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.
24. За матеріалами пошукової експедиції 4 – 7 червня 2009 р. до Холодного Яру. Записано від директора Кам'янського історичного музею Ю. Ляшка Кам'янського державного історико-культурного заповідника та завідувача філіалу «Холодний Яр» Б. Легоняка Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».
25. Бюлетні секретно-інформаційного відділу при Раді Народних Комісарів УРСР // Галузевий Державний архів Міністерства оборони (ГДА МО) України. – Ф.Р. 3773. – Оп. 19823. – Спр. 16.
26. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський.. – Львів: Червона калина, 1992. – 344 с.
27. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.
28. За матеріалами експедиції 4 – 7 червня 2009 р. до Холодного Яру. Записано від завідувача філіалу «Холодний Яр» Б. Легоняка Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».
29. Вівчарик О. У Холодному Яру знову святити ножі і не лише козаки /О. Вівчарик // Час і Події. – 2008. – № 27. – 7 берез.
30. Тронько П.Т., Реєнт О.П. Краєзнавство – міцний фундамент історичної пам'яті, об'єднуючий суспільний рух у справі духовного відродження України і національно-патріотичного виховання громадян /Тронько П.Т. [та ін.] // Проблеми регіональної історії в контексті загальноукраїнських подій. – К.: Синопис, 2009. – С. 4–7.
31. За матеріалами експедиції 4–7 червня 2009 р. до Холодного Яру. Записано від директора Кам'янського історичного музею Ю. Ляшка Кам'янського історико-культурного заповідника.
32. Короленко Ю. Якби його справа перемогла, то давно жили б у своїй Україні / Ю. Короленко //Нова доба. – 1999. – № 62. – 3 серп.
33. За матеріалами експедиції 4–7 червня 2009 р. до Холодного Яру. Записано від Ю. Хмари – двоюрідного племінника отамана П. Хмари.

Щербатюк В.М. Поисковые экспедиции как один из методов исследования крестьянского повстанческого движения эпохи Украинской революции 1917–1921 гг. (по результатам поисковых экспедиций организации «Витоки» Национального союза краеведов Украины). В статье показана роль научно-поисковых экспедиций как одного из методов исследования крестьянско-повстанческого движения Украинской революции 1917–1921 гг.. На конкретных примерах проанализирована важность использования в научных работах местных материалов. Доказана необходимость комплексного применения материалов архивов, научно-исследовательских экспедиций, специальной литературы в процессе исследований.

Ключевые слова: **исследования, научно-исследовательские экспедиции, крестьянство, крестьянское повстанческое движение, повстанцы.**

Shcherbatyuk V.M. Scientific research expeditions as a method of the peasant insurrectionary movement studying in the period of the Ukrainian revolution of 1917 - 1921 (By the results of scientific research expeditions conducted by «Vytoky» organization of the National Local History Researchers' Union). **The article shows the role of scientific research expeditions as one of the methods of the peasant insurrectionary movement studying during the Ukrainian revolution of 1917 - 1921. The importance of the local materials applying in scientific research is analysed on the basis of specific examples. The necessity of a complex application of archival materials, the results of scientific research expeditions, special literature in the process of study has been proved.**

Key words: **research, scientific research expeditions, peasantry, peasant insurrectionary movement, insurrectionists (rebels).**

Автори номера

**Ядранський
Дмитро Миколайович,**

кандидат економічних наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

**Машикіна
Ірина Вікторівна,**

кандидат технічних наук, доцент кафедри інформаційних технологій та математичних методів Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Гончар
Лариса Костянтинівна,**

старший викладач кафедри соціальної роботи та практичної психології Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Марченко
Алла Михайлівна,**

кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Слабко
Яна Яківна,**

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

**Філь
Ганна Василівна,**

викладач кафедри соціології та соціального управління Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України

**Франченко
Людмила Леонідівна,**

аспірантка кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

**Башняк
Оксана Сергіївна,**

кандидат юридичних наук, доцент кафедри правового регулювання економіки і правознавства Тернопільського національного економічного університету

**Башняк
Анатолій Олексійович,**

старший викладач кафедри правового регулювання економіки і правознавства Тернопільського національного економічного університету

**Беззубов
Дмитро Олександрович,**

здобувач кафедри адміністративного права та організації адміністративної діяльності Академії управління МВС

**Єфремова
Ірина Іванівна,**

старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Білоцерківського національного аграрного університету

**Шапошнікова
Наталія Олександрівна,**

аспірантка Інституту законодавства Верховної Ради України

**Боронс
Вікторія Георгіївна,**

доцент кафедри фінансів Сумського державного університету

**Сторчака
Наталія Олексіївна,**

асистент кафедри фінансів Сумського державного університету

**Забута
Нані Вікторівна,**

здобувач відділу економічної безпеки Національного інституту проблем міжнародної безпеки

- Курманова Л.В.,** *Институт економіки національної академії наук Беларуси, г. Минск, Республіка Беларусь*
- Махініч Ганна Олександрівна,** *аспірантка кафедри менеджменту інноваційної та інвестиційної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
- Шевченко Грина Бориславівна,** *кандидат економічних наук, доцент кафедри економіки підприємства Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*
- Голубнича Аліна Ігорівна,** *аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
- Деревінський Василь Федорович,** *кандидат історичних наук, доцент кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури*
- Ізнатенко Марина Миколаївна,** *кандидат історичних наук доцент кафедри історії права регіонального вищого навчального закладу Кримського гуманітарного університету*
- Коротенко Наталія Миколаївна,** *аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
- Крисенко Дмитро Сергійович,** *аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могиллянська академія»*
- Махінько Анна Іванівна,** *аспірантка кафедри історії України Національного університету біоресурсів і природокористування України*
- Моторнюк Станіслав Сергійович,** *викладач кафедри всесвітньої історії Ізмаїльського державного гуманітарного університету*
- Ніколаєць Катерина Миколаївна,** *докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
- Ніколаєць Юрій Олексійович,** *докторант історичних наук, старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних відносин НАН України*
- Орлова Тетяна Володимирівна,** *кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка*
- Стоян Тетяна Андріївна,** *кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та філософської історії Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*
- Шевченко Марко Олександрович,** *пошукач Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завідувач відділу політичного департаменту Міністерства закордонних справ України*
- Щербатюк Володимир Михайлович,** *кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура
- 5) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (A4) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом *Times New Roman 14 pt* в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею (2 прим.) подається електронний варіант на дискеті, або CD-R диску. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів...: 1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва статті, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «*Наукові рецензії*» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.

Інформація для вступників

ШАНОВНІ АБІТУРІЄНТИ!

Академія праці і соціальних відносин **приймає на конкурсній основі** для навчання громадян України, а також осіб без громадянства, які мешкають в Україні на законних підставах, мають **документ державного зразка** про повну загальну середню освіту, неповну, базову чи повну вищу освіту, або документ про здобуту освіту іноземних держав (не державного зразка України), з обов'язковою нострифікацією, проведеною Міністерством освіти і науки України в установленому порядку.

Академія **акредитована** за статусом вищого закладу освіти **III-IV рівнів** (сертифікат Державної акредитаційної комісії України серія PI-III, № 111015 від 05.07.2006р., наказ МОН України від 26.10.2004р. № 2422-Л).

Випускники Академії отримують **диплом державного зразка**.

Основні освітні послуги, які надає Академія

1. Підготовка за освітньо-кваліфікаційними рівнями **бакалавр** (4 роки) та **спеціаліст/магістр** (1 рік на базі освітньо-кваліфікаційного рівня бакалавр) здійснюється через **денну, заочну та екстернатну форми навчання** на факультетах:

ЕКОНОМІЧНОМУ:

БАКАЛАВР за напрямками:

- 6.030504 Економіка підприємства
- 6.030508 Фінанси і кредит
- 6.030507 Маркетинг
- 6.030601 Менеджмент

СПЕЦІАЛІСТ/МАГІСТР за спеціальностями:

- 7./8.050104 Фінанси
- 7./8.050108 Маркетинг
- 7./8.050107 Економіка підприємства
- 7.050105 Банківська справа
- 7.090201 Менеджмент організацій

ЮРИДИЧНОМУ:

- 6.030401 Право

СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ:

- 6.030101 Соціологія

- 7./8.060101 Правознавство

- 7./8.040202 Соціальна робота

- 7.040201 Соціологія

2. Продовження навчання для осіб, які навчалися чи закінчили училища, коледжі, технікуми, інститути, академії тощо здійснюється через денну та заочну форми навчання на всіх факультетах за зазначеними у п.1 спеціальностями.

3. Перепідготовка (друга вища освіта) здійснюється через денну, заочну та екстернатну форми навчання на факультетах: економічному та соціального управління.

4. Конкурсний відбір вступників на **I курс денної та заочної форми навчання** здійснюється приймальною комісією за сертифікатами Українського центру оцінювання якості освіти, отриманими вступниками у поточному році (4 бали і вище за 12-бальною шкалою оцінювання або 124 бали і вище за 100-бальною системою оцінювання) (за результатами вступних випробувань) з української мови та літератури (обов'язково) та одного з профільних (предметів) дисциплін (за вибором абітурієнта).

Абітурієнти, які бажають **продовжити** навчання або отримати **другу вищу освіту**, зараховуються до Академії **за результатами співбесіди з фахових дисциплін**, отримати освіту через **екстернатну форму навчання** – **за результатами співбесіди з профільних дисциплін**.

Термін прийому документів і вступних випробувань:

денна форма навчання:

прийм документів з **23 червня до 22 липня**;
конкурс сертифікатів (вступні випробування) з **23 липня**;
зарахування до **10 серпня**.

заочна та екстернатна форми навчання: прийом

документів **протягом року**;
конкурс сертифікатів (вступні випробування) – у **міру**
комплектації груп.

Абітурієнти подають такі документи:

- заява встановленого зразка;
- документ державного зразка про освіту (оригінал або копію, завірену у встановленому порядку);
- Сертифікати Українського центру оцінювання якості освіти;
  - медична довідка за формою 086-У (оригінал або копія).
- шість фотокарток 3 x 4;
- паспорт чи свідоцтво про народження, військовий квиток чи приписне свідоцтво та документи, що надають право на пільги, вступник подає особисто;
- два конверти з маркою.

Навчання в Академії платне, на умовах договору, оплата здійснюється за рахунок юридичних чи фізичних осіб.

Телефон приймальної комісії: (044) – 526–06–64

e-mail: info@socosvita.kiev.ua, http://www.socosvita.kiev.ua

ШАНОВНІ ВСТУПНИКИ!

Академія праці і соціальних відносин оголошує прийом до аспірантури з відривом та без відриву від виробництва зі спеціальностей:

- 08.00.04 – Економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності)
- 12.00.06 – Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право
- 22.00.04 – Спеціальні та галузеві соціології

До аспірантури на конкурсній основі приймаються особи, які мають диплом спеціаліста або магістра.

Термін навчання в аспірантурі з відривом та без відриву від виробництва – **3 роки**.

Телефон аспірантури: (044) 526–11–34.

Адреса Академії: 03680, м. Київ-187, МСП, Велика Окружна дорога, 3(Теремки-1).